

თაზო XVII

**ქართული ეკლესია XIX – XX
საუკუნეში**

„წმიდაა იგი, ვისაც ეღიბსა
მამულისათვის თავის დაღება.“

ილია მანთალი

შესავალი

საქართველოს სამოციქულო ეკლესიის ათასწლოვანი ისტორიის ორი, შეიძლება ითქვას, ყველაზე დიდმნიშვნელოვანი მომენტი განეკუთვნება XIX-XX საუკუნეებს, ესაა ჩვენი ეკლესიის თავისთავადობა – ავტოკეფალიის გაუქმება რუსეთის საიმპერატორო კარის მიერ და მისი აღდგენა ქართველი ერისა და სამღვდლოების ძალისხმევით. XIX საუკუნეში, ქართული ეკლესიის სავალალო მდგომარეობის შესახებ, ავტოკეფალიის მომხრეთა მიერ გამოქვეყნებულ იქნა უამრავი მასალა. მათში დასურათებულია რუსეთის წმიდა სინოდის ქმედებანი საქართველოში, საზოგადოდ, რუსეთის მთავრობის და ეკლესიის დამოკიდებულება ქართული ეკლესიის მიმართ. არსებობს ორგვარი შეფასება: ერთი, უაღრესად უარყოფითი, მეორე, უაღრესად დადებითი (უმეტესად რუსული ოფიციალური ისტორიოგრაფიისა). ჩვენ შევეცდებით ორივეს წარმოჩინას.

მართლმადიდებლობა, ქართველთა ეროვნული სარწმუნოება, ცხადია, იყო რუსების კავკასიაში გამოჩენამდე. საქართველოში მოციქულთა მიერ დანერგილმა ამ სარწმუნოებამ, რომელსაც საქართველოს სამოციქულო ეკლესია წმიდად იცავდა, უაღრესი გაჭირვების ჟამს განსაკუთრებით, XVII-XVIII საუკუნეებში, გადაარჩინა ქართველი ერი და ქართველობა. ეს არ გახლავთ ლიტონი სიტყვები. რა სარწმუნოებრივი მიმართულებისაც არ უნდა იყოს ისტორიკოსი, შეუძლებელია არ აღიაროს, რომ მართლმადიდებლობა და ქართველობა აღნიშნულ საუკუნეებში გაერთმნიშვნედიანებული იყო და ერთის უარყოფა, ძირითადად, მეორის დაკარგვასაც იწვევდა. როგორც ცნობილია, პოლიტიკურ თუ სულიერ მიზეზთა გამო, გაგრიგორიანებული ქართველები გასომხდნენ, გაკათოლიკებული ქართველები ოსმალეთის იმპერიაში ჯერ „გაფრანგდნენ“ და შემდეგ გასომხდნენ, იქვე, გამაჰმადიანებულ ქართველებს ძლიერ შეერყათ ეროვნული ცნობიერება, ასევე, მთიანეთში გაწარმართებულთაც. ამ სავალალო მდგომარეობას ხედავდა XVII-XVIII საუკუნეთა ქართველობა და მტკიცედ მიისწრაფოდა ერთმორწმუნე, მართლმადიდებლური რუსეთისაკენ. ქართველმა პოლიტიკოსებმა თავიანთი მწარე გამოცდილებით იცოდნენ, რომ აბოხოქრებულ მაჰმადიანურ ოკეანეში მყოფი საქართველოსადმი ინტერესს მხოლოდ მართლმადიდებლური რუსეთი იჩენდა. ევროპამ, თუმცა კი ქრისტიანულმა, ზურგი შეაქცია მას, ანდა ეროვნული სარწმუნოების (ე.ი. მართლმადიდებლობის) შეცვლას ითხოვდა დახმარების სანაცვლოდ. ქართველობამ კი, როგორც აღვნიშნეთ, იცოდა, რომ სწორი სარწმუნოების დაკარგვა ქართველთა ეროვნულ გადაგვარებასაც გამოიწვევდა, რადგან ქართველობა და მართლმადიდებლობა სინონიმებად იყო ქცეული ქართულ ცნობიერებაში.

ივანე ჯავახიშვილი წერს: „ქართველებს შორითგან გაგონილი ჰქონდა რუსთა მხურვალე სარწმუნოებრივი გრძნობა და ეჭვი არ ებადებოდათ, რომ რუსეთი ქართველთა სულისკვეთებას ადვილად გაიგებდა და მათს თავგანწირულ ბრძოლაში სპარსელთა და ოსმალთა წინააღმდეგ წრფელის გულით ძლიერს დახმარებას გაუწევდა. რუსეთის მთავრობას და პოლიტიკოსებს არ გამოჰპარვიათ ქართველთა

ამგვარი პოლიტიკური გულუბრყვილობა. მთელი მათი პოლიტიკა საქართველოს მიმართ, როდესაც კი რუსეთის სამხედრო თვალსაზრისით ქართველთა ძალის გამოყენება ოსმალეთის ან სპარსეთის წინააღმდეგ საჭიროდ მიაჩნდათ, სწორედ ქართველთა ამ სუსტ გრძნობასა და გულუბრყვილობაზე იყო ხოლმე დამყარებული. „ქართველებს მხურვალე სარწმუნოებრივი გრძნობა აქვთ და ამაზეა დამოკიდებული მათი გულმოდგინება სრულიად რუსეთის კარისადმი და კეთილად მოსურნეობა რუსი ხალხისადმი“, – ასე ამბობდნენ რუსეთის მთავრობის წარმომადგენლები და ქართველთა ამ მხურვალე სარწმუნოებრივი გრძნობის საშუალებით ცდილობდნენ და ახერხებდნენ კიდევ ქართველების იმდენად მოჯადოებას, რომ რუსეთის პოლიტიკური მიზნების განსახორციელებლად გამოეყენებინათ. როცა რუსეთისათვის საჭირო იყო, მაშინ მას აგონდებოდა, რომ ქართველები მხურვალე ქრისტიანები იყვნენ... ასე იყო ხოლმე, სანამ საქართველოს არ შეაცდენდა და თავის სამხედრო გეგმის მიხედვით ოსმალეთთან ან სპარსეთთან ომში, რომელსაც იგი განიზრახავდა, არ ჩარევდა, მაგრამ რა წამს რუსეთს თავისი პირადი მიზანი მიუღწევლად მიაჩნდა, ან ომის გაგრძელებას თავისთვის ხელსაყრელად აღარ სთვლიდა, ის საქართველოს უყოყმანოდ მიატოვებდა ხოლმე და მაშინ მას ყველაფერი ავიწყდებოდა, ქართველთა ქრისტიანობაც და გაჭირვებაც. ასეთ შემთხვევაში ის იმაზე აღარ ფიქრობდა, რომ საქართველო სწორედ მისი წყალობითა და მისი მოქმედებით წინანდელზე უფრო უარესსა და უმწეო მდგომარეობაში ვარდებოდა ხოლმე¹.

მართალია, საქართველოში ხედავდნენ, რომ რუსეთთან კავშირის დამყარების მცდელობა საუკუნეთა მანძილზე დადებით პოლიტიკურ შედეგს არ იძლეოდა, მაგრამ მიუხედავად ამისა, პოლიტიკური მოღვაწეების ლტოლვა ერთმორწმუნე მართლმადიდებლური ქვეყნისაკენ დიდი იყო.

რუსეთის სახელმწიფოს წიაღში არსებობისას, საქართველომ შეძლო როგორც ეროვნული, ისე პოლიტიკური გაერთიანება და იმპერიის რღვევის შემდგომ თითქმის ერთიანი სახით წარდგომა მსოფლიოს წინაშე. ეს მომენტი განსაკუთრებით ხაზგასმითაა აღსანიშნავი, რამეთუ, როგორც წინა თავებშიც აღინიშნა, XV-XVI საუკუნეებში დაშლილი საქართველო, მრავალგზის მცდელობის მიუხედავად, ვერ გაერთიანდა და XIX ს-ის კარიბჭესაც დაშლილ-დანაწევრებული მიაღვა.

მართალია, იმპერიის მიზანს საქართველოს გაერთიანება არ წარმოადგენდა, მაგრამ ჩვენი ქვეყანა რუსეთის წიაღში არსებულმა იმ თვისებრიობამ გააერთიანა, რაც უტყუარი ალლოთი გაისიგრძეებანეს ჩვენმა პოლიტიკურმა მოღვაწეებმა, როცა ისინი საუკუნეთა მანძილზე იმედგაცრუებათა მიუხედავად, ჩრდილოურ, ანუ მართლმადიდებლურ ორიენტაციას ერთგულებდნენ.

რუსეთის სახელმწიფოსთან მიერთებამ ჩვენი ქვეყნის სხვადასხვა კუთხეში მცხოვრები ქართველების მოშლილ-მორყეული ეროვნული ცნობიერება აღადგინა, ხოლო კუთხური ცნობიერება შეამცირა. სწორედ გამძაფრებულმა კუთხურმა შემეცნებამ დასცა ეროვნული ცნობიერება, რაც საქართველოს დაშლის უმთავრეს მიზეზს წარმოადგენდა. საქართველო ვერ ერთიანდებოდა არა მხოლოდ არახელსაყრელი საგარეო ვითარების, არამედ შინაგანი დანაწევრების გამოც.

ერთმანეთისაგან დამოუკიდებელი, ფაქტობრივად სუვერენული სახელმწიფოებრივი ერთეულების არსებობამ (ქართლის, კახეთის, იმერეთის სამეფოები, სამეგრელოს, გურიის და სხვა სამთავროები) დაანაწევრა ქართველობა. ხელი შეუწყო ერთმანეთისაგან განსხვავებული ქართული ეთნოგრაფიული ჯგუფების წარმოქმნას ბარში, ხოლო მთაში თითქმის ტომობრიობა ააღორძინა. XVI-XVIII საუკუნეებში, საქართველოს ერთიანი სახელმწიფოს დაშლის შემდგომ, იმერლობამ, ქართლმთავრობამ, კახელობამ, მეგრელობამ, გურელობამ და ა. შ., გამოკვეთილად ჩამოყალიბებული სახე მიიღო. საქართველოს კუთხეებში გაჩნდა კუთხური წეს-ჩვეულებები, განმტკიცდა დიალექტები, ჩამოყალიბდა ერთმანეთისაგან განსხვავებული ეთნოგრაფიული თვისებები. ეროვნული ცნობიერება იქამდე დაეცა, რომ როგორც წმინდა ილია მართალი წერდა: „ქართველს გორის მაზრაში მცხოვრებს-და უწოდებენ“; კახელი – კახელობდა, იმერელი – იმერლობდა, მეგრელი – მეგრელობდა და ა. შ.

როგორც აღინიშნა, ქართველი ერის ეთნოგრაფიულ ჯგუფებად დაშლას კუთხური სახელმწიფოების არსებობა იწვევდა (იმ თვისების გამო, რომელიც სახელმწიფოს წიაღში მცხოვრებ მოსახლეობას ხანგრძლივი ისტორიული თანაცხოვრების შემდგომ საკუთარ ეთნიკურ სახეს უყალიბებს), ამიტომაც საქართველოს გაერთიანება, ანუ კუთხური სახელმწიფოებისა თუ სახელმწიფოებრივი წარმონაქმნების მოსპობა ქართველი ერის მთლიანობისათვის სასიცოცხლო აუცილებლობას წარმოადგენდა.

მართლაც, იმპერიამ მოსპო ქართული კუთხური სახელმწიფოებრივი ერთეულები, რითაც კუთხურ-ტომობრივ შეგნებას საფუძველი გამოეცადა. რუსეთის იმპერიის წიაღში, მე-19 საუკუნეში, განმტკიცდა წინა საუკუნეში შერყეული ეროვნული ცნობიერება, რაც შემდგომში, იმპერიის დახრევისას, საფუძველი შეიქნა ერთიანი ქართული სახელმწიფოს შექმნისა, თუმცა კი „სული ერთობისა“ საქართველოს კუთხეთა შორის სრულიად არასოდეს ჩამკვდარა. მართლმადიდებლური ქვეყნისაკენ ქართველთა ლტოლვას საფუძვლად ისტორიული გამოცდილება ედო – XV-XVIII საუკუნეებში მართლმადიდებლობა „ქართველობის“ საყრდენს წარმოადგენდა. ამ ეპოქაში ცხადი შეიქნა, რომ მართლმადიდებლობისაგან განშორებული ქართველები ეროვნებასაც კარგავდნენ, გრიგორიანი ქართველების არმენოფილური ცნობიერება, კათოლიკე ქართველების „ფრანგობა“ და მაჰმადიანი ქართველების „თათრობა“ ჩვენს მოსახლეობასა და პოლიტიკურ წრეებს არწმუნებდა, რომ ქართველობის ერთადერთ საყრდენს მართლმადიდებლობა წარმოადგენდა. ამიტომაც, ზოგადი მასშტაბით ქართველობის შენარჩუნებისათვის სამკვდრო-სასიცოცხლო ბრძოლაში, მაჰმადიანური თურქეთისა და სპარსეთისაგან განსხვავებით, რუსეთი, სურდა თუ არ სურდა, თავისი მართლმადიდებლობის გამო „ქართველობას“ საფუძველს არათუ ვერ გამოაცლიდა, არამედ განამტკიცებდა კიდევ. ეს მით უმეტეს დასაფასებელია, თუ გავისხენებთ, რომ თურქეთმა ისტორიული საქართველოს მნიშვნელოვან ნაწილში (მესხეთსა და ლაზეთში) გამაჰმადიანებითა და ეროვნული ცნობიერების წართმევით სწრაფად შთანთქა ქართველობა. ასევე დაკარგეს ეროვნება გამაჰმადიანების შემდგომ სპარსეთის გავლენის სფეროში მცხოვრებმა ქართველებმა ჭარ-ბელაქანსა, შაქსა თუ ლორე-ტაშირში.

საქართველოსათვის განსაკუთრებით მნიშვნელოვანი იყო რუსეთის მიერ ძლიერი და მრავალრიცხოვანი ჩრდილოკავკასიური მეზობელი ტომების დამარცხება. ჩრდილოკავკასიელი ტომები – იმუამად, XVI-XIX სს-ში „ლეკებად“ სახელდებული დაღესტნელები და „აფხაზებად“ სახელდებული ადიღე-ჩერქეზები ასწლეულთა მანძილზე ანადგურებდნენ საქართველოს, იპყრობდნენ მის კუთხეებსა და მკვიდრდებოდნენ იქ, რუსეთის წყალობით საქართველო ჩრდილოკავკასიელთაგანაც, ისევე როგორც სამხრეთელი მეზობლების შემოსევისაგან დაცული აღმოჩნდა.

რუსეთის წიაღში ფარულად განხორციელდა „აღდგომის“ იდეა. ამას ხელს ქართველი ერის საუკეთესო შვილებიც უწყობდნენ, რომელნიც მხარში ედგნენ რუსებს მუსლიმანთაგან საქართველოს კუთხეთა (აჭარის, მესხეთის, აფხაზეთის, შავი ზღვისპირეთის) გათავისუფლების დროს. საქართველოს შეუერთდა თავისი ისტორიული ტერიტორიები, ერი გაერთიანდა. მართალია, ყოველივე ეს მე-19 საუკუნეში მოხდა, მაგრამ მე-18 საუკუნეში, აღმოსავლეთის ქვეყნების ცბიერ სახელმწიფოებთან მრავალსაუკუნოვანი ურთიერთობის გამოცდილებით დაბრძენებული ქართველი პოლიტიკოსები მართლმადიდებელ რუსეთთან ურთიერთობის შედეგს, მიუხედავად მისი მმართველი პოლიტიკური წრეების მხრიდან არაერთგზის დალატისა, წინასწარ ჭკვერტდნენ და ქართული სახელმწიფოებრიობის განმტკიცებას ამ ქვეყნის შემწეობით ესწრაფოდნენ. რომ არა რუსთა მიერ დედასამშობლოსათვის აჭარის დაბრუნება, აჭარლებიც დაკარგავდნენ ეროვნულ ცნობიერებას და შეერწყმებოდნენ გათურქებულ ქართველთა მასას ოსმალეთში. ამ დაბრუნების წყალობით შეინარჩუნეს აჭარელმა მუსლიმანებმა თავიანთი ქართველობა, თავის მხრივ, აჭარელთა წყალობით ოსმალს გამაჰმადიანებულმა ქართველობამ დედასამშობლოსაკენ მოიხედა, იგივე ითქმის მესხეთში მცხოვრებ ქართველ კათოლიკეებზეც. რომ არ შეეერთებინა რუსეთს სამცხე-ჯავახეთი დედასამშობლოსთან, მესხეთში მცხოვრები ქართველი კათოლიკეები, ისევე როგორც ოსმალეთში მცხოვრები მათი ქართველი თანამორწმუნენი, გასომხდებოდნენ, რადგან რომმა ისინი მიაკუთვნა სომხურ-კათოლიკური ეკლესიის სამწყსოს. ასე რომ, მხოლოდ რუსეთთან შეერთებამ შეუნარჩუნა ეროვნული ცნობიერება აჭარელ მუსლიმანებს და მესხეთის კათოლიკეებს. სამწუხაროდ, იმავე რუსეთის წყალობით უამრავი ქართველი მთიელი მიაწერა „ოსეთის სასულიერო კომისიამ“ ოსურ ეროვნებას, ასევე, ხელი შეუწყო ქართველთა ასიმილაციას აფხაზეთში, რაც განხილულია შესაბამის ადგილას, მეორე მხრივ კი, ხელი არ შეუწყო საინგილოში გამაჰმადიანებულ ქართველთა სრულ გაქრისტიანებას.

საქართველოს აქლესიის ავტოკეფალიის მუქმება

1811 წლიდან, ქართული ეკლესია, მართალი სარწმუნოების დამცველი მთელ კავკასიაში, რუსული ბიუროკრატიული სისტემის დანამატად გადააქციეს. კათოლიკოს-პატრიარქმა კირიონმა ასე შეაფასა მე-19 საუკუნეში ჩვენი ეკლესიის ყოფა – „ასი წლის მონობის გამო შეირყა საქართველოს ეკლესიის მწყობრი სისტემა ერის გულთან შეთანხმებული. დაირღვა კავშირი, გაქრა სული ცხოველი“.

სამართლიანადაა მიჩნეული, რომ ქართული ეკლესიის ავტოკეფალია გაუქმდა იმპერატორისა და რუსეთის წმიდა სინოდის გადაწყვეტილებით, რისი უფლებაც მათ არ ჰქონდათ. მათი ქმედებით დაირღვა წმიდა მსოფლიო კრებათა და მოციქულთა კანონები, მაგრამ ისიცაა აღსანიშნავი, რომ ქართული ეკლესიის ავტოკეფალიის, ისევე, როგორც ქართული სახელმწიფოს გაუქმება, ერთჯერადი აქტი არ ყოფილა. ჯერ კიდევ მიქაელ თამარაშვილმა აღნიშნა, რომ ქართული ეკლესიის თავისთავადობის შერყევა დაიწყო ერეკლე II-ის მეფობისას, კათალიკოს ანტონ I-ის დროს.

„ანტონ კათალიკოსი პირველი შეეცადა რუსულ ეკლესიასთან დაახლოებასა და მისი ზოგიერთი წესის შემოღებას საქართველოში. ანტონ კათალიკოსი სინოდის წევრადაც კი იყო არჩეული“. არ შეიძლება რომელიმე ავტოკეფალური ეკლესიის მეთაური იყოს სხვა, უცხო ეკლესიის სინოდის წევრი, ამით, სხვა რომ არა ვთქვათ, ავტოკეფალური ეკლესიის ღირსება კნინდება. ანტონ I კი, 1783 წლიდან დაბრუნებული იყო რუსეთის წმიდა სინოდის წევრად. ამავე წელს, რუსეთსა და საქართველოს შორის დადებული ტრაქტატის ძალითაც, ქართული ეკლესიის თავისთავადობას სერიოზული საფრთხე დაემუქრა. გეორგიევსკის ტრაქტატის მერვე არტიკულში, კერძოდ, ჩაწერილი იყო: „კათალიკოსსა, ანუ უმთავრესსა არქიეპისკოპოსსა მათსა აქუნდეს ადგილი რიცხვთა შორის რუსეთისა მღვდელმთავართასა მერვესა შინა ხარისხსა, ესე იგი არს შემდგომად ტობოლსკისა და ყოვლად უმოწყაღესობით მიუბოძებს მას ნიადაგ ტიტლოსა უწმინდესისა სინოდის ჩლენობისასა, ხოლო თუ ვითარ სათანადო არს რუსეთისა სინოდისადმი, ამისათვის უკუე დაიწერების სხვა არტიკული“. ჩვენ, ნაშრომში „საქართველოს ადგილობრივი საეკლესიო კრებები“ გამოკვლეული გვაქვს, რომ ქართული ეკლესიის შიგნით არსებულმა ქაოსმა და მტრულმა ურთიერთდამოკიდებულებამ სამღვდელთა შორის ანტონ I აიძულა კათალიკოსობიდან გადაყენების შემდეგ სამართალი ეძია რუსეთში, სადაც იგი სრულებით გაამართლეს, ვითარცა ჭეშმარიტი მართლმადიდებელი, დაბრუნდა ერთ-ერთი ცენტრალური ეპარქიის მმართველად არქიეპისკოპოსის ტიტულით. საქართველოში დაბრუნების შემდეგ ანტონი კვლავ ავიდა საკათალიკოსო ტახტზე და შეეცადა ქართული ეკლე-

სია მოეწესრიგებინა რუსულ ეკლესიაში არსებული წესების შესაბამისად, ყოველმხრივ დაეახლოებინა ქართული ეკლესია რუსულთან. ქართული ეკლესიის ავტოკეფალურობისათვის შეესაბამო მუხლიც ტრაქტატში მისი განზრახვით უნდა შესულიყო. ქართული ეკლესიის თავისთავადობას ამცრობს, აგრეთვე, 1799-1800 წლებში შედგენილი „ტრაქტატი“, დაცული პლატონ იოსელიანის თხზულებაში „გიორგი XIII-ის ცხოვრება“¹. ამ ტრაქტატის ერთ-ერთი მუხლით, საქართველოს ეკლესიაში უნდა დარჩენილიყვნენ კათალიკოსი, ეპისკოპოსები და სამღვდელთა. სანაცვლოდ, თითქოსდა ქართველები ითხოვდნენ, ქართული ეკლესიის ზედამხედველობის მიზნით, რუსეთის წმ. სინოდს გამოეგზავნა „არხიმანდრიტი, ან ილუმენი, კაცი მდაბალი და მყუდრო“. ქართველები, აგრეთვე, ითხოვდნენ: „ვითხოვეთ რომელ ყოველივე იგი სამღვდელთა წესნი იყვნენ შეწყნარებულ და პატივისცემულ ღირსებისამებრ რუსეთისა, ვინაითგან ქვეშემდომილ ქმნილი იგი სამეფო თვისითა ნებითა შეერთდა საიმპერატორისა“. როგორც ცნობილია, ქართული სახელმწიფოებრიობის გაუქმება იმპერატორის მანიფესტით ამცნეს ქართველ ხალხს სიონის ტაძარში. რუსების სურვილი იყო ეს მძიმე საქმე ხალხში ავტორიტეტული ქართული ეკლესიის მეშვეობით აღესრულებინა. დიმიტრი ყიფიანი თავის „მემუარებში“² წერს: „მანიფესტი დაწერილი იყო ისეთი სიტყვებით, რომელნიც ცხადად გამოხატავდნენ კურთხეული ალექსანდრე იმპერატორის სრულს დიდსულოვანებასა და კეთილ განზრახვებს და, რასაკვირველია, დამამშვიდებელ შთაბეჭდილებას იქონიებდა იმ დროის ქართველებზე“, მაგრამ „დამშვიდების“ ნაცვლად, სიონში მისული ქართველები მანიფესტის მოსმენისას სასტიკად აღელვებულან, თუმცა კი, „სიონისაკენ მიმავალ ქუჩებში გამწკრივებული იყო ორ-წყება ჯარი“. მანიფესტი ქართულადაც კი არ უთარგმნიათ – „არ შეიძლებოდა ქართველების წინ ისეთი სიტყვების წარმოთქმა, რომელიც იმათთვის უდიდეს ცინიზმს გამოხატავს“, – წერს დ. ყიფიანი. ცნობილია, რომ რუსულმა ხელისუფლებამ კარგად გამოიყენა ის წინააღმდეგობანი და ურთიერთობილოა, რომელიც გაჩაღებული იყო ქართველ ბატონიშვილთა შორის ტახტის ხელში ჩასაგდებად. მსგავსი მდგომარეობა იყო ეკლესიაშიც. დ. ფურცელაძე წერს: „მანიფესტის ეკლესიაში წაკითხვის შემდეგ ანტონ II კათალიკოსმა პარაკლისი გადაინახდა და დააფიცა რუსეთის ერთგულებაზე ყველა მცხოვრები მის ხელქვეით ეპარქიებისა, მცხეთისა, სამთავროისა და ალავერდისა და როდესაც მეფის სახლობაში გაჩნდა უსიამოვნობა და ზოგიერთმა ბატონიშვილებმა მოინდომეს საქართველოს ტახტის დაჭერა, კათალიკოსი მიუბრუნდა მათ დარიგების სიტყვით და ურჩევდა, მშვიდობიანათ ეცხოვრათ და მადლობა მოესხნებინათ რუსის ხელმწიფისათვის, რადგანაც ინება მან იმ სიკეთის ჩადენა, საქართველო მიიღო თავის მფარველობის ქვეშ, თუმცა არეულ-დარეულობა იყო ჩვენს ქვეყანაში, მაგრამ ანტონ კათალიკოსი მაინც არ იშლიდა ზრუნვას იმაზე, რომ ეკლესია ხელშეუხებელი ყოფილიყო, და აგრეთვე იმაზე, რომ ეკლესიისაგან დაწესებული რიგი არავის მოეშალა“³. მან, მოთხოვნის შესაბამისად, რუსულ მთავრობას წარუდგინა აღწერა მონასტრებისა, ეკლესიებისა და სამღვდელთა, გადმოსცა მათი „სამწუხარო მდგომარეობა“, უაქტიურესი მონაწილეობა მიიღო წმიდა ნინოს ცხოველმყოფელი

ჯვრის გადმოსვენებაში, რომელიც რუსეთმა დაუბრუნა საქართველოს, მაგრამ მაინც „რუსის მთავრობა ეჭვით უყურებდა ანტონ კათალიკოსის მოქმედებას“, ცილად სწამებდნენ ანტირუსულ თაობირებში მონაწილეობას, თითქოსდა „დარეჯან დედოფლის განზრახვებს“ ემხრობოდა, ეკლესიებში თითქოსდა იმპერატორის ნაცვლად, იხსენიებდნენ მეფედ მის ძმას, იულონს. ანტონმა თავი იმართლა. ხელისუფლება კათალიკოსს უყურადღებოდ ეკიდებოდა. 1810 წელს „მიტროპოლიტის ვარლამის ჩაგონებით, ანტონ კათალიკოსის და თფილელ მიტროპოლიტის არსენის შორის უსიამოვნება ჩამოვარდა, იმით გათავდა იგი, რომ 1811 წელს ანტონი გამოეთხოვა თავის სამწყსოს და გაემგზავრა პეტერბურგს“. იმპერატორმა პატივისცემით მიიღო და დანიშნა წმიდა სინოდის წევრად. იგი გარდაიცვალა ნიჟნი-ნოვგოროდში, 1827 წელს. ანტონ II-ის საქართველოში ყოფნისას, როგორც აღინიშნა, ეკლესიის უმთავრეს იერარქთა შორის გაჩაღებული კინკლაობის გამო ქაოსი სუფევდა, თითქოსდა ისევ ქართული ეკლესიის დასამშვიდებლად – „იმპერატორმა ალექსანდრე I-მა 1811 წლის 10 ივნისს წერილი მისწერა ანტონ კათალიკოსს, დაჰპირდა მისი ღირსების შეულახაობას წმ. სინოდის ავტორიტეტის მეშვეობით და მიიპატიჟა რუსეთში, სადაც მისი საკადრისი პატივით იცხოვრებდა, მიიღებდა პენსიას და ამასთანავე დაიკავებდა მეხუთე ადგილს წმ. სინოდში“⁴.

საქართველოს ეკლესია ამ დროისათვის ფლობდა დიდძალ ქონებას, სახნავ-სათეს მიწებს, ტყეებს, სხვადასხვა ქარხანას, სათევზაო ადგილებს, წისქვილებს, შენობებსა და სხვა ქონებას. იგი იყო ეკონომიკურად დამოუკიდებელი ერთეული, ამით იგი მკვეთრად განსხვავდებოდა რუსული ეკლესიისაგან, რომელიც იმ დროისათვის რუსეთის ხელისუფლების მიერ სახელმწიფოს ნაწილად იყო გადაქცეული და საერო ხელისუფლებისადმი დამორჩილებული. საქართველოში კი პირიქით – სახელმწიფო ხელისუფლება არ იყოფოდა საეროდ და სასულიეროდ. ქვეყნის ხელისუფლების სათავესთან იდგნენ ეკლესიის უმაღლესი იერარქები, მაგალითად, სწორედ განსახილველი დროისათვის, იმერეთის სამეფოში მართალია, მეფე უზენაესი ხელისუფალი იყო, მაგრამ „იმერეთის სამეფოს საქმეებს იგი წარმართავდა „საბჭოს“ დახმარებით, რომლის წევრებიც არა მარტო რჩევებში იღებდნენ მონაწილეობას, არამედ დიდმნიშვნელოვან თანამდებობებსაც ფლობდნენ... საბჭოში მონაწილეობდა ოთხი ეპისკოპოსი: 1. ქუთათელი მიტროპოლიტი დოსითეოსი, 2. გელათელი მიტროპოლიტი ექვთიმე, 3. ნიკორწმინდელი მიტროპოლიტი სოფრონიოსი და 4. მთავარეპისკოპოსი ანტონი. ჩამოთვლილი მღვდელმთავრები საბჭოში დიდი უფლებებით სარგებლობდნენ, მათ შეხედულებებსა და მოსაზრებებს მეფე ყოველთვის გულმოდგინედ ისმენდა და დიდ ანგარიშს უწევდა“⁵, მღვდელმთავართა გარდა, „საბჭოში“ კიდევ 30-მდე თავადი მონაწილეობდა. ქვეყნის მართვის აღნიშნული წესი მოგვაგონებს დავით აღმაშენებლისა და გაერთიანებული საქართველოს მეფეთა მიერ დადგენილ წესს, როცა ქვეყნის მმართველობის საქმეს მეთაურობდა „ოთხი ბერისა“ და ვეზირებისაგან შექმნილი დარბაზის კარი. „ოთხი ბერის“ ჯგუფში შედიოდნენ ქართლისა და აფხაზეთის კათალიკოსები, ჭყონდიდელი და მოძღვართ-მოძღვარი. რუსეთში კი ქვეყნის სამმართველო საქმეთაგან არათუ ჩამოშორებული

იყო ეკლესია, არამედ თვით ეკლესიასაც კი 1722 წლიდან ობერპროკურორი ხელმძღვანელობდა, რომელიც წმ. სინოდს ედგა სათავეში. იგი საერო პირი იყო და დიდი უფლებები ჰქონდა. რუსეთში საერო ხელისუფლებისადმი ეკლესიის დამორჩილების საქმე, რომელიც 1721 წელს პატრიარქის თანამდებობის გაუქმებით წამოიწყო პეტრე დიდმა, 1784 წელს დაასრულა ეკატერინე მეორემ. ასეთი მდგომარეობის გამო რუსეთი, ცხადია, ვერ მოითმენდა საქართველოში ეკლესიის როგორც ეკონომიკურ დამოუკიდებლობას, ისე მის უდიდეს გავლენას საერო ხელისუფლებაზე. რუსეთმა მიზნად დაისახა საქართველოს ეკლესიის რეორგანიზაცია. თავდაპირველად, ანტონ II-ის გამოყენებაც სცადეს. საქართველოში საეკლესიო რეფორმის დროულად გატარებას მთავრობა სახელმწიფო მნიშვნელობას ანიჭებდა. რეფორმა ითვალისწინებდა საეკლესიო დიკასტერიის შექმნას, რომლის მეშვეობით უნდა დაწყებულიყო ქართლ-კახეთის ეკლესიის მოწესრიგება. დიკასტერიას უნდა აღეწერა ეკლესია-მონასტრების ქონება და დაეზუსტებინა შემოსავალი, დაედგინა სასულიერო პირთა რაოდენობა, მოეწესრიგებინა სამრევლოები, საბოლოოდ კი უნდა მოსპობილიყო ეკლესიის ეკონომიკური დამოუკიდებლობა და იგი სრულიად დამორჩილებოდა რუსეთის სახელმწიფოს. ანტონ II-ის მოსაყდრედ დანიშნეს ვარლამ ერისთავი, მტრულად განწყობილი საქართველოს სამეფო კარის მიმართ, რუსეთში აღზრდილი და რუსული საეკლესიო ცხოვრების კარგი მცოდნე. ამ პერიოდში (ე.ი. 1811 წლამდე) ქართულ ეკლესიას ქართლსა და კახეთში ეკუთვნოდა 1850 კომლი გლეხი, მისი წლიური შემოსავალი შეადგენდა დაახლოებით 40 000 მანეთს. ეკლესიას ამ პროვინციებში ჰქონდა 13 ეპარქია⁶. მართალია, ანტონ II, ვითარცა რუსეთის წმიდა სინოდის წევრი, ჯერ კიდევ ეკატერინეს დროიდან (1793 წლიდან), ცდილობდა რუსების მითითებათა თანახმად ემართა ქართული ეკლესია, მაგრამ მითითება დიკასტერიის შექმნის შესახებ დროულად ვერ აღასრულა, ამასთანავე, იგი განაწყენებული იყო იმ ღონისძიებებით, რომლებიც მთავრობამ გაატარა საქართველოში. რუსეთის ხელისუფლება რუსული ეკლესიის დანამატად განიხილავდა ქართულ ეკლესიას ჯერ კიდევ ანტონ II-ის საქართველოში ყოფნისას. მაგალითად, 1809 წელს სინოდის ობერპროკურორს მიეთითა, შეექმნა საქართველოში დიკასტერია ანტონის მეთაურობით და წმიდა სინოდის წევრის, ვარლამის მონაწილეობით. ამასთან, სამღვდელეობას დიკასტერიაში შესაყვანად უნდა აერჩია სამი წევრი, მდივანი, თარჯიმანი, გადამწერები, მრჩეველი და თბილისის კეთილშობილ თავად-ახნაურთა სასწავლებლის დირექტორი. ანტონ II-ს იმავე წელს დაევალა ამ საქმის აღსრულება, მაგრამ საკითხის გადაწყვეტა ძალზე გაჭიანურდა. 1810 წლის 3 მარტს კათალიკოსი ანტონ II თითქმის ძალით გაიწვიეს პეტერბურგს. ერთი წლის შემდეგ მოვიდა გოლიცინის ცნობა, რომელშიც კათალიკოსის დაგვიანება ახსნილი იყო მისი ავადმყოფობით. ანტონ II-ის გაწვევის შემდეგ, დიკასტერიის მეთაურად დანიშნულ იქნა ვარლამ ერისთავი და მას საქართველოს ეგზარქოსის ტიტული ებოძა. მასვე დაავალეს, შეემუშავებინა სასულიერო დიკასტერიის მოწყობის პროექტი. ტორმასოვმა მისწერა ვარლამს: „სინოდის ობერპროკურორი მაცნობებს, რომ ხელმწიფე იმპერატორის სურვილით საქართველოს ეკლესიის მარ-

თვა-გამგეობა ისე უნდა მოაწყოთ, რომ იგი დამოკიდებული იქნეს წმიდა სინოდზე“. საქართველოს ეკლესიის რეორგანიზაციის პროექტი, ვარლამ ერისთავის მიერ შედგენილი 1809-1811 წლებში, წარედგინა მთავარმართებელ ტორმასოვს. რომელიც დაამტკიცა წმიდა სინოდმა 1811 წლის 30 ივნისს. ამ პროექტის თანახმად, შეიქმნა დიკასტერია და საქართველოს ეკლესიამ დაკარგა ავტოკეფალია.

ავტოკეფალიის გაუქმების დროისათვის ქართლ-კახეთში იყო 13 ეპარქია (თბილისის, მცხეთის, სამთავროს, რუისის, ურბნისის, წილკნის, სამთავისის, ნიქოზის, ალავერდის, ნინოწმიდის, რუსთავის, ნეკრესის, ბოდბის). მთავარმართებელ ტორმასოვის ცნობით, იყო 799 ეკლესია, 746 მღვდელი, 146 დიაკვანი და სხვა დანარჩენი 661 სასულიერო პირი. არქივისკოპოს ვარლამ ერისთავის პროექტით, კახეთის 5 საეპისკოპოსო უნდა გაერთიანებულიყო ერთ – ალავერდის ეპარქიად, ხოლო ქართლის 8 საეპისკოპოსო ერთ – მცხეთის ეპარქიად. მისი შემოსავალი დაახლოებით ტოლი იყო 16960 მანეთისა, კახეთის ეპარქიისა კი – 9500 მანეთის. არსებული 9 საარქიმანდრიტოს ნაცვლად, ვარლამის პროექტით უნდა დარჩენილიყო 5 (ბოდბის, ქვათახევი-მღვიმის, კახეთის, დავით-გარეჯის და იოანე ნათლისმცემლის). „ეს პროექტი წმ. სინოდმა დაამტკიცა და დაადგინა: 1. გაუქმდეს 13 ეპარქია და დარჩეს 2, ხოლო 9 არქიმანდრიტის ნაცვლად 5; 2. საქართველოს ეკლესიას სათავეში ჩაუდგეს მცხეთა-ქართლის მიტროპოლიტი ვარლამ ერისთავი და მიენიჭოს მას მუდმივი ეგზარქოსის წოდება, ამავე დროს იგი იყოს წმიდა სინოდის წევრი; 3. საქართველოში გაუქმდეს ეკლესიის დამოუკიდებლობა და ქართულ მართლმადიდებლურ ეკლესიას სათავეში ჩაუდგეს წმიდა სინოდის განყოფილება – დიკასტერია, რომელიც ყველაფერში დაემორჩილება წმიდა სინოდის გადაწყვეტილებებს. ეს დადგენილება წმიდა სინოდმა განიხილა 1811 წლის 24 ივნისს, ხოლო ძალაში შევიდა 30 ივნისს. ესაა დღე, როდესაც ქართულმა მართლმადიდებლურმა ეკლესიამ დაკარგა ავტოკეფალობა და დაიწყო უმძიმესი პერიოდი მის შემდგომ მოღვაწეობაში“⁷. ეპარქიების შემცირებას რუსული ხელისუფლება ადრეც მიმართავდა. ციციანოვმა (1802-1806) ქართლში 6 ეპარქიიდან დატოვა 3. ეს ხდებოდა მთავრობისათვის არასასურველი პირების კათედრიდან ჩამოსაშორებლად.

იმერეთის სამეფოს გაუქმების შემდეგ, მთავრობამ გადაწყვიტა დასავლეთ საქართველოს ეკლესია ემართა საქართველოს დიკასტერიის მეშვეობით. 1815 წლის 30 აგვისტოს დიკასტერია გადაკეთდა „საქართველო-იმერეთის სინოდალურ კანტორად“. რუსულმა მთავრობამ მას დაუმორჩილა ჯერ კიდევ ავტონომიური სამთავროების, გურია-სამეგრელოს ეკლესიებიც. ამან სულიერი თვალსაზრისით ერთიანი ქართული ეკლესია აღმინისტრაციულადაც გააერთიანა, მაგრამ უცხო ეკლესიის ფრთათა ქვეშ. ასე რომ, არქივისკოპოსი ეგზარქოსი ვარლამ ერისთავი დასავლეთ საქართველოს ეკლესიასაც მართავდა. „ენერგიულად იღვწოდა ეკლესია-მონასტრების აღსარიცხავად, რასაც მთავრობა უდიდეს მნიშვნელობას ანიჭებდა, მაგრამ მაინც ზემდგომებმა არ ინებეს ამ თანამდებობაზე ქართველი კაცის დატოვება და 1817 წელს იგი პეტერბურგში გაიწვიეს. ამავე წლიდან ეგზარქოსად დაინიშნა რიაზანელი არქივისკოპოსი თეოფილაქტე რუსანოვი (1817-1821). მის შემდეგ

მხოლოდ რუსი ეროვნების ეპისკოპოსები მართავდნენ საქართველოს საეგზარქოსოს. თეოფილაქტეს პროექტის თანახმად, რომელიც დაამტკიცა მინისტრთა კომიტეტმა, უნდა გარკვეულიყო საეგზარქოსოში ეკლესია-მონასტრების, სასულიერო პირებისა და მრევლის რაოდენობა, შეემცირებინათ სამღვდელთა რიცხვი და აღარ ეკურთხებინათ არავინ მღვდლად სათანადო განკარგულებამდე. მან 1819 წელს შეამცირა იმერეთის საეპისკოპოსოები მათი ერთ ეპარქიად გაერთიანების გზით, თითო-თითო ეპარქია დატოვა გურიასა და სამეგრელოში. ამრიგად, დასავლეთ საქართველოს 12 ეპარქიიდან დარჩა 3 ეპარქია. ამის გარდა, ეგზარქოსი ამცირებდა მოქმედი ეკლესიების რაოდენობას, მღვდლები რჩებოდნენ შტატგარეშე⁸.

სახალხო აჯანყება ავსოქუაღიის დასასრულად

რუსეთის მთავრობის მიერ საქართველოს ეკლესია განიხილებოდა, როგორც სახელმწიფო შემოსავლის გაზრდის ერთ-ერთი წყარო. მთავრობა ფიქრობდა, რომ სასულიერო პირთა რაოდენობისა და სხვადასხვა საეკლესიო ხარჯის მკვეთრი შემცირებით, ხელს შეუწყობდა ხაზინაში ეკლესიიდან შესული შემოსავლების გაზრდას. „საეკლესიო რეფორმა მიზნად ისახავდა სახაზინო შემოსავლის გაზრდას არა მარტო საეკლესიო ქონება-შემოსავლის ხაზინაში გადარიცხვით, არამედ ყმა-გლეხების საეკლესიო გადასახადის გაზრდითაც“⁹. 1819 წელს ეგზარქოსი თეოფილაქტე გადავიდა დასავლეთ საქართველოში და შეუდგა მთავრობის დავალების შესრულებას, ე.ი. ეკლესიათა დახურვას, საეკლესიო ქონების აღწერას და მომზადებას მისი ხაზინისათვის გადასაცემად, ამასთანავე, საეკლესიო გლეხებისაგან საეკლესიო გადასახადის გაზრდას. მთავრობა იმედოვნებდა, რომ ამ გზით სახაზინო შემოსავალს გაზრდიდა 700 000 მანეთამდე, ნაცვლად იქამდე შემავალი 18-20 ათასი მანეთისა.

ამ დროისათვის რუსეთის მიერ დაპყრობილი იმერეთის მოსახლეობა სანახევროდ განადგურებული იყო და დიდ გაჭირვებაში იმყოფებოდა. იმერეთიდან მეფე სოლომონ II-ის გაძევების შემდეგ, „1811-1812 წლებში სამეფოში მიძინვარებდა შავი ჭირი და შიმშილი, რამაც მოსახლეობის ნახევარი გაანადგურა“¹⁰. 1817 წლისათვის, ე.ი. დაახლოებით თეოფილაქტეს ჩამოსვლის დროს, იმერეთში 12730 კომლი (85000) სული იქნებოდა¹⁰, აქედან 2124 იყო საეკლესიო კომლი, 1994 კომლი საეკლესიო გლეხი და 130 ოჯახი საეკლესიო აზნაური¹⁰, ე.ი. თითქმის ყოველი მეექვსე კომლი იყო საეკლესიო, ანუ მოსახლეობის 20%-მდე საეკლესიო კუთვნილებას შეადგენდა და ეკლესიას უხდიდა გადასახადს. „შემოსავალი მათგან ფულზე გადაყვანით შეადგენდა 11 482 მანეთ ვერცხლის ფულს, მაშინ, როცა 1817 წელს ხაზინის შემოსავალი მთელი იმერეთიდან შეადგენდა მხოლოდ 16 745 მანეთს“¹¹.

თეოფილაქტე იმერეთში მოურიდებლად იქცეოდა, რითაც კიდევ უფრო გაანაწყენა მოსახლეობა. ხალხი აღშფოთდა, რაც თავდაპირველად იმით გამოიხატა, რომ ხელისუფალთ „არ დაანებეს საეკლესიო ქონების აღწერა, რადგანაც აღწერას ქონების ჩამორთმევა მოჰყვებოდა“. ხალხს განსაკუთრებით აშფოთებდა და აოცებ-

და რუსების მიერ ასეულობით ეკლესიის დახურვა. ხალხმა დახმარებისათვის ხელისუფლებას მიმართა წერილით: „ჩვენ დიდი ხნის განმავლობაში ბილწი აგარიანელების ხელში ვიყავით, ბევრი ტანჯვა-წამება გადავიტანეთ, მაგრამ ისინი ჩვენს სასულიერო საქმეებს არ შეხებიან. ჩვენ ის ხალხი ვართ, სარწმუნოება თითქმის ქრისტეს ჯვარცმის დროიდან რომ შევინარჩუნეთ... ჩვენს მწუხარებას საზღვარი არა აქვს, როდესაც ვხედავთ, როგორ ხურავენ ჩვენს წმიდა ეკლესიებს, როგორ გვაშორებენ ჩვენი სულის გადარჩენაზე მზრუნველ ღვთისმოსიშ მღვდლებს, როგორ გვართმევენ სახალხო ქონებით შემკულ ჯვრებს და ხატებს და ასხვისებენ საეკლესიო ქონებას, რომელიც საუკუნეების მანძილზე სისხლითაა შეძენილი ან ჩვენი უწინდელი მეფეების მიერაა საჩუქრად გადმოცემული“¹². ამგვარმა მიმართვებმა ხელისუფლებაზე არ იმოქმედა. საეკლესიო აღწერა გაგრძელდა, ამას მოჰყვა ჯერ „ვაკე“ იმერეთის, შემდგომ კი მთელი ქვეყნის აჯანყება. 1818 წლის ივლისში, საეკლესიო აღწერის დაწყებიდან ერთი თვის შემდეგ, მთელი რაჭა, გურია, სამეგრელო და იმერეთი ფეხზე დადგა. აჯანყებულებს ებრძოდა რუსეთის რეგულარული არმია. მშობლიური ეკლესიის დასაცავად აღმდგარმა მოჯანყებმა წამოაყენეს ლოზუნგი „სამშობლოს გათავისუფლება“, მოსახლეობის ყველა ფენა მონაწილეობდა ბრძოლაში არტილერიით შეიარაღებული პოლკებისა და ბატალიონების წინააღმდეგ. იმის გამო, რომ იმერეთში აღარ იმყოფებოდა ტახტის მემკვიდრე, ბაგრატიონთა ლეგიტიმური შთამომავალი, აჯანყებულებმა მეფედ გამოაცხადეს სოლომონ II-ის შვილიშვილი ქალის მხრიდან ივანე აბაშიძე. გენერალ-ლეიტენანტმა ველიამინოვმა გამოაცხადა, რომ წყვეტდა საეკლესიო რეფორმას. შეშინებული ეგზარქოსი თეოფილაქტე 300 ჯარისკაცისა და არტილერიის დაცვით ქუთაისიდან თბილისში გაგზავნეს¹³. რუსეთის ხელისუფლება, ცხადია, ვერ შეურიგდებოდა იმერეთში თავის დამარცხებას, ამიტომაც აგრძელებდა ზომების მიღებას, რამაც 1819 წელს კიდევ უფრო გააფართოვა აჯანყება. მთავრობამ მოჯანყეთა წინააღმდეგ მოაგროვა დიდძალი ჯარი, შეუდგა მოქმედებას. 1820 წელს დაპატიმრეს მიტროპოლიტები დოსითეოს ქუთათელი და ექვთიმე გელათელი, სხვა გავლენიანი პირები, რამაც კიდევ უფრო გააძლიერა აჯანყება, განსაკუთრებით, გურიასა და რაჭაში. მას თანაუგრძნობდა გურია-სამეგრელოს მოსახლეობა. დოსითეოს ქუთათელი (წერეთელი) დასავლეთ საქართველოს საკათალიკოსოს ფაქტობრივ გამგებელს წარმოადგენდა 1792-1815 წლებში. 1814 წლის 30 აგვისტოს ბრძანებულებით იმერეთის (აფხაზეთის, ე.ი. დასავლეთ საქართველოს) საკათალიკოსო შედიოდა საქართველოს საეგზარქოსოს განკარგულებაში, მაგრამ 1820 წლამდე, დაპატიმრებამდე, იგი ეკლესიის ფაქტობრივ პირველ იერარქს წარმოადგენდა (დოსითეოსამდე იმერეთის კათალიკოსმა 1783 წელს დატოვა საქართველო და უცხოეთში გარდაიცვალა, ახალი კათალიკოსი არ აურჩევიათ). დოსითეოსი დიდად იღვწოდა საკათალიკოსოს ეკონომიკური აღორძინებისათვის, მხარს უჭერდა ქვეყნის ხელისუფლებას. როგორც ცნობილია, დაპატიმრებული მოხუცი მიტროპოლიტი დოსითეოსი ტომარაში ჩაუსვამთ და რუსეთისაკენ წაუყვანიათ. იგი ტომარაშივე ცემით მოუკლავთ გორთან ახლოს. მეორე მიტროპოლიტი ექვთიმე გელათელი

(შერვაშიძე, 1776-1820) ხელისუფლებამ დაიჭირა, როგორც აჯანყების ერთ-ერთი მოთავე. ექვთიმე ადრე ჯუმათელი ეპისკოპოსი იყო. მან აღადგინა მრავალი გაპარტახებული ადგილი, დაასახლა გლეხებით, ააშენა სოფელი, რომელსაც ეკლესიაც აუგო, იღვწოდა ქვეყნის გაერთიანებისათვის, მეფის ხელისუფლების გაძლიერებისათვის. ხალხის აზრით, მიტროპოლიტები და, საერთოდ, ეპისკოპოსები ხელშეუხებელი იყვნენ და მათ მაჰმადიანებიც კი პატივს სცემდნენ. რუსთა ქმედებამ გურიას, იმერეთთან და რაჭასთან ერთად ააჯანყა სამეგრელოს მოსახლეობაც. რუსთა ჯარმა სამკედრო-სასიცოცხლო ბრძოლის შემდეგ გაჭირვებით გაიმარჯვა უდიდესი დანაკარგებით, მოარბიეს და გადაწვეს რაჭა, არტილერით მიწასთან გაასწორეს შემოქმედის ციხე გურიაში. სოფლები გადაწვეს, ზოგი მოჯანყე ჩამოახრჩვეს, მრავალი რუსეთში გადაასახლეს, მათი ქონება ხაზინას გადასცეს. ერთმოლოვი წერდა: „სოფლები გავენადგურეთ და გადავბუგეთ, ბალ-ვენახები ძირებამდე ავჩეხეთ, ველარასოდეს აღიდგენენ მოლაღატენი პირვანდელ მდგომარეობას“¹⁴.

რაჭაში სოფელი ფუტიეთი ეკუთვნოდა გელათის მონასტერს. ექვთიმე გელათელის დაპატიმრებამ, ცხადია, აღაშფოთა სოფელი. რუსთა ჯარს სოფელმა გაუმართა უსასტიკესი ბრძოლა 1820 წლის 21 მაისს. სარწმუნოებისა და თავისუფლებისათვის მებრძოლმა ორი ათასმა ქართველმა დაღლილი თავი. მათ შორის იყვნენ მებრძოლი მღვდლები, ბერები და სასულიერო პირები. საბოლოოდ, აჯანყების დამთავრების შემდეგ, საეკლესიო აღწერის ტემპები შენედა და ათწლეულობით გაგრძელდა. ქართული ეკლესიის თავისუფლებისათვის თავგანწირულმა ბრძოლამ დასავლეთ საქართველოში ბევრი თანამოაზრე და მხარდამჭერი გაიჩინა.

ჯანაჩიათა გაუქმებით გამოწვეული შიშა საწმუნოებრივი შედეგები

ქართულ ეკლესიას ისტორიულად ათეულობით საეპისკოპოსო, ანუ ეპარქია ჰქონდა აღმოსავლეთ, დასავლეთ და სამხრეთ საქართველოში. მესხეთის 14 საეპისკოპოსო ოსმალო დამპყრობლებმა მოსპეს. სამწუხაროდ, როგორც აღინიშნა, მუსლიმანთაგან გადარჩენილი აღმოსავლეთ და დასავლეთ საქართველოს საეპისკოპოსოების უმეტესი ნაწილი რუსულმა ხელისუფლებამ გააუქმა. მათ ქართული ეკლესიის გავლენის შესუსტება სურდათ ქართველ ქრისტიანთა შორის, ამასთანავე, ეკონომიკური ინტერესებიც ამოძრავებდათ, მაგრამ შედეგი რუსეთის ხელისუფლებისათვის ალბათ მოულოდნელი აღმოჩნდა. როგორც შემდგომ ავტოკეფალიტები აღნიშნავდნენ, საეპისკოპოსოთა მოსპობით დაეცა ქრისტიანული სარწმუნოება ქართველთა შორის. საეპისკოპოსოთა გაუქმებით ქრისტიანობა რომ ზარალდება, კარგად იცოდნენ ქართველმა სულიერმა მამებმა, რაც კარგად ჩანს ერთი XVIII ს-ის სიგელიდან, რომელიც მცხეთიდან საათაბაგოში გაუგზავნიათ: „რა რომ საათაბაგო სჯულზე მიდრკა და ეპისკოპოსნი მოიშალნენ, მას აქეთ თქვენს ქვეყანაში ეპისკოპოსი აღარ შემოსულა და რომელ ადგილშიც ეპისკოპოსი არ შევა და იმისი მადლი და კურთხევა არ მივა, ან მისი მამამთავარი და მოძღვარი არ ასწავლის და არ

ჰმწესის, ის ქვეყანა და იქ მახლობელი ქრისტიანები არ იქნებიან და არც მართლმადიდებლობაში აღირიცხვიან“¹⁵. აქედან ჩანს, რომ ქართლ-კახეთ-იმერეთ-გურია-სამეგრელოში საეპისკოპოსოების გაუქმებით ქრისტიანები მოაკლდნენ ეპისკოპოსის მიერ გაცემულ საღმრთო მადლსა და კურთხევას, გარდა ამისა, „25 სამღვდელმთავრო კათედრის დახურვამ ეპისკოპოსებს წაართვა სამღვდელთაზე ზედამხედველობისა და ხელმძღვანელობის საშუალება“, მეორე მხრივ, იმ ეპარქიებშიც კი, რომლებიც არსებობდნენ, ეპისკოპოსის ხელმძღვანელობა ეგზარქოსს იმდენად შეუზღუდავს, რომ ეპისკოპოსს არ ჰქონდა საშუალება სამღვდელთა რეალური ხელმძღვანელობისა. მღვდლები ამ წაქეზების გამო ეპისკოპოსს აღარ ემორჩილებოდნენ და ამიტომაც მრევლზე ნაკლებ ზრუნავდნენ, რუსეთის საეკლესიო ხელისუფლებას სურდა თბილისიდან, ეპარქიების მონაწილეობის გარეშე, ემართა მთელი ეკლესია, რამაც სავალალო შედეგი გამოიღო.

ქართველობა სარწმუნოების გადარჩენისათვის გამუდმებით ითხოვდა გაუქმებული ეპარქიების აღდგენას, კერძოდ, ითხოვდნენ ურბნისის, ალავერდის, ბოდბისა და სხვა გაუქმებული კათედრების აღდგენას. 1841 წელს ეგზარქოს ევგენის მიმართეს თხოვნით: „გურიაში მღვდელმთავართა კათედრის დახურვის შემდეგ რელიგიურობამ დაქვეითება იწყო, გურულები, მცხოვრებნი მაჰმადიანური თურქეთის საზღვარზე, საჭიროებდნენ მღვდელმთავრის მიერ დამოძღვრას“. კათედრა აღადგინეს, მაგრამ 1885 წელს ეგზარქოსმა პავლემ გურიაში დახურა ჯუმათის, ხოლო სამეგრელოში ჭყონდიდის კათედრები. 1821 წელს იმერეთის ოთხი ეპარქიის გაერთიანებით შეიქმნა მხოლოდ ერთი, სამეგრელოს სამი (ჭყონდიდის, ცაგერის და ცაიშის) გაერთიანებით შეიქმნა ერთი, სამეგრელოს ეპარქია 1829 წლიდან. 1833 წელს გურიის ერთადერთი ჯუმათის ეპარქია შეუერთეს იმერეთის ეპარქიას, აღადგინეს 1844 წელს (ცენტრი ჯუმათში), მაგრამ 1885 წელს შეუერთეს სამეგრელოს ეპარქიას. 1851 წელს აღადგინეს აფხაზეთის ეპარქია, 1869 წელს შეუერთეს იმერეთისას, 1885 წელს კვლავ აღადგინეს (ცენტრი სოხუმში). ჩრდილო ოსეთი 1811 წლამდე შედიოდა წილკნის საეპისკოპოსოში, 1870 წლიდან შეუერთეს მოზდოკის ეპარქიას. 1875 წელს შეიქმნა ვლადიკავკაზის საეპისკოპოსო, რომელიც შედიოდა საქართველოს საეგზარქოსოში 1885 წლამდე.

საეგზარქოსოს პოლიტიკა, საბოლოო ჯამში, იწვევდა მრევლის სარწმუნოებრივ ინდიფერენტობას, უკარგავდა ქართულ ეკლესიას ეროვნულ სახეს. ხალხს განსაკუთრებით აღაშფოთებდა ქართული ენის ნაწილობრივი აკრძალვა ეკლესიებსა და სასწავლებლებში. სასულიერო სემინარიები ჩვენში არსებობდნენ XIX საუკუნემდე. ისინი ხელისუფლებამ გააუქმა. თელავის სემინარიის უკანასკნელი რექტორი დავითი წერდა: „მას ჟამსა რუსნი მოვიდეს და სკოლა შეურაცხყვეს და სადაც სახელი ღვთისა იქადაგებოდა, ჰყვეს ქვაბ ავაზაკთა, ხოლო მე პირად-პირადნი განსაცდელნი შემამთხვივნეს და მრავალი ბოროტი მოაწიეს ჩემ ზედა“¹⁶. XIX საუკუნის მანძილზე დაარსებულ იქნა მრავალი, მათ შორის, სასულიერო (1817 წლიდან) სასწავლებელი, მაგრამ ისინი უკვე არა ქართულენოვანნი, არამედ რუსულენოვანნი იყვნენ. კათალიკოს-პატრიარქ ლეონიდეს თქმით, ეს მომენტი

იწვევდა მომავალ სამღვდელთა გაუნათლებლობას (ენის უცოდინარობის გამო საგნებს ვერ სწავლობდნენ): „გაუნათლებელ, თუმცა კი სემინარია დამთავრებულ ქართველ მღვდლებს არ შეეძლოთ გაენათლებინათ თავიანთი მრევლი.“ თანდათანობით სემინარია დამთავრებული ქართველი ახალგაზრდების ნაწილი გაუეცხოვდა ქართულს, დაეწაფნენ რუსულ და ევროპულ იდეებს სოციალიზმისას, ათეიზმისა და ანარქიზმისა. XIX ს-ში „დაიხურა 15 მონასტერი და 800-ზე მეტი ეკლესია. რუსეთის ხაზინამ ქართული ეკლესიის 150 მილიონი მანეთის ღირებულების ქონება მიითვისა, საიდანაც ჯამაგირის სახით ეკლესიას ყოველწლიურად შვიდასი ათასი მანეთი გამოუყო, აქედან 150 ათასი მანეთი რუსულ და ბერძნულ ეკლესიებს ხმარდებოდა“.¹⁷ ნ. დურნოვოს აზრით, რუსეთის ხაზინას ქართული ეკლესიისათვის ჩამოურთმევია 323 000 დესეტინა მიწა¹⁸. ეს გადაანგარიშებით შეადგენს 460 000 ჰა-მდე მიწას. ეკლესიებიდან და მონასტრებიდან დაიკარგა საუკუნეთა მანძილზე ნაგროვები უძვირფასესი ქონება, ოქრო-ვერცხლითა და ძვირფასი ქვებით შემკული სასულიერო ნივთები. ასეთი ვითარების დროს არაა გასაკვირი ქართველი სასულიერო პირების აქტიური მონაწილეობა საქართველოს გასათავისუფლებლად მოწყობილ აჯანყებებში 1804, 1812 და სხვა წლებში. 1832 წლის აჯანყების ერთ-ერთი იდეური წარმმართველი იყო არქიმანდრიტი ფილადელფოს კიკნაძე, „კახეთის შეთქმულთა საზოგადოების ორგანიზატორი და სულისჩამდგმელი, რომელმაც რელიგიურ კონცეფციამდე აიყვანა შეთქმულების საქმე“¹⁹. მის მიერ საიდუმლო ანბანის გამოყენებით შედგენილი „აქტი გონიური“ აჯანყების წესდებას წარმოადგენდა, მას რუსული გამოძიება საგანგებო მნიშვნელობის, მეტად მავნე დანიშნულების დოკუმენტს უწოდებდა. ამ „აქტი გონიურის“ შედგენაში, თავის დროზე, მონაწილეობა მიუღია სასულიერო მოღვაწეს იოანე ხელაშვილს²⁰.

ყოველივეს მიუხედავად, შეუძლებელია არ აღინიშნოს ეგზარქოსების მოღვაწეობის შედეგები, მაგალითად, თეოფილაქტე რუსანოვს (1817-1821) გაუხსნია სასულიერო სასწავლებელი თბილისში, გორში, თელავსა და სიღნაღში, მოსწავლეებს მშობლიურ ენასაც ასწავლიდნენ. საქართველოს მეორე რუს ეგზარქოსს, იოანე ვასილევსკის (1821-1832) გაუხსნია ვლადიკავკაზისა და ალაგირში სასწავლებლები, ეგზარქოსი მოსე ბოგდანოვ-პლატონოვი (1832-1834) ყოფილა განათლებული პიროვნება, ეგზარქოს ევგენი ბაუანოვს (1834-1844) შეუძენია ახალი შენობა თბილისის სასულიერო სემინარიისათვის, შეუკეთებია სვეტიცხოველი გარემხრიდან, რაზეც 30 ათასი მანეთი დაუხარჯავს. სამწუხაროდ, ამ დროს ტაძარს აღდგენის ნაცვლად, აფეთქების საშუალებით, მოაცილეს ნახევრად დანგრეული სტოები, ეგზარქოსი ისიდორე ნიკოლსკი (1844-1858) ჭკვიანი და დინჯი პიროვნება ყოფილა. მას სურდა, წესრიგში მოეყვანა ქართული ეკლესიები. ფრესკები ჩამოცვენილი ანდა გახუნებული იყო. ამიტომაც უბრძანებია კირით შეეღებათ ეკლესიები, რამაც მოსპო ქართული ფერწერა. ეგზარქოსი ევსევი ილინსკი (1858-1877) ხელს უწყობდა სასულიერო სასწავლებლების კეთილმოწყობას, მაგრამ მის დროს ეკლესიებიდან დაკარგულა 2 მილიონი მანეთის საეკლესიო განძი²¹. ეგზარქოს იოანიკე რუდნევის (1877-1882) დროს დაარსებულა სანთლის ქარხანა, ქალთა ეპარქიული სასწავლებელი, სასწავლებლებში დაარსდა კათედრა ქართული საეკლესიო ენისა.

ეგზარქოს პავლე ლებედევის (1882-1887) დროს 1886 წელს სემინარიიდან გარიცხულმა იოსებ ლალიაშვილმა მოკლა სემინარიის რექტორი დეკანოზი ჩუღუცკი. მის დასაფლავებაზე წარმოთქმულ სიტყვაში, როგორც მიიხსენიება, ეგზარქოსს დაუწყევლია მკვლელის „წარმომშობი ხალხი“. აღშფოთებული ქართველების აზრი გამოხატა დიმიტრი ყიფიანმა, მან მოუწოდა ეგზარქოსს, თუ მართალი იყო ხალხში გავრცელებული ხმა, მაშინ „შემჩვენებელი განიდევნოს შეჩვენებული ქვეყნიდან“. დიმიტრი ყიფიანი ამისათვის დასაჯეს გადასახლებით, სადაც 1887 წელს მოკლეს.

ეგზარქოსი პალადი რავეი (1887-1892) დიპლომატი, ლოიალური ადამიანი ყოფილა. ცდილობდა ქართულ ოჯახებთან დაახლოებას. ეგზარქოსი ვლადიმირ ბოგოიაველენსკი (1892-1898) შეცვალა ფლავიანე გოროდეცკიმ (1898-1901), მის შემდეგ ყოველ ერთ-ორ წელიწადში, ვიდრე 1915 წლამდე, შეიცვალნენ ეგზარქოსები – ალექსი ოპოცკი 1901-1905, ნიკოლოზ ნალიძოვი, ნიკონ სოფისკი 1906-1908, ინოკენტი ბელიაევი 1909-1913, ალექსი მოლჩანოვი, პიტირიმე ოკნოვი. საქართველოს უკანასკნელი ეგზარქოსი იყო პლატონ როჟდესტვენსკი (1915-1917).

ავსოქუფაღური მოძრაობის დაწყება

ქართული ეკლესიის დასაცავად ხმა აღიმადღეს თვით რუსი ერის საუკეთესო შვილებმა. მათ აზრს ანგარიშს უწევდნენ პეტერბურგსა და მოსკოვში და დიდი გავლენაც იქონიეს საერთოდ ქართული ეკლესიის ავტოკეფალიის აღდგენის პროცესზე. ერთ-ერთი ასეთი იყო ცნობილი სწავლული, სლავოფილი ნიკოლოზ დურნოვო, რომლის აქტიურ ღვაწლს ქვემოთ შევხებით, მანამდე კი უნდა აღინიშნოს ეროვნებით ქართველი მიქაელ-გობრონ საბინინის როლი. მართალია, მას ავტოკეფალური მოძრაობის პროცესში უშუალო მონაწილეობა არ მიუღია, მაგრამ პირველმა გამოაქვეყნა პეტერბურგსა და თბილისში ქართული ეკლესიის ავტორიტეტის ამადღებისათვის დიდმნიშვნელოვანი თხზულებები, რომელთაც წარმოაჩინეს იმ დროისათვის უკვე თითქმის დავიწყებას მიცემული ქართული ეკლესიის წარსული ბრწყინვალეობა და სიდიადე (70-იან-80-იან წლებში), უფრო ადრე ქართული კულტურის მოამბაგემ და მოსიყვარულემ გრ. გაგარინმა აღადგინა ქართული ფრესკები სიონში, მოხატა ცარიელი კედლები ეკლესიისა, შეადგინა ალბომები ქართული ყოფა-ცხოვრებისა და სიძველისა.

სამწუხაროდ, XIX საუკუნეში საქართველოში არათუ გაძლიერდა მართლმადიდებლობა, არამედ პირიქით, განელდა ქართველთა მხურვალე სარწმუნოება. კერძო პირების მიერ მოწოდებული ცნობებიდან და ოფიციალური ანგარიშებიდანაც კი ჩანს, რომ ქართველები აღარ დადიოდნენ ეკლესიებში ისე, როგორც ძველად, ნაკლებად ამბობდნენ აღსარებას, არ ეზიარებოდნენ, ქვეყანა დაადგა ზნეობრივი გადაგვარების გზას, XIX ს-ის 80-იანი წლებიდან დაიწყო ეკლესიების ძარცვა ყაჩაღთა ჯგუფების მიერ. ამის მიზეზად მიიხსიეს ის, რომ რუსეთის წმიდა სინოდმა ვერ შეძლო ქართველი ერის სარწმუნოებრივი პატრონობა, წარმოიშვა იდეა, რომ მხოლოდ ეროვნული ეკლესიის აღდგენით იქნებოდა შესაძლებელი მდგომარ-

ეობის გამოსწორება. ეკლესია დაიყო ორ მებრძოლ ფრთად, ერთნი, ავტოკეფალიის მომხრენი – მიიჩნევდნენ, რომ რუსეთის იმპერია საქართველოში ეგზარქოსებად ისეთ პირებს ნიშნავდა, რომელთაც განსაკუთრებული სიძულვილი ჰქონდათ ყოველივე ქართულის მიმართ, რომ მათ მოშალეს კათედრები და დახურეს ეკლესიამონასტრები, ქართული სასულიერო და საერო სასწავლებლები, მათ დროს გაიძარცვა ასობით ეკლესია, გაიხნა ძვირფასი არქეოლოგიური მასალა, რომ ისინი შეურაცხყოფდნენ და აბუჩად იგდებდნენ ქართულ ღვთისმსახურებას, გალობას, ხალხის ზნეჩვეულებებს, დევნიდნენ მოწინააღმდეგეებს, ისინი და მათი სამღვდელეობა არ ფლობდნენ ხალხის ენას (ე. ი. ქართულს), შემოიღეს რუსულენოვანი წირვა-ლოცვა და სხვ.

მეორე ჯგუფი მხარს უჭერდა არსებულ მდგომარეობას. მათი აზრით, XIX ს-ში მოწესრიგდა იქამდე ეკლესიაში არსებული ქაოსური მდგომარეობა, დამყარდა წესრიგი, სამღვდელეობას მიეცა სარჩო, ხელფასი, პენსიები. გათავისუფლდა მაჰმადიანთა ბატონობის ქვეშ მყოფი მხარეები, სადაც აღდგა ან განმტკიცდა ქრისტიანობა, გაიხსნა უამრავი სასულიერო და საერო სასწავლებელი, აღდგენილ-გამშენიერებულ იქნა ეკლესიები და მონასტრები. მთის რეგიონებში – ოსეთსა და სხვაგან, კომისიების დახმარებით აღორძინდა და განმტკიცდა შერყეული მართლმადიდებლობა, მოინათლა გამაჰმადიანება-გაწარმართების პირას მისული მთიელი ტომები და სხვ.

უნდა აღინიშნოს, რომ თითქმის ერთი საუკუნის მანძილზე ქართული ეკლესია რუსეთის იმპერიაში არსებული უმძიმესი ვითარების მსხვერპლს წარმოადგენდა, კერძოდ, თუ XIX ს-ის დასაწყისში იგი ზეწოლას განიცდიდა იმპერიის კავკასიის მხრისაკენ გაფართოების გამო, XX საუკუნეში ეკლესია რყევას განიცდიდა იმპერიის დაშლისაკენ მიდრეკილების გამო.

XX ს-ის დასაწყისშივე აშკარად გამოიკვეთა ნიშნები იმპერიის რღვევისა. კავკასია, რომლის დაპყრობასაც რუსეთმა თითქმის ასი წელი მოანდომა, გათავისუფლებისაკენ მიიღტვოდა, ასეთ დროს ეკლესიას დააკისრეს მძიმე მოვალეობა. იმპერიის სასულიერო უწყება აღნიშნავდა: „კავკასია უნდა დავიპყროთ ხელმეორედ და ამ შემთხვევაში სრულიად სხვა იარაღით. ამ სულიერი გამარჯვების გარეშე არ იქნება მყარი ფიზიკური დაპყრობა. ასეთი გამარჯვება არის სარწმუნოებრივი გამარჯვება. დადგა დრო, როდესაც ჩვენ ღონე უნდა ვიხმართ, რომ შემოვირიგოთ ადგილობრივი ტომები, შევირწყვათ ისინი, მოვიკედლოთ, დავიპყროთ მათი სული და გული“²².

იმპერიის განსამტკიცებლად საჭირო იყო იმპერიაში ეცხოვრა ერთ ენაზე მოლაპარაკე, ერთი სარწმუნოების მქონე, ქვეყნისადმი ერთგულ მოსახლეობას. დღის წესრიგში დადგა ქართველების, ისე, როგორც სხვა ხალხების, რუსებში ასიმილაციის შერწყმის საკითხი. გაძლიერდა ქართული ენის წინააღმდეგ ბრძოლა საეგზარქოსოს მხრიდან „რუსეთთან ერთ ეროვნებად შერწყმის მიზნით“, რომელიც ჯერ კიდევ XIX ს-ის ბოლოდან დაიწყო სამეგრელოსა და სვანეთში ქართული ენის აკრძალვით სასწავლებლებსა და ღვთისმსახურებაში. ზოგიერთი რუსი რეაქციულად განწყობილი სასულიერო პირი, მაგ. ვოსტორგოვი, პირდაპირ აცხადებდა, რომ იმპერიის ინტერესებისათვის საჭირო იყო ქართველების გარუსება ეკლესიის დახმარებით. უფრო ადრე მსგავს პირებს ებრძოდა წმიდა ეპისკოპოსი გაბრიელ ქიქოძე.

ეკლესიის ერთმა ფრთამ, რომელიც ქართული ეკლესიის თავისუფლების აღდგენაზე ოცნებობდა, შესაბამისად უპასუხა მთავრობასთან დაახლოებულთა მეორე ფრთის ამ ქმედებას. ეს კარგად ჩანს კათალიკოს-პატრიარქ კალისტრატეს მემუარებიდან. ეგზარქოს პავლეს დროს რექტორ ჩუდეცკის მკვლევლობამ დაძაბა ურთიერთობა, „ქართველები იყურებიან ბოროტად, ყველა ქართველი უნდა დავითხოვოთ, თუ არ გვინდა სემინარიის სრული დემორალიზაცია“, – წერდა პეტერბურგიდან ჩამოსული სემინარიის რევიზორი²³. კათალიკოს-პატრიარქი კალისტრატე წერს, რომ სემინარიაში სწავლისას სტუდენტებმა უკვე იცოდნენ, რომ ეგზარქოსების მიზანი იყო „მრევლის გარუსება“²⁴. ახალ ეგზარქოსებს ეშინოდათ საქართველოში ჩამოსვლა, რადგანაც ფიქრობდნენ, რომ მათ დახოცავდნენ²⁵. მართლაც, XX ს-ის დასაწყისში 1908 წელს მოკლეს ეგზარქოსი ნიკონი. რუსულ იერარქიაში საქართველოს უკვე უწოდებდნენ „ველურ და სასტიკ მხარეს“, რომლის ქართველი იერარქების „იდუმალი და ფარული გულისხნადები“ იყო ქართული ეკლესიის გამოსხნა²⁶.

წმიდა ილია მართლისა და ქართული მღვდელმთავრების ზნაობა ავსტოქოფალიის აღსადგენად

ახალ, XX საუკუნეს საქართველოს საეგზარქოსო, იმპერიული თვალსაზრისით, წელგამართული შეხვდა: „1901 წლისათვის საქართველოს საეგზარქოსოს ფარგლებში მოქმედებდა 485 საეკლესიო სამრევლო სკოლა, სასულიერო სემინარია, 200 ცოდნის სკოლა, რომლებშიც 26 763 ბავშვი სწავლობდა... თუ რა ყურადღებას უთმობდა მეფის მთავრობა განათლების საქმეს და, კერძოდ, სასულიერო განათლების საქმეს, ამაზე მეტყველებს ის ფაქტი, რომ 1898 წელს მთავრობამ საქართველოს ეკლესიების შესაკეთებლად გაიღო 11 645 მანეთი, ხოლო სასულიერო სასწავლებლების შეკეთებაზე დაიხარჯა 750 მან. ამავე დროს მოსახლეობის რელიგიურ აღზრდას საქართველოს საეგზარქოსოში, რომელიც აერთიანებდა 1 167 751 მართლმადიდებელს (აქ ნაჩვენებია მოსახლეობის უმეტესობა საქართველოში ცხოვრობდა), ემსახურებოდა 34 მონასტერი (აქედან, 5 ქალთა), 24 საკრებულო ტაძარი, 1 629 სამრევლოშტატიანი და 720 მიწერილი ეკლესია. გარდა აღნიშნულისა, სკოლებთან არსებობდა 18 ეკლესია, ხოლო სასაფლაოებზე – 58, სულ საქართველოს საეგზარქოსოში იყო 2 486 ეკლესია და მონასტერი, რომელშიც საქმიანობდა 3 954 უმაღლესი და დაბალი წოდების სასულიერო პირი“²⁷.

როგორც ვხედავთ, ციფრები შთამბეჭდავია, მაგრამ მიუხედავად ამ გარეგნული წესრიგისა, ეკლესიის ქართველი მამები და იერარქები უაღრეს უკმაყოფილებას გამოთქვამდნენ. მართალია, რუსეთმა შეძლო მოეწესრიგებინა საუკუნის დასაწყისში ქალსურ მდგომარეობაში მყოფი ეკლესია, მაგრამ დაიკარგა მთავარი, რისთვისაც საერთოდ არსებობს იგი, – ხალხში განედდა სარწმუნოება, უფრო მეტიც, ხალხმა თითქმის ზურგი შეაქცია ეკლესიას. ის, რაც აქამდე ხალხის სულიერი ყოფის აუცილებელ ნაწილს შეადგენდა – ეკლესიურობა, ახლა უფრო ფორმალურ მხარედ იქცა. ეკლესია არა სულიერი მოთხოვნილების დასაკმაყოფილებელ, არამედ საყ-

ოფიცხოვრებო დანიშნულების ელემენტად იქცა. მართალია, XIX ს-ის დასაწყისში, ავტოკეფალიის გაუქმების დროს, საქართველოში შეიძლება არ იცოდნენ ეკლესიამონასტრების თუ სამღვდელთა პირების ზუსტი რაოდენობა, მათი შემოსავალ-გასავალი, მაგრამ სასულიერო წოდება შესაბამის სიმაღლეზე იდგა, მოვალეობის აღსრულება ღირსებისა და თავდადების საგანს შეადგენდა, ქართველი კაცი მზად იყო სიცოცხლე დაეთმო სარწმუნოებისათვის, მისი დაცვა-შენახვისათვის. ერთი საუკუნის შემდეგ კი სარწმუნოებას მხოლოდ ფორმალური, გარეგნული დანიშნულება მიენიჭა. ფორმამ შეიწირა შინაარსი.

კიდევ უფრო უარესი და სარწმუნოებისათვის დამღუპველი იყო ის, რომ რუსეთის იმპერია ცდილობდა მართლმადიდებლობა გამოეყენებინა იარაღად ქართველების რუს ერში ასიმილაცია-გათქვეფისათვის. ეს მიუტყვებელი შეცდომა იყო. თუ ქართველი ერისთვის ათასწლეულთა მანძილზე მართლმადიდებლობასა და ქართველობას ერთი მნიშვნელობა ჰქონდა, ეროვნების შენარჩუნება-დაცვას სწორედ მართლმადიდებლობით ახერხებდა, ახლა უკვე რუსეთის იმპერიაში ცხოვრებისას მდგომარეობა მკვეთრად შეიცვალა. ქართული ეკლესიის მამები და ერის საუკეთესო შვილები მიხვდნენ, რომ სარწმუნოების გადასარჩენად საჭირო იყო ეკლესიის განშორება რუსული იმპერიული მანქანისაგან, საჭირო იყო აღდგენა ძველი საეკლესიო წყობისა – ავტოკეფალიისა.

ცნობილია, საქართველოს ეკლესია იმის გამო, რომ იგი XIX ს-ში რუსეთის ეკლესიის ნაწილად იქცა, უკვე აღარ იწოდებოდა ქართულად. ამის გამო, ავტოკეფალიის მოთხოვნის ოფიციალურად წარმოჩენამდე ქართველმა მღვდელმთავრებმა დაისახეს ორი მიზნის შესრულება: 1. როგორმე წმ. სინოდის საიმპერატორო კარისა და პირადად იმპერატორისათვის მიეწოდებინათ ცნობები ქართული ეკლესიის ძველი დიდებისა და ავტორიტეტის შესახებ; 2. როგორმე საქართველოს ეკლესიის ისტორიის ცოდნა გადაეცათ მომავალი თაობებისათვის. ჩვენმა იერარქიამ ისარგებლა 1901 წელს მოწყობილი დიდი ზეიმით, რომელიც აღინიშნა საქართველოს რუსეთთან „შეერთების“ 100 წლისთავის აღსანიშნავად და წმ. სინოდს გაუგზავნა სწორედ აღნიშნული შინაარსის შემცველი თხოვნა. ამ ვრცელ დოკუმენტს, რომელშიც გამოწველილვითაა გადმოცემული ისტორიული სიმართლე ქართული ეკლესიის ათასწლოვანი ისტორიიდან, მისი უდიდესი გავლენა ქართველთა სულიერ და საერო ყოფაზე, ერთვის თხოვნა წმიდა სინოდისადმი, რათა მან „პეტერბურგის თეოლოგიის აკადემიაში დააარსოს ქართული საეკლესიო ისტორიის დამოუკიდებელი კათედრა, სადაც შეისწავლიან ხელნაწერებს, საეკლესიო არქიტექტურულ ძეგლებსა და ყველაფერს, რაც კი ქართულ ეკლესიას ეხება. ეს ნაშრომები ახალი ცნობებით გაამდიდრებენ თეოლოგიურ და საეკლესიო ლიტერატურას და ნათელს მოჰფენენ მსოფლიო მართლმადიდებლური ეკლესიის ჯერ კიდევ ნაკლებად შესწავლილ ფურცლებს“²⁸. რუსეთის იმპერიაში რევოლუციური პროცესების დაწყებამაც დააჩქარა უკვე ოფიციალურ დონეზე ავტოკეფალიის მოთხოვნის წამოწყება. ამ მოთხოვნებით მრავალჯერ მიმართეს იმპერატორსა და წმიდა სინოდს.

1905 წლის 11 ოქტომბერს ქართველმა დიდებულებმა მიმართეს კავკასიის მეფისნაცვალს და გადასცეს წერილობითი დოკუმენტი, რათა იმპერატორისათვის მიერთმია. წმიდა ილია მართლის არქივში დაცული ხელნაწერის ტექსტი (ხელნაწერთა ინსტ. ი. ჭავჭავაძის ფონდი, საქმე №202) წარმოადგენს ილიას მიერ წარმოთქმული მოხსენების ნაწილს საქართველოს ეკლესიის ავტოკეფალიის აუცილებლობის შესახებ. როგორც ჩანს, ეს სიტყვა ილიამ წაიკითხა ვორონცოვ-დაშკოვთან აუდიენციისას. გაზეთ „ცნობის ფურცელს“ გამოუქვეყნებია იმპერატორისათვის გადასაცემი დოკუმენტის ნაწილი: „თქვენო ბრწყინვალეობავ, 16 საუკუნეა ივერიის ხალხი თაყვანსა სცემს წმიდა ჯვარს უფლისას. ბევრი, ბევრი მძიმე გან-

საცდელი და უბედურება გამოიარა ამ ხალხმა სარწმუნოების გულისათვის, მთელი საუკუნეების განმავლობაში ქართველობა აღმოსავლეთ ქვეყნების მპყრობელთა უღმობელი უღლის ქვეშ კვნესოდა. ითმენდა სისასტიკეს, მაგრამ ივერიის ეკლესია მაინც შეურყეველი და ცხოველი იყო. ძლიერი იყო სული და უძლეველი ძალა მისი, დამყარებული მწყემსთა და სამწყსოთა შორის მტკიცე ერთობაზე, დიდებულია და ქებული წამებულთა სისხლით მორწყული ის გზა, რომელზედაც შეუდრეკლად მიჰყავდა, ამხნევედა, ანუგეშებდა და უთითებდა ქრისტიანობის საზოგადოებრივი და სახელმწიფოებრივი ცხოვრების მიზნისა და იდეალებისაკენ. მაგრამ გავიდა უკანასკნელი 100 წელი, როდესაც ქართული ეკლესიის ბედ-იღბალს განაგებდნენ რუსი ეგზარქოსები და რასა ვხედავთ ახლა? სარწმუნოება მოკლულია ქართველ ხალხში, ინდიფერენტიზმმა მოიცვა ყველა ნაწილი მცხოვრებთა, რომელმაც დაიბუდა თვით მორწმუნეთა გულშიაც. ეკლესიები ცარიელია დიდ საუფლო დღესასწაულებშიაც კი; ეკლესიები თითქმის ყოველდღე იძარცვებიან, რაც წარსულ საუკუნეებში არ ნახულა და არ გაგონილა. მრევლი უარს უცხადებს მღვდელს და აღარ უხდის არაფერს საეკლესიო საღმრთო წესის შესრულებისათვის და ზოგიერთს ადგილებში სრულიადაც უარყოფს მას. საქართველოს სამღვდელთა უკიდურეს მდგომარეობაშია ჩაყენებული, წერილობით თუ დეპუტატების პირით, საქართველოს ეგზარქოსს უცხადებს, რომ შიმშილით სიკვდილი მოელის და თუ მთავრობამ არ უზრუნველყო იგი, იძულებული იქნება უარყოფს მწყემსთმსახურება და დაუბრუნდეს ერის კაცობას და საერისკაცო საქმით გამონახონ თვით არსებობისათვის საჭირო საზრდო. ერთი სიტყვით, საქართველოს მართლმადიდებელი ეკლესია ამჟამად საშინელ სულთმობძრავის მდგომარეობაშია. ესა ხდება მაშინ, როდესაც ეკლესიის სხვა ხალხს სარწმუნოება მტკიცედ აქვს დაცული და სამღვდელთა უზრუნველყოფილი. რა არის მიზეზი საქართველოს ეკლესიის ასე დაცემისა? რა არის მიზეზი სარწმუნოების განქრობისა საქართველოში, იმ ქართველებში, რომელზედაც ბიზანტიის შესანიშნავი ისტორიკოსი პროკოფი კესარიისა ამბობს: „ივერიელნი ყველა

ხალხებზე უკეთ ინახავენ წესს ქრისტიანობრივ სარწმუნოებისას“. მიზეზი ის არის, რომ ივერიის ეკლესიას წაერთვა ყოველივე ის, რითაც ცოცხლობდა, ძლიერი იყო იგი და რითაც სცოცხლობდნენ კავკასიის სხვა ერების ეკლესიები. შესწყდა სიცოცხლის ძარღვი. განჰქრა ეკლესიასა და მის მეთაურებს შორის კავშირი, რომელიც მტკიცედ დამყარებული იყო შთამომავლობისა, ენისა, გადმოცემათა და სულიერ მშობლიურ ერთობაზე, წაერთვა თვითმმართველობა, გაუქმდა საეროვნო წესი, რომელიც ქვაკუთხედი იყო ორგანიზაციისა, ამჟამად საქართველოს ეკლესიას აღარ ჰყავს მეთაური, აღარ აქვს კანონიერი ავტოკეფალია. ეხლანდელი მეთაური უცხონი არიან ივერიის ეკლესიისათვის; უცხონი არიან ეხლანდელი მწყემსნიც, აღზრდილები ხალხის წინააღმდეგ მიმართულებათაში. ესენი მოკლებულნი არიან ნიჭს სიტყვიერებისას მშობლიურ ენაზე და ხალხის თვალში წარმოადგენენ მხოლოდ სასულიერო უწყებების მოხელეთ. ამგვარ პირობებში ეკლესია უნდა დაცემულიყო და აკი მართლაც დაეცა. საქართველოს მართლმადიდებლურ ეკლესიის სახსნელად საჭიროა მიეცეს თავისუფალი სიცოცხლე, დაუბრუნდეს ძველი კანონიერი მართვა-გამგეობა, სრულად დაუბრუნდეს ხალხის მიერ არჩეული კათალიკოსი სრულის უფლებებითა და ვალდებულებებით, ივერიის ეკლესიის გამოსაბრუნებლად სხვა გზა არ არის. ესეთი რეფორმა შესძლებს მხოლოდ, შეასწოროს 100 წლის უსამართლობა და ამასთანავე ხელს შეუწყობს საქართველოსა და რუსეთის პოლიტიკური ერთობის განმტკიცებას, რადგან ეს ერთობა ისე ძლიერად არაფრით არ სუსტდება, როგორც იმით, რომ ქართველი ხალხი მოკლებულია იმ დიდ უფლებას, რომლითაც სავსებით სარგებლობენ მეზობელი ხალხები.

თქვენო ბრწყინვალეებავ! განზრახული ავტონომია კავკასიის ეკლესიისა მიტროპოლიტის მეთაურობით ვერ დააკმაყოფილებს ქართველ ერს, რომელიც გულმოკლულად მიეგება ამ ამბავს და სცნო, რომ ამ ცვლილებებით მოესპობა საქართველოს ეკლესიას მრავალსაუკუნოვანი არსებობის უკანასკნელი კვალი; არა, საჭიროა აღდგენილ იქნეს საქართველოში საკათალიკოსო უფლებანი და აი, ამიტომ ჩვენ, საქართველოს სხვადასხვა კუთხიდან შეკრებილნი, წევრნი საქართველოს ეკლესიისანი ვთხოვთ თქვენს ბრწყინვალეებას, აღმოუჩინოთ ძლიერი დახმარება ამ შუამდგომლობას, რომელიც აღძრა ამერ-იმერეთის სამღვდელთაგან მის იმპერატორობით უდიდებულესობისა და უწმინდესი სინოდის წინაშე, რომ აღდგენილ იქნას ივერიის ეკლესიის ავტოკეფალური უფლებანი, ამორჩეული კათალიკოსის მეთაურობით. ჩვენ ღრმად გვწამს, რომ თქვენი ავტორიტეტული და სამართლიანი გამოქმდაგება შეწყნარებული იქნება ხელმწიფე იმპერატორის მიერ და დაუბრუნდება საქართველოს ეკლესიას ავტოკეფალია, ისე, როგორც მხოლოდ თქვენი შუამდგომლობითვე დაუბრუნდა სომეხთა ავტოკეფალურ ეკლესიას მამულები და ნაციონალური საეკლესიო სამრევლო სკოლები. განახლება საქართველოს ავტოკეფალური ეკლესიისა სხვა რეფორმებთან ერთად, რომელთაც მოულოდნელად მოელის ხალხი, ჩვენ ქვეყანას წაიყვანს მშვიდობიანობისაკენ²⁹.

ამ დოკუმენტის გადაცემის წინ, ჩანს, ილიას წარმოუთქვამს სიტყვა, რომლის ტექსტიც ილიას პირად საარქივო ფონდშია დაცული: „თქვენო ბრწყინვალეებავ,

რუსეთის ფარგლებში ყველა არარუსს (ინოროდებს) სარწმუნოებრივი მართვის საქმეში დამოუკიდებლობა აქვს. სომხები, მუსულმანები, ებრაელები და ა.შ. თავიანთი აღმსარებლობის მმართველობაში თავისთავადნი არიან. მათ აქვთ საკუთარი სასულიერო სასწავლებლები, სადაც სწავლა მშობლიურ ენაზეა და ყოველდღე მშობლიურის სწავლებას დათმობილი აქვს ფართო ადგილი. მათ დამოუკიდებლად მართავს საკუთარი სამღვდელთა. უცნაურია, რომ ამ სიკეთეს მოკლებულნი არიან მხოლოდ მართლმადიდებელნი ქართველები, თითქოსდა სასჯელად მათი მართლმადიდებლობის გამო.

მარტოოდენ მართლმადიდებელი ქართველების უფლებობამ შეიძლება წარმოშვას აზრი, რომ არარუსებისათვის ეროვნული გაგებით მართლმადიდებლურ რუსეთში მომგებიანი არაა მართლმადიდებლური სარწმუნოების აღმსარებლობა. საქმის ასეთი ვითარება შეიძლება აიხსნას მხოლოდ რაღაც გაუგებრობით, რომელსაც ამდენი ხანია მხოლოდ ზიანი მოაქვს მართლმადიდებლობისათვის.

ამგვარი არაგონივრული ვითარების შემდგომი შენარჩუნება, ჩვენი აზრით, მიზნული უნდა იქნეს უდიდეს სახელმწიფოებრივ და რელიგიურ შეცდომად.

ამიტომაც განსახილველად წარმოგიდგენთ შუამდგომლობას ქართული ეკლესიისათვის მის წიაღში უძველესი დროიდან არსებული ავტოკეფალიის დაბრუნების შესახებ: ვიმედოვნებთ, რომ ამით ვასრულებთ ჩვენს მოქალაქეებრივ ვალს და ვსასოებთ, რომ ამ თხოვნით თქვენი ბრწყინვალების მხარდაჭერა დაიმსახუროს³⁰.

1905 წელს მეფისნაცვლისადმი მხოლოდ მოთხოვნის წარდგენით არ დაკმაყოფილებულა ილია. პეტერბურგში საქმის განხილვამდე თავად საგანგებოდ ეახლა წმიდა სინოდის ობერპროკურორს ა. დ. ობოლენსკის, რომელსაც დაწვრილებით განუმარტა საქართველოს ეკლესიის ავტოკეფალიის აღდგენის არსი, რომ ამ საკითხის მოუგვარებლობა მომტანი იყო მრავალი უბედურებისა³¹. როგორც ჩანს, პეტერბურგში გამგზავრებამდე ილია საგანგებოდ ემზადებოდა სინოდის ობერპროკურორთან შესახვედრად, იღრმავებდა ცოდნას ქართული ეკლესიის ავტოკეფალიის შესახებ. ამას მიუთითებს ილიას მონაწილეობა 1905 წლის თბილისის წმ. ნიკოლოზის ეკლესიის სასწავლებლის შენობაში გამართულ ყრილობაში, რომელიც მიეძღვნა ქართული ეკლესიის ავტოკეფალიის საკითხს. ყრილობაზე გამოსული ორატორები მოითხოვდნენ საქართველოს ეკლესიას ავტოკეფალიის აღდგენის შემდეგ დაბრუნებოდა ჩამორთმეული მიწები³².

ზემოაღნიშნულ შეხვედრაზე, მეფისნაცვალ ვორონცოვ-დაშკოვს არ გამოუთქვამს სურვილი ავტოკეფალიის აღდგენისა, მას განუცხადებია: დამარწმუნეთ, რომ ევ ავტოკეფალია სასარგებლო იქნება საქართველოსათვისაც და რუსეთისათვისაც და მაშინ დაგიჭერთ მხარსო, თანაც ყურადღება მიუბყრია იმ საკითხისათვის, რომ კანონიკური თვალსაზრისით, ერთ სახელმწიფოში ერთი ეკლესიის არსებობაა ნებადართული. მაშასადამე, ერთ რუსეთის იმპერიაში ორი ავტოკეფალური (საქართველოსა და რუსეთის) ეკლესიის არსებობა უხერხულობას შექმნიდა. ილიას შემდგომ კონსულტაციები მიუღია ამ საკითხზე ქართველ სასულიერო პირთაგან. ექვთიმე თაყაიშვილი აღწერს იმ დროის ვითარებას: „ბოლოს და ბოლოს გადავწყვიტეთ დიდი დემონსტრაცია მოგვეწყო და ავტოკეფალია მოგვეთხოვა, თან უნდა წავგველო

ბაირაღები და პლაკატები წარწერებით: „აღვეიდგინეთ ავტოკეფალია“ და სხვა. წამოიჭრა საკითხი: ვინ უნდა გაძლოლოდა წინ ამ არაჩვეულებრივ დემონსტრაციას? ილიამ გვითხრა: „თუ საჭიროა, მე წავიდვებითო!“³³.

ავტოკეფალიის მოთხოვნა, წამოყენებული ქართველი მღვდელმთავრების მიერ, ნამდვილ სახალხო მოძრაობად იქცა. ყველას ამხნევებდა ილიას თანადგომა. წმიდა ილია მართლის ბინაზე იკრიბებოდა საზოგადოება ამ საკითხზე მსჯელობისათვის, შეკრებებს ესწრებოდა აკაკი წერეთელი, ნიკო ნიკოლაძე, იაკობ გოგებაშვილი და სხვ. ილიას უფრო გამოწველილვით გააცნეს მისთვის საინტერესო საკითხები და იგი, უკვე მომზადებული, გაემგზავრა პეტერბურგში. აღ. ცაგარელთან ერთად ეახლა პეტერბურგის მიტროპოლიტ ანტონის. „ორივე ქართველი ხანგრძლივად ებაასა სინოდის თავმჯდომარეს ქართველთა ეკლესიის თავისუფლებაზე. ამ ვიზიტის შემდეგ ილია უფრო არკვევდა საჭირო მასალებს, რასაკვირველია, მოხსენებისათვის“³⁴.

რუსეთის მთავრობამ მართლაც განიხილა ქართველთა მიერ დაყენებული საკითხი და იგი გადასაწყვეტად მიანდო რუსეთის მომავალ საეკლესიო კრებას. ამ კრების მოსამზადებელ თათბირებზე, 1906-1907 წლებში, იყო მსჯელობა ამ საკითხზეც. მასში მონაწილეობდნენ ეპისკოპოსები კირიონ საძაგლიშვილი, ლეონიდე ოქროპირიძე და ექვთიმე ელიაშვილი. ეს უკანასკნელი თითქოსდა მხარს არ უჭერდა ავტოკეფალიას. კირიონი და ლეონიდე კი არათუ მხარდამჭერნი, არამედ წამომწყებნი იყვნენ ავტოკეფალურობის იდეისა. თათბირში მონაწილეობდნენ პროფესორები: ალექსანდრე ცაგარელი, ალექსანდრე ხახანაშვილი, ნიკო მარი. ყველა მათგანმა სხდომებზე წაიკითხა მოხსენება. ეპ. კირიონმა ოთხი მოხსენება წაიკითხა. პირველში ნაჩვენები იყო, თუ რომელ საუკუნეში მიიღო ქართულმა ეკლესიამ ავტოკეფალია და მისი გაუქმებით რომელი კანონები დაირღვა (მოციქულთა 30-ე და 35-ე, ანტიოქიის კრების 22-ე კანონი). მეორე მოხსენება ეხებოდა მძიმე სარწმუნოებრივ ყოფას საქართველოში და მის გამოსასწორებლად ავტოკეფალიის აღდგენის საჭიროებას. მესამე მოხსენებაში ნაჩვენები იყო, რომ სხვადასხვა წყაროს ცნობები XI ს-ში იბერიისათვის ავტოკეფალიის მინიჭების შესახებ, სინამდვილეში გულისხმობდა ტაო-კლარჯეთის ივერიას. მცხეთის ეკლესია მაშინ უკვე ავტოკეფალური იყო. მეოთხე შეეხებოდა ეკლესიათა მოწყობის ეროვნულ პრინციპს. დიდმნიშვნელოვანი იყო პროფ. ცაგარელის, პროფ. აღ. ხახანაშვილის ვრცელი მოხსენებანი. მათთან ერთად ქართული ეკლესიის ავტოკეფალიას იცავდა ორი რუსი მეცნიერი: პეტერბურგის სასულიერო აკადემიის პროფესორი ივანე სოკოლოვი, მოსკოვის აკადემიის პროფესორი ზაოზერსკი, მაგრამ თათბირის მონაწილეთა უმეტესობამ საკითხი საქართველოს ეკლესიის ავტოკეფალიის შესახებ აღიარა უსაფუძვლოდ. მათ შორის აქტიურობდნენ მტრები ქართული ეკლესიის თავისთავადობისა: პროფ. გლუბოკოვსკი, ოსტროუმოვი, ეპისკ. სტეფანე, დეკანოზი ვოსტორგოვი, ბუტკევიჩი და სხვები³⁵. 20 კაცისაგან შემდგარმა სინოდის კომისიამ უგულვებელყო საკითხი ქართული ეკლესიის ავტოკეფალიის აღდგენისა. წმ. სინოდმა დაუსჯელად არ დატოვა არც ერთი სასულიერო პირი, რომელნიც აღნიშნულ საკითხს აყენებდნენ. საქართველოდან გააძევა ეპისკოპოსი კირიონი. კირიონს

დააბრალეს 1908 წლის 28 მაისს საქართველოს ეგზარქოს ნიკონის მკვლელობაში მონაწილეობა. ამ ცილისწამებამ უკიდურესად აღაშფოთა მორწმუნენი.

ილიას მოკვლისა და იმპერიაში რეაქციის გამარჯვების შემდეგ, ქართველმა ავტოკეფალისტებმა გადაწყვიტეს თავიანთი იდეის ხალხის გულამდე მიტანა წიგნების გამოცემით. ამ პერიოდში დაიბეჭდა მრავალი შრომა, მიძღვნილი ქართული ეკლესიის ავტოკეფალიისადმი. პირველი მსოფლიო ომის ბოლო პერიოდში, რუსეთის იმპერიის პოლიტიკური რყევის დაწყებისას მოძრაობა კვლავ აღორძინდა. სამღვდელეობამ მთელი სიმძაფრით წამოაყენა ავტოკეფალიის აღდგენის საკითხი. 1916 წლიდან საქართველოს სხვადასხვა ეპარქიაში მოწვეული კრებები იღებდნენ გადაწყვეტილებებს თვითმწყობის აღდგენის შესახებ. ეკლესიის თავისუფლება მიაჩნდათ საწინდრად საქართველოს მომავალი გათავისუფლებისა, რის იმედსაც ომში რუსეთის იმპერიის დამარცხება აღძრავდა. წმ. სინოდი იძულებული შეიქნა, მიეღო ისეთი ღონისძიებანი, რაც ჩაახშობდა ავტოკეფალისტთა მოძრაობას, ამასთან დაკავშირებით წმ. სინოდმა განიხილა სამი ღონისძიება:

1. დაეარსებინათ კავკასიის სამიტროპოლიტო (მას უნდა ჩაეხშო საქართველოს ავტოკეფალიის მოთხოვნა);
2. სოხუმის ეპარქიის პროექტი (მას საქართველოს საეგზარქოსოდან უნდა მოეწყვიტა აფხაზეთის რეგიონი);
3. დახურულიყო საქართველო-იმერეთის სინოდალური კანტორა (საქართველოს ავტოკეფალური ეკლესია სწორედ მის ბაზაზე უნდა წარმოქმნილიყო, მისი გაუქმებით ავტოკეფალიის მოთხოვნას საფუძველი გამოეცლებოდა).

1916 წელს მართლაც დაარსებულა „კავკასიის სამიტროპოლიტო“. მისი შექმნის საკითხს სინოდი ათი წლით ადრეც იხილავდა. საქართველოს საეგზარქოსოდან გამოიყო სოხუმის ეპარქია და საქართველოს საეგზარქოსოს ეწოდა კავკასიის სამიტროპოლიტო ოლქი.

რუსეთის იმპერიაში 1917 წლის თებერვლის რევოლუციის შემდეგ ქართველმა სამღვდელეობამ გადაწყვიტა უსწრაფესად ესარგებლა შექმნილი მომენტი და გამოეცხადებინა ავტოკეფალიის აღდგენა. 1917 წლის 12 მარტს მცხეთაში შეიკრიბა ათიათასობით მორწმუნე. სწირეს მღვდელმთავრებმა ლეონიდემ, გიორგიმ, ანტონმა და პიროსიმ. აქ იყვნენ საქართველოს ეპარქიათა წარმომადგენლები, საგუბერნიო და სამაზრო მარშლები. სვეტიცხოველში წირვისას „განიცადეზე“ სიტყვით გამოვიდა ეპისკოპოსი ლეონიდე და გამოაცხადა საქართველოს ეკლესიის ავტოკეფალური მართვა-გამგეობის აღდგენა. მიულოცა ისტორიული დღე მთელ ქართველ ხალხს. წირვის დამთავრების შემდეგ „მრავალჟამიერი“ უგალობეს სინო-

დის მიერ დასჯილ ეპისკოპოსებს კირიონს და დავითს, არქიმანდრიტ ამბროსი ხელაიას, გადასახლებულთ.

ამბიონიდან გამოცხადდა, რომ 1. 1917 წლის 12 მარტიდან გრძელდება საქართველოს ეკლესიის ავტოკეფალია; 2. დროებით, კათალიკოსის არჩევამდე, ეკლესიის გამგედ ინიშნება გურია-ოდიშის ეპისკოპოსი ლეონიდე; 3. ხოლო ეკლესიის მმართველობა ევალება აღმასრულებელ კომიტეტს, რომელშიც შედიან სასულიერო და საერო პირები. იმავე დღეს იქვე შედგა ოქმი, იმავე, ოღონდ უფრო განმარტებითი შინაარსისა, რომელსაც დაემატა ერთი მუხლი, რომ ეს დადგენილება უნდა მოხსენებოდა რუსეთის ახალი მთავრობის თავმჯდომარეს, მინისტრთა საბჭოს, სინოდის ობერპროკურორს ბ. ლვოვს და თბილისის კავკასიის კომისარიატს. მას მღვდელმთავართა და სასულიერო პირებთან ერთად ხელი მოაწერეს თავდაზნაურებმა და ხალხმა³⁶. გადაწყდა, ქართველ სამღვდელოებს შეეწყვიტა კავშირი ყოფილ ეგზარქოსსა და საეგზარქოსოსთან. თხოვნები და მოხსენებები უნდა გაეგზავნათ ლეონიდესა და ეკლესიის დროებით მმართველობასთან, ქართულ ენაზე უნდა შედგენილიყო დოკუმენტები; წირვისას სინოდის ნაცვლად კათალიკოსის მოსაყდრე უნდა მოეხსენებინათ.

მეორე დღეს, 13 მარტს, ეპისკოპოსმა ლეონიდემ ოფიციალურად განუცხადა ეგზარქოს პლატონს, რომ იგი მცხეთის კრების დადგენილებით გადაყენებულია თანამდებობიდან და მოვალეა ეკლესიის ყოველი საქმე და ქონება გადასცეს კათალიკოსის მოსაყდრეს³⁷.

14 მარტს თბილისში მოწვეულმა კრებამ დაადგინა სიონში რუსულის ნაცვლად ღვთისმსახურების ქართულ ენაზე ჩატარება. ამასობაში რუსეთის დროებითმა მთავრობამ განიხილა 1917 წლის 12 მარტის აქტი და დაადგინა: „მიეცეს საქართველოს ეკლესიას ავტოკეფალია არა ტერიტორიული, არამედ ეროვნული ნიშნის მიხედვით. მართლმადიდებელი რუსებისა და არაქართველების ეკლესიები დარჩნენ რუსეთის სინოდის გამგეობის ქვეშ. საქართველოს ეკლესიის ავტოკეფალიის აღიარება საბოლოოდ ეკუთვნის რუსეთის დამფუძნებელ კრებას“³⁸.

ეს დადგენილება მიიღეს 27 მარტს, 29 მარტს კი შედგა ქართველთა საეკლესიო კრება, რომელმაც დაადგინა, რომ საქართველოს ეკლესიის ეროვნული ნიშნით ავტოკეფალია ეწინააღმდეგება საეკლესიო კანონებს. ამით ერთმანეთს დაუპირისპირდება რუს-ქართველ მორწმუნეთა ინტერესები. ამიტომაც საქართველოს უნდა მიეცეს ტერიტორიული ავტოკეფალია.

1917 წლის აპრილში რუსეთის მთავრობამ საეკლესიო საკითხის შესასწავლად გამოაგზავნა პროფ. ბენეშევიჩი რუსთა ინტერესების დასაცავად.

1917 წლის 15 აგვისტოს საქართველოს ეკლესიის მმართველობამ აღადგინა თბილისის ქართული სამიტროპოლიტო კათედრა. ეს მომენტი უდიდეს მოვლენად მიიჩნეოდა, რადგანაც რუსი ეპისკოპოსი თბილისის მიტროპოლიტად აცხადებდა თავს და ცდილობდა რუსი მრევლის დამწყვას. კათედრა თავის ხელში აიღო ეპისკოპოსმა ლეონიდემ.

23 აგვისტოს ქართველმა სამღვდელეობამ დაიკავა ეგზარქოსის სახლი.

ამასობაში დროებითმა მთავრობამ დაამტკიცა დებულება „რუსეთის სახელმწიფოში საქართველოს ეკლესიის უფლებრივი მდგომარეობის შესახებ“. რუსეთი ცნობდა საქართველოს ეკლესიის ტერიტორიულ ავტოკეფალიას, ანიჭებდა მას რუსეთის ეკლესიის თანაბარ იურიდიულ მდგომარეობას, ეძლეოდა ხაზინიდან შესანახი თანხები. ასე რომ, საქართველოს საეგზარქოსოს იურიდიულ მემკვიდრედ გამოცხადდა საქართველოს ეკლესია³⁹.

ყოფილმა ეგზარქოსმა ინივლა მოსკოვის საეკლესიო კრებაზე და განაცხადა, რომ საქართველო ჩამოშორდა მართლმადიდებლობას ავტოკეფალიის აღდგენით.

ასე რომ, მხოლოდ დროებითი მთავრობის დადგენილება არ იყო საკმარისი ეკლესიის მდგომარეობის განსამტკიცებლად. 1917 წლის 3-12 აგვისტოს სხდომებზე გადაწყდა, მოწვეულიყო საქართველოს საეკლესიო კრება და მთელი საქართველოდან შეკრებილიყვნენ დელეგატები.

1917 წლის 8 სექტემბერს სიონის ტაძარში საეკლესიო კრებაზე შეიკრიბა 600 დელეგატი. აქ იყვნენ თბილისის მიტროპოლიტი ლეონიდე ოქროპირიძე, ეპისკოპოსები: პიროს ოქროპირიძე, ანტონ გიორგაძე, გიორგი ალადაშვილი, არქიმანდრიტები, ბერ-მონაზვნები, საერონი. ეპისკოპოსი კირიონი კრების პირველ სხდომებს არ დასწრებია. კრებას თავმჯდომარეობდა ლეონიდე. პრეზიდიუმის წევრები იყვნენ გიორგი ჟურული, ტრიფონ ჯაფარიძე და სპირიდონ კედია. კრებამ განიხილა ეკლესიის სხვადასხვა საშინაო საკითხი, მათ შორის უმთავრესი იყო ეპარქიებისა და საკათალიკოსო საბჭოს შექმნის საკითხი. 17 სექტემბერს დაინიშნა კათალიკოს-პატრიარქის არჩევნები. კენჭი ეყარა ორ კანდიდატს – ეპისკოპოს კირიონსა და მიტროპოლიტ ლეონიდეს. არჩევნებში მონაწილეობდა 440 კაცი. ფარული კენჭისყრით ლეონიდემ მიიღო 230 ხმა, კირიონმა – 241. 11 ხმის უპირატესობით კათალიკოსად გამოცხადდა კირიონი. მას უგალობეს „აქსიოს“. იმავე დღეს, საღამოს, ამოირჩიეს ეპისკოპოსები: ქუთათელ მიტროპოლიტად ანტონ გიორგაძე, ჭყონდიდელ მიტროპოლიტად ამბროსი ხელაია, ურბნელ ეპისკოპოსად დავით კაჭახიძე, ალავერდის ეპისკოპოსად პიროს ოქროპირიძე⁴⁰.

კათალიკოს-პატრიარქმა კირიონმა „გუჯარით“ მიმართა „დიდებულსა და ღვთივდაცულ ივერიას“, რომელშიც, კერძოდ, ნათქვამი იყო: „განმტკიცება ახლად აღდგენილ ეკლესიასა მის ისტორიულ უფლებებში – აი, პირველი საზრუნავი. დღეს ვალად აძევს ჩვენს ეკლესიას ემსახუროს იმავე იდეას და მედგრად გაახსენოს კაცობრიობას სახელი ქართველი ერისა. მან ხელი უნდა შეუწყოს ჩვენს განმტკიცება-გაერთიანებას, რათა კაცობრიობის ფერხულში ჩვენც ვპოვოთ შესაფერი და დამსახურებული ადგილი. აი, მეორე საზრუნავი ჩვენი!“⁴¹.

კირიონმა ეპისტოლეებით მიმართა „აღმოსავლეთის პატრიარქებს“, რომის პაპს, სომეხთა კათალიკოს-პატრიარქს, ამცნო მათ ქართული ეკლესიის ავტოკეფალიის აღდგენა.

კათალიკოს-პატრიარქის ტახტზე ასვლა კირიონს პირველმა მიულოცა თბილელმა მიტროპოლიტმა ლეონიდემ: „მე მიორკეცდება ძალ-ღონე, რომ მარტო არა ვარ და მეგულებით ჩვენი ეკლესიის უმაღლეს ხელმძღვანელად. ფიცს ვდებ, მთელი ჩემი არსებით დაგეხმაროთ ტვირთის ზიდვაში, ჩვენი ეკლესიის საქმის გაძლიერებაში“⁴².

მიტროპოლიტი ლეონიდე იყო ერთ-ერთი უდიდესი შემოქმედი ქართული ეკლესიის ავტოკეფალიისა კირიონთან ერთად, რომლის ღვაწლი დიდად დააფასა საეკლესიო კრებამ.

კირიონის მოღვაწეობის სურათი კარგადაა გადმოცემული მისსავე სიტყვაში, რომელიც წარმოთქვა 1917 წლის 21 სექტემბერს თელო ქორდანიას საფლავზე: „ექვსი წელი ვსწავლობდით სემინარიაში ერთად და შემდეგ აკადემიის დამთავრებისა სხვადასხვა ასპარეზზე მოგვიხდა სამსახური. შენ საყვარელ სამშობლოში, მე კი უცხოეთში. აქედან იწყება ჩვენი მოღვაწეობა სამშობლო ეკლესიის აღსადგენად. ისეთი ძნელი დრო იყო მაშინ, რომ ავტოკეფალიაზე მხოლოდ ჩურჩულით ლაპარაკი შეგვეძლო. გამოჩნდა რუსეთში ღვთისნიერი და პატიოსანი ადამიანი ნ. ნ. დურნოვო, რომელიც ქადაგებდა უშიშრად ჩვენი ეკლესიის ავტოკეფალიაზედ. ჩვენც ამოვუდგეთ მას მხარში და შევუდგეთ საქმეს. არავის ეგონა, რომ დურნოვო რუსი იყო. ფიქრობდნენ, რომ ჩემი გვარი (საძაგლიშვილი) რუსულად გადავთარგმნე და მე მაწერდნენ ამის ცხელ-ცხელ სტატიებს. 32-33 წელიწადი ვიღვაწეთ ერთად და აი, ველირსენით იმას, რასაც მოუთმენლად მოელოდნენ ჩვენი წინაპარნი. ჩამოგძახებ საფლავში: გიხაროდეს ერთგულო მუშაკო... ჩვენი დიდი ხნის ნატვრა ასრულდა, აღსდგა კვლავ საქართველო, აუწყე ჩვენს წინაპართ, რომ ვსუნთქავთ თავისუფალ ეკლესიაში...“ (ეპისკოპოს კირიონის ფონდი 11245). კირიონი თავდადებით შეუდგა ეკლესიის აღორძინების საქმეს, 1918 წლის 26 იანვარს, წმიდა დავით აღმაშენებლის ხსენების დღეს, აკურთხა თბილისის ახალდაარსებული უნივერსიტეტი. 1918 წლის 27 მაისს თავისუფლების მოედანზე პარაკლისისას სიტყვით მიმართა საზოგადოებას, 1918 წლის 27 ივნისს მარტყოფის მონასტერში, რეზიდენციაში, კათალიკოს-პატრიარქი კირიონი ტყვეით განგმირული იხილეს. მაშინ იგი ყოფილა 68 წლისა, დამბლისაგან ხელი ჰქონდა დაკავებული. კირონ II დაკრძალეს 7 ივლისს სიონის ტაძარში.

საქართველოს რესპუბლიკის მთავრობა მიმდევარი იყო სოციალისტური მიმართულებისა და ამიტომაც ეკლესიის მიმართ გულგრილად იყო განწყობილი. „მენშევიკებად“ სახელდებულმა ათეისტური მრწამსის მქონე ხელისუფლებამ, რომელსაც მსოფლიო დემოკრატიის ბურჟუაზ წარმოედგინა თავისი თავი, ვერ შეძლო აღექვა ქართული ეკლესიის ისტორიული დამსახურება და მისი მომავალი მნიშვნელობა ქართველი ერისათვის და ამიტომაც ქართული ეკლესიის მიმართ გულგრილად იყო განწყობილი. საერთოდ, აღსანიშნავია, რომ ისინი (მენშევიკები) ათეული წლების მანძილზე პოლიტიკური ცხოვრების პირველ პლანზე აყენებდნენ არა ქართველი ერის თავისუფლებასა და სახელმწიფოებრიობას, არამედ ჩაგრული სოციალური ფენის – მუშათა კლასის ინტერესებს. მხოლოდ ხელსაყრელმა ისტორიულმა ვითარებამ – I მსოფლიო ომში რუსეთის დამარცხებამ, რუსული არმიის გასვლამ ამიერკავკასიის ფრონტებიდან და უცხო სახელმწიფოთა კატეგორიულმა მოთხოვნებმა, ფაქტობრივად, აიძულა ქართველი სოციალისტები, გამოეცხადებინათ საქართველოს დამოუკიდებლობა. ცხადია, მათთვის ეკლესიის პრობლემები მეორეხარისხოვანი იყო⁴³. ყოველივე ეს იწვევდა კათალიკოს-პატრიარქ ლეონიდეს (1918-1921)

აღშფოთებას. მენშევიკებმა პოლიტიკური უსუსურობის გამო ვერ გაითვალისწინეს ის საფრთხე, რომელიც მოელოდა თავისუფალ საქართველოს „სოციალისტური“ რუსეთისაგან, ყური არ დაუგდეს კათალიკოს-პატრიარქ კირიონის წინასწარმეტყველებას „მღუღარე რუსეთიდან“ მოსალოდნელი საფრთხის შესახებ.

1920 წლის 27 ივნისს თბილისში შედგა მეორე საეკლესიო კრება, გაარჩიეს ეკლესიის სახელმწიფოსაგან გამოყოფის, სასულიერო სასწავლებლების სამინისტროსადმი გადაცემის, ეკლესიის ბიუჯეტის, სამღვდელოების საყოფაცხოვრებო და მცხეთა-თბილისის ეპარქიების გაერთიანების საკითხები. კრებამ კათალიკოს-პატრიარქად დაამტკიცა მიტროპოლიტი ლეონიდე (ოქროპირიძე).

ბოლშევიკური რუსეთის მიერ საქართველოს ანექსიის შემდეგ, სახელმწიფომ გაატარა საგანგებო მეთოდური ღონისძიებანი, რათა საერთოდ მოესპო ეკლესია, მაგრამ ვერ გაითვალისწინა ერთი რამ, რომ საღ კლდეზე ქრისტეს მიერ დაფუძნებულ ეკლესიას „ბჭენი ჯოჯოხეთისანი ვერ მოერევიან“. ბოლშევიკებმა, ცხადია, ეკლესია საბოლოოდ გამოყვეს სახელმწიფოსაგან, ე.ი. სამღვდელოება ულუკმაპუროდ დატოვეს.

1921 წლის 1-5 სექტემბერს, ლეონიდეს გარდაცვალების შემდეგ, გელათში შემდგარმა მესამე საეკლესიო კრებამ კათალიკოს-პატრიარქად აირჩია ამბროსი ხელაია. ბოლშევიკებმა მალევე დახურეს გელათის ეკლესია. იგი შემთხვევით გადაურჩა მათგან დანგრევას.

„კომუნისტებად“ სახელდებული ბოლშევიკები ეწეოდნენ ხალხის უმაგალითო ექსპლუატაციას. მოსახლეობა საბოლოოდ დაუმორჩილეს სახელმწიფო ძალაუფლებას. ადამიანთა ინტერესებზე მალლა აყენებდნენ სახელმწიფოს, რომლის გაძლიერება კვლავ ადამიანთა დასამორჩილებლად ესაჭიროებოდათ. მათ მიერ ფაქტობრივად აღდგენილ რუსეთის იმპერიაში, ე.წ. სსრკ-ში, ბოლშევიკების საბოლოო მიზნის თანახმად,

უნდა ჩამოყალიბებულიყო ერთი რუსული ენის მქონე ხალხი, ერთი ბოლშევიკური კომუნისტური ფსიქიკის მატარებელი.

ქართველი ერის ასეთი მძიმე გასაჭირის ჟამს, ცხადია, ეკლესია, რომელიც წმიდა ილია მართლის თანახმად, „ყოველთვის თავდადებით პატრონობდა ჩვენს ერს⁴⁴“, განზე ვერ დადგებოდა, პოლიტიკაში ჩარევისაგან თავს ვერ შეიკავებდა. ამიტომაც, საკათალიკოსო საბჭოს დასტურით პატრიარქმა ამბროსი ხელაიამ მემორანდუმით მიმართა მთელი მსოფლიოს მთავრობებს, კერძოდ კი გენუის კონფერენციას.

ქალისა ათისტების ხატონის დროს

ქრისტიანებმა მრავალი დევნა განიცადეს საუკუნეთა მანძილზე. პირველი დევნა, როგორც ცნობილია, იმპერატორ ნერონის დროს მოეწყო. დაპატიმრება, გადასახლება, ტანჯვა-წამება, საჯაროდ აბუჩად აგდება და გაუსამართლებლად დახოცვა ღვთისმორწმუნე ადამიანებისა და განსაკუთრებით კი ღვთისმსახურებისა. ამ მხრივ, ალბათ, ვერაფერი შეედრება კომუნისტ-ბოლშევიკების მიერ მოწყობილ დევნა-შევიწროებას. ეკლესიის ეზოში შეყრილ მორწმუნეებს, მოხუცებს, ქალებს და ბავშვებს უგინებდნენ სიწმინდეებს, რომელთაც ისინი ცხოვრების მანძილზე სასობდნენ, ამსხვრევდნენ წმიდა ხატებსა და ჯვრებს, ბილწავდნენ წმიდათაწმიდა საკურთხევლებს. წვერებით ათრევდნენ მოხუც მღვდლებს, გუმბათებსა და სამრეკლოებიდან ყრიდნენ ჯვრებს და ზარებს, ძარცვავდნენ და აჩანაგებდნენ საუკუნეთა მანძილზე ნაგროვებ სასულიერო განძს. დიოდა უდანაშაულო ადამიანთა სისხლი, საგანგებოდ და მიზანმიმართულად ფეხქვეშ ითელებოდა სარწმუნოებრივი გრძნობა ღვთის მოსიყვარულე ადამიანებისა, მაგრამ იმის გამო, რომ ქრისტიანობა საქართველოში წარმოადგენდა არა მხოლოდ რელიგიურ მიმართულებას, არამედ ეროვნულ სარწმუნოებას, ბოლშევიკ-კომუნისტები მასთან ერთად ქართველი ხალხის ეროვნულ გრძნობებსაც ბილწავდნენ. მაგალითად, ჭეშმარიტად ხალხის მოძულე კომუნისტებმა იკადრეს და გახსნეს არგვეთის წმიდა მთავრების, საქართველოსათვის თავდადებული წმიდა დავითისა და წმიდა კონსტანტინეს უხრწნელი ნეშტები, რომელთა სასწაულებრივ ძალას ხალხი თავყანს სცემდა არაბთა შემდგომ VIII საუკუნიდან ვიდრე XX საუკუნემდე. დაშალეს წმიდა ნეშტები, ცალკეულ ძვლებს თოკებით ათრევდნენ ხალხის წინ, იმ ხალხისა, რომელიც ამ დროს ტირიდა და გოდებდა. ეს აქტი მიუთითებს, რომ საქართველოს არც ერთი მტერი, არაბების შემდგომ, არ იყო ქართველი ხალხისათვის უფრო საშიში და ვერაგი, ვიდრე რუსულ-ბოლშევიკური ხელისუფლება. ვერც თურქ-სელჯუკებმა, ვერც მონღოლებმა, ვერც ოსმალ-სპარსელებმა ვერ შეძლეს ქართველი ხალხისათვის შეეგინებინათ წმიდა დავითის, წმიდა კონსტანტინეს, წმიდა შიოს, სხვა წმიდანების ნაწილები. ბოლშევიკები ანგრევდნენ ეკლესიებს, ღვთისმსახურებს აწამებდნენ, როგორც ფიზიკურად, ისე სულიერად, ხალხის წინ აიძულებდნენ უარეყო წმიდა სარწმუნოება. ყველა ვერ უძლებდა ზეწოლას. მოძღვართა ბედს მორწმუნეებიც იზიარებდნენ იმით, რომ კომკავშირელები ზნეობრივად აბუჩად იგდებდნენ მათ გრძნობებს, ე.წ. „კომკავშირული შობით“, „კომკავშირული აღდგომით“, „სამოქალაქო ქორწინებით და ნათლობით“.

საქართველოს ეკლესიებში იმ დროისათვის, XX ს-ის 20-იანი წლების დასაწყისში, დიდძალი ქონება, საეკლესიო განძი იყო დაცული. XIX ს-ის ბოლოს გაბრიელ ეპისკოპოსის ერთი უცხოელი სტუმარი გააოცა იმერეთის ეკლესიებში დაცულმა მასიური ოქროსაგან გაკეთებულმა საეკლესიო ნივთებმა, ასევე იყო საქართველოს სხვა რაიონებშიც. ეს განძი ახლა უკვე კომუნისტ-ბოლშევიკების გულს ახარებდა. ეკლესია-მონასტრები დანგრევა-დახურვის წინ, საგულდაგულოდ იძარცვებოდა. სა-

განძურის მცირედი ნაწილი მუზეუმებს გადაეცა, ხოლო უდიდესი – „არაისტორიული მნიშვნელობის“ განძი – ადგილობრივ ხელისუფლებას, „კულტურულ-საგანმანათლებლო საქმიანობისათვის“, სინამდვილეში კი, ცხადია, ეკლესიის მიერ საუკუნეთა მანძილზე ნაგროვები ოქრო-ვერცხლი და ძვირფასი ქვები დაიტაცეს.

XX ს-ის 20-იან წლებში დახურეს ათასზე მეტი ეკლესია, გააუქმეს ღვთისმსახურება. ზოგიერთი ცნობით, ამ დრომდე საქართველოში ყოფილა 1350 ეკლესია, 1700 მღვდელი, 1527 ბერი, 280 მონაზონი (1924 წლამდე), მათი რიცხვი რამდენიმე ათეულამდე შემცირდა.

სწორედ ამ ნგრევა-განადგურების დროს სრულიად საქართველოს კათალიკოს-პატრიარქმა წმიდა ამბროსი ხელაიამ ჭეშმარიტად თავი და სული დადო ქართველი ერისათვის, გაუგზავნა გენუის კონფერენციას მიმართვა, რომლითაც მსოფლიოს ამცნო ქართველი ერის უბედურების შესახებ.

1922 წლის აპრილ-მაისში გენუაში ჩატარდა საერთაშორისო კონფერენცია, რომელშიც მონაწილეობდა 29 სახელმწიფო. რუსეთს სურდა გასვლა საერთაშორისო იზოლაციიდან, ამიტომაც ცდილობდა როგორმე კარგი სახით წარმდგარიყო ფორუმზე. ამ დროს მისთვის დიდი მნიშვნელობა ჰქონდა მსოფლიოს სახელმწიფოთა მხრიდან კეთილგანწყობას, რუსეთი ცდილობდა მიეჩქმალა ის უბედურებანი, რაც მისმა მტაცებლობამ მოუტანა პატარა ერებს 1917-1921 წლებში. წმიდა ამბროსიმ გენუის კონფერენციის ყურადღება მიაპყრო არა ეკლესიის, არამედ ქართველი ერის უმძიმეს ხვედრს, რომელშიც იგი ჩავარდა 1921 წლის შემდეგ: „...ჩემი სამშობლო 117 წელი რუსეთის ბიუროკრატიისაგან განიცდიდა მხოლოდ მწვავე დესპოტიზმს და აუტანელ შევიწროებას, ამიტომ 1917 წელს დაირღვა თუ არა რუსეთის იმპერიის ხელოვნური მთლიანობა, ქართველმა ერმა გამოაცხადა დამოუკიდებლობა... რასაკვირველია, ამას ვერ შეურიგდებოდა მისი ყოფილი ბატონი, მცირე ერთა მჩაგვრელი რუსეთი, მან დასძრა საქართველოს საზღვრებისაკენ საოკუპაციო არმია და 1921 წლის 25 თებერვალს პატარა უსწორო ბრძოლაში სისხლისაგან დაცლილ საქართველოს ხელმეორედ დაადგა კისერზე ისეთი მძიმე და სამარცხვინო მონობის უღელი, რომლის მსგავსი მას არ განუცდია მრავალ საუკუნეთა ისტორიაში.

ოკუპანტები, მართალია, ლამობენ შინ და გარეთ ყველანი დაარწმუნონ, რომ მათ გაათავისუფლეს და გააბედნიერეს ქართველები, მაგრამ რამდენად ბედნიერად გრძნობს თავს ქართველი ერი, ეს ყველაზე უკეთ ვუწყი მე, მისმა სულიერმა მამამ და დღეს დღეობით ერის ნამდვილმა მოძღვარმა, რომლის ხელშია ამ ერის გულიდან გამომავალი იღუმალაი ძაფები და რომელსაც უშუალოდ ესმის მისი კვნესა და ვაება. თამამად და გაუზვიადებლად ვამბობ, რომ ის ყოველად შეუფერებელი ექსპერიმენტები, რომელსაც ამ უკანასკნელ წლებში ახდენენ ქართველი ერის ზურგზე, აუცილებლად მიიყვანს მას ფიზიკურად გადაშენებისა და სულიერად გავლურების და გახრწნის კარამდე.

ერს ართმევენ მამა-პაპათაგან სისხლით და ძვლებით გაპოხიერებულ მიწა-წყალს, რომელსაც უცხოეთიდან შემოხიზნულთ ურიგებენ, მათი წყალობით ისედაც

გალატაკებულ ერს პირიდან ჰგლეჯენ მისის სისხლითა და ოფლით მორწყულ სარჩოს და გაუგებარის სიჩქარით იმავე უცხოეთში მიეზიდებიან. ერს უგმობენ და ართმევენ მშობლიურ ენას, მას უბილწავენ მამა-პაპურ ეროვნულ კულტურას. დასასრულ, მას უბღალავენ წმიდათა-წმიდას – სარწმუნოებრივ გრძნობას და სინდისის თავისუფლების დროშის ქვეშ არ აძლევენ საშუალებას თავისუფლად დაიკმაყოფილოს რელიგიური მოთხოვნები.

მისი სამღვდელეობა უკიდურესად დევნილია. მისი ეკლესია, ეს ძველისძველადვე ფაქტორი საქართველოს ეროვნულ სახელმწიფოებრივი ამბღლებისა და ძღიერებისა, დღეს უფლება აყრილია იმდენად, რომ ნებაც კი არა აქვს თავისი შრომით, გარჯიღობით და უნართით მოიპოვოს მუღმივი სახსარი არსებობისა.

ერთი სიტყვით, ერი კენესის, ერი გმინავს, მაგრამ საშუალება კი არა აქვს ხმის ამღლებისა.

ამ პირობებში ჩემს მწყემსმთავრულ მოვალეობად ვრაცხ, კულტურული კაცობრიობის გასაგონად ვსთქვა:

1. დაუყოვნებღივ გაყვანიღ იქნეს საქართველოდან რუსეთის საოკუპაციო ჯარი და უზრუნვეღყოფიღ იქნეს მისი მიწა-წყალი უცხოელთა თარემისა და მღღავრობა-მიტაცებისაგან.

2. საშუალება მიეცეს ქართველ ერს სხვათა ძაღღაუტანებღად და უკარნახოდ მოაწყოს ისეთი ფორმები სოციაღ-პოღიტიკური ცხოვრებისა, როგორიც მის ფსიქიკას, სუღისკვეთებას, ზნე-ჩვეუღებებს და ეროვნულ კულტურას შეესაბამება.

სრული იმეღი მაქვს, რომ მაღაღ პატივცემული კონფერენცია არ უგუღებღყოფს პატარა საქართველოს ეღემენტარულ მოთხოვნებს, დღეს ჩემი პირით წარმოთქმულს და დღისხნის მას ძაღმომრეობისა და სამარცხვინო მონობის კღანჭებიღან...“

რუსეთის მთავრობა დიღად გაანაწყენა კონფერენციისაღმი საქართველოს პატრიარქის მიმართვამ. ამიტომაც წმიღა ამბროსი ხეღაია და მისი ახლო თანამშრომღები, ქუთაისის მიტროპოღიტი წმიღა ნაზარი ლეუღავა, არქიმანდრიტი პავღლე ჯაფარიღძე, ქაშუეთის ეკღესიის დეკანოზი კაღისტრატე ცინცაღძე, დიაკონი დიმიტრი (ღაზარიშეღიღი) და სხვები, საკათაღიკოსო საბჭოს წევრი ი. კიკნაღძე, მოქაღაქენი ნ. არჯეღანიღძე და ნ. თავდგირიღძე დააპატიმრეს. შემდგომ მოუწყეს გასამართღება. გამოძიების პროცესში ცღიღობღნენ წმიღა პატრიარქის სუღიერ გატეხას. ცღიღობღნენ პატრიარქს უარეყო მის მიერ გენუსის კონფერენციისაღმი წაყენებული მოთხოვნები, მიანიშნებღნენ, ისე წარმოეღგინა საქმე, თითქოსღა იგი მსხვერპღი იყო რაღაც შეთქმულებისა და სხვა პირებმა აიძულეს ხეღი მოეწერა მიმართვაზე. მოღწეული დოკუმენტური მასაღიღან ჩანს, რომ წმ. ამბროსიმ მტკიცეღ და ერთმნიშვნეღოვნად აღიარა, რომ მიმართვის ყოვეღი სიტყვა მის მიერ იყო დაწერიღი და მხოლოღ იგი იყო პასუხისმგებელი, რომ არავითარ გავღენას და ძაღღატანებას მიმართვის შეღგენის დროს იგი არ განიციღღა.

ყოვეღივე ეს წმიღა ამბროსიმ დაადასტურა სასამართლოზეც თავისი ვრცეღი საბოლოო სიტყვით. ამ სასამართლოზე წმიღა ამბროსი, ფაქტობრივად, ბრადმღღებღად გამოვიღა არსებული წყობიღებისა. სიტყვის უმთავრესი ნაწიღი დაუთმო

ქართველი ერის დაცვას, კერძოდ, განაცხადა, რომ თითოეულ ერს თავისი საქმეების მოწყობის უფლება უნდა ჰქონდეს. კერძოდ, „მართვა-გამგეობა დამყარებული უნდა იყოს ხალხის ნება-სურვილზე და თვითგამორკვევაზე“, რომ ქართველი კომუნისტები თუ არ არიან საქართველოს თავისუფლების მოწინააღმდეგენი, მათ უნდა მიეცეთ საქართველოს რესპუბლიკის სუვერენული მართვის საშუალება (ე.ი. საქართველო არ იმართებოდეს მოსკოვიდან), საქართველოს ჯარი უნდა იყოს „უსათუოდ ეროვნული“. წმიდა ამბროსიმ სასამართლოს მოაგონა, რომ საუკეთესო მღვდელმთავრები ერეოდნენ საქვეყნო პოლიტიკის საქმეში, „მაშინ, როდესაც ვხედავთ უსამართლობას, გარეშე ძალების მოძალებას, ხალხის შევიწროებას, ერისათვის საზიანო შეცდომებს, საზოგადოდ უნდა ვიტვირთოთ ხალხის სამსახური, მისი ინტერესების დაცვა და მისი მწუხარების საგანი ვამცნოთ ქვეყანას. ყველა ამას ქრისტიანული მოძღვრება არ გვიკრძალავს. ქრისტეს ებრალებოდა ერი, მას ემსახურებოდა და მასზე ზრუნავდა, ამბობდა ხშირად „მეწყალის ერი ესეო“ (მარ. 8, 2). „ნუ დაიდუმებთ ერისთვისაო“, – გვეუბნება ჩვენი მოძღვრება და ამის აღსრულებას პირადად მისდევდა სამღვდელოება. გადაათვალიერეთ ისტორია და თქვენ იქ დაინახავთ ამის აუარებელ მაგალითს. მოიგონეთ ბასილი დიდი, გრიგოლ ღვთისმეტყველი, იოანე ოქროპირი და მათი გამოსარჩლება ხალხის კეთილდღეობისათვის... მოიგონეთ ამბროსი მედიოლანელი, რომელმაც მრისხანე იმპერატორი თეოდოსი არ შეუშვა ეკლესიაში... განსაკუთრებით აღსანიშნავია რუსების დასავლეთ საქართველოში დამკვიდრების ხანა მეცხრამეტე საუკუნის დასაწყისში. ამ დროს ეკლესიის და ერის თავისუფლების დამცველად გამოდიან ქუთათელი და გელათელი და ხალხის აჯანყებას სათავეში უდგებიან. ორივე გააგზავნეს რუსეთისაკენ, მაგრამ მხოლოდ გელათელმა ექვთიმემ ჩააღწია ნოვლოროდში, სადაც ის უნდა დაეხინავებინათ. იმპერატორმა ალექსანდრე პირველმა მოისურვა მისი ნახვა. პეტერბურგში იმპერატორმა დიდი ზეიმით და პატივით მიიღო, მაგრამ ექვთიმე არ მოერიდა ემხილებინა რუსეთის იმპერატორი საქართველოს ეკლესიის და ერის თავისუფლების წართმევისათვის და სამშობლოს დამცველების წამებისათვის. იმპერატორ ალექსანდრეს უწოდა ახალი ნერონი. ეს იყო მიზეზი, რომ ის გააგზავნეს სვირის მონასტერში ოლნეცკის გუბერნიაში, სადაც განისვენა და დასაფლავებულია“.

წმიდა ამბროსიმ განაცხადა, რომ ეკლესიას უფლება აქვს განაცხადოს ეროვნული თავისუფლების შესახებაც, რადგანაც „ღვთის მსგავსება აღბეჭდილია მის სულიერ თვისებებში, რომელთა შორის უმთავრესი თვისებაა თავისუფლება. პავლე მოციქული გვეუბნება, რომ ჩვენ წოდებული ვართ თავისუფლებისათვის, ქრისტემ მოგვანიჭა ეს თავისუფლება და მტკიცედ უნდა შევინახოთ იგი.“

წმიდა ამბროსის სიტყვის დიდი ნაწილი მიეძღვნა ქართული ენის დაცვას, რადგანაც იმ დროს უსასტიკესად იღვენებოდა ქართული ენა და ყოფა-ცხოვრებაში მტკიცედ ინერგებოდა რუსული ენა. ისაუბრა იმის შესახებაც, რომ საქართველო დაყვეს ავტონომიებად, განაცხადა: „რა საჭირო იყო ოსეთის და აჭარის რესპუბლიკების დაარსება!“ უფრო ადრე გენუის კონფერენციას მისწერა, რომ საქართველოს ჩამოართვეს ქართველი ხალხის სისხლით და ოფლით მორწყული პროვინციები, გულისხმობდა საინგილოს, ლორე-ახტალასა და სხვა კუთხეებს.

რუსეთის მთავრობა და ადგილობრივი ხელისუფლება საჯაროდ ამტკიცებდა, თითქოსდა იმუხამდ საქართველო დამოუკიდებელი სახელმწიფო იყო. წმიდა ამბროსიმ კრებაზე განაცხადა, რომ საქართველოს სინამდვილეში აქვს მხოლოდ კულტურული ავტონომია, ისიც უაღრესად შეზღუდული. პოლიტიკურად კი იგი ოკუპირებული ქვეყანაა, რამდენჯერმე თავის სიტყვაში მოითხოვა რუსეთის ჯარის გაყვანა საქართველოდან. განაცხადა, რომ „საქართველოში არ არსებობს ეროვნული თავისუფლება“ და არსებობს „საშიშროება ქართველი ერის ეროვნულად განადგურებისა“.

წმიდა ამბროსი ხელაია თავის სიტყვაში, ცხადია, შეესო ქართული ეკლესიის საკითხსაც. განაცხადა, რომ წითელი რუსეთის იმპერიის არც ერთ კუთხეში ეკლესია ისე სასტიკად არ იღვევებოდა, როგორც საქართველოში. „რუსეთის ეკლესია გაცილებით უფრო კარგ პირობებშია, ვიდრე საქართველოსი“, „არც სომხების რესპუბლიკაში დაკეტილა არამც თუ ამდენი ეკლესიები, რამდენიც საქართველოში, არამედ მისი მესამედიც“, აზერბაიჯანში დევნა არ ყოფილა, „ამიტომაც განაცხადა: „ბედნიერი მუსულმანი მორწმუნენი, მათში არ ყოფილა დევნა სარწმუნოებისა“.

წმიდა ამბროსიმ განაცხადა, რომ რუსეთის ცენტრალურ მთავრობას სურს ეკლესიის თავის მმართველობაში მოქცევა, ამიტომაც ასუსტებს არსებულ ოფიციალურ ეკლესიას და მის ნაცვლად მხარს უჭერს ოპოზიციურად განწყობილ, ე.წ. „ცხოველ ეკლესიას“. მოსკოვს სურს საქართველოში შექმნას „ცხოველი ეკლესია“, რომელსაც შემდეგ უშუალოდ დაუმორჩილებს რუსეთის „ცხოველ ეკლესიას“, ე.ი. ცდილობს მოსპოს ქართული ეკლესიის ავტოკეფალია. არ დევნის და არ აპატიმრებს საქართველოს „ცხოველი ეკლესიის“ წევრებს. ეს უკანასკნელნი თითქოსდა აპირებდნენ ცოცხალი, სახალხო, ხალხთან ახლოს მდგომი ეკლესიის შექმნას და ოპოზიციაში ედგნენ საკათალიკოსო საბჭოსა და საქართველოს ეკლესიას.

„მე შევასრულე ჩემი მოვალეობა... ჩემთვის ტკბილი იქნება ის სასჯელი, რომელსაც მომისჯის უხენაესი სასამართლო მშობლიურ ეკლესიის და ერის თავისუფლების დაცვის მიზნით ხმის ამოდებისათვის“, – ასე დაასრულა წმიდა ამბროსიმ თავისი სიტყვა⁴⁵.

როგორც თავის სიტყვაში თქვა, წმიდა ამბროსიმ „37 წლის სამსახური მოანდომა გარუსების პოლიტიკასთან ბრძოლას“, რისთვისაც ორჯერ გადაასახლეს რუსეთში (1905-07 წწ.). ჩამორთმეული ჰქონდა ღვთისმსახურების უფლება, არ ჰქონდა ნება სამშობლოში დაბრუნებისა, ვიდრე 1917 წლამდე. ეკლესიის ისტორიისათვის მნიშვნელოვანია ის, რომ იგი ბერად აღკვეცისა და ყაზანის სასულიერო აკადემიის დამთავრების შემდეგ დაინიშნა ჭელიშის მონასტრის არქიმანდრიტად, სადაც აღმოაჩინა „მოქცევა ქართლისად“. წმიდა ამბროსის მიუსაჯეს 7 წლის პატიმრობა, სასჯელის ვადა დაავადებულ პატრიარქს შეუმცირეს, გარდაიცვალა 66 წლის ასაკში 1927 წლის 28 მარტს.

დევნილ საქართველოს ეკლესიას არათუ მხარს უჭერდნენ მსოფლიო ეკლესიის ცენტრები, არამედ არც კი მიიწვიეს მისი წარმომადგენლები 1926 წლისათვის დანიშნულ მერვე მსოფლიო საეკლესიო კრებაზე, რომელიც ვერ შედგა. მიზეზი ის იყო, რომ მართლმადიდებლური საპატრიარქოები, და მათ შორის რუსეთისაც, იმ

დროისათვის არ ცნობდნენ საქართველოს ეკლესიის ავტოკეფალიას და კვლავ მიიჩნევდნენ მას რუსული ეკლესიის ნაწილად. ამის გამო საკათალიკოსო საბჭომ 1926 წელს მიმართა კონსტანტინოპოლის ყოვლად უწმიდეს პატრიარქს ეპისტოლეით. მისი ტექსტი შეუდგენია მიტროპოლიტ კალისტრატე ცინცაძეს.

ასეთ დროს, როცა ეკლესია დევნას განიცდიდა, მის დამოუკიდებლობას არ ცნობდნენ უცხოეთში და თვით ეკლესიის შიგნით სამღვდელოებასა და მღვდელმთავართა შორის წინააღმდეგობანი არსებობდა, საჭირო იყო გარკვეულ დათმობებზე წასვლა, ისეთი პირის გამოძებნა ეკლესიის მეთაურად, რომელსაც გარკვეული მხარდაჭერა ექნებოდა.

1927 წლის 21-27 ივნისს IV საეკლესიო კრებამ საქართველოს კათალიკოს-პატრიარქად აირჩია მიტროპოლიტი ქრისტეფორე ციცქიშვილი. მიიჩნევა, რომ აქედან იწყება ხელისუფლებასთან ქართული ეკლესიის ურთიერთობის მოგვარება. თავის მხრივ, ეკლესიაც გარკვეულ დათმობაზე წასულა, კერძოდ, 1927 წლის საეკლესიო კრებამ აღიარა სახელმწიფოსაგან ეკლესიის და ეკლესიისაგან სკოლის გამოყოფის პრინციპი საქართველოს საბჭოთა რესპუბლიკის კონსტიტუციის შესაბამისი მუხლების თანახმად⁴⁶.

წმიდა ამბროსი თავის მემკვიდრედ საკათალიკოსო ტახტზე აღიარებდა მიტროპოლიტ კალისტრატე ცინცაძეს, რომელიც მოსაყდრედაც დანიშნა, მაგრამ ეკლესიაში მის წინააღმდეგ წარმოქმნილი განწყობილების გამო, კალისტრატეს მიზანშეწონილად მიუჩნევია მოსაყდრის ტახტიდან გადადგომა და ხელი არ შეუშლია ახალი პატრიარქის აღზევებისათვის, რომლის გარდაცვალების შემდგომაც VI საეკლესიო კრებამ, 1932 წელს, საქართველოს კათალიკოს-პატრიარქად აირჩია მიტროპოლიტი კალისტრატე. 20 ხანგრძლივი წელიწადი ედგა წმიდა პატრიარქი სათავეში ქართულ ეკლესიას (1952 წლამდე).

საბჭოთა ხელისუფლების დროს ქართული ეკლესიის ხვედრს და ყოფას განსაზღვრავდა საბჭოთა მთავრობის დამოკიდებულება საზოგადოებრივ ეკლესიის მიმართ. ეს პერიოდი შეიძლება სამ ეტაპად დავყოთ: 1943 წლამდე ეკლესიის დევნა-შევიწროება ძველებურად გრძელდებოდა. გერმანიასთან ომის დროს საბჭოთა მთავრობამ მოწყალების თვალთ გადამოხედა ეკლესიას, აღიარა რუსეთის ეკლესიის თავისთავადობა, მისცა პატრიარქის არჩევის ნება (იქამდე არ იძლეოდა უფლებას საეკლესიო კრების მოწვევისა, რომელსაც პატრიარქი უნდა აერჩია). ამის შემდგომ სტალინის სიცოცხლის დროს რუსული ეკლესიის მდგომარეობა მკვეთრად გაუმჯობესდა, გაიხსნა ეკლესია-მონასტრები, დაარსდა სასულიერო სემინარიები და აკადემიები, რუსული ეკლესია მსოფლიო მართლმადიდებლურ ეკლესიათა ოჯახში კვლავ გადაიქცა უძლიერეს და უმდიდრეს ეკლესიად, რომელმაც თავისი ეპარქიები აღიდგინა დედამიწის უდიდეს ნაწილზე. მის იურისდიქციაში იმ დროს შედიოდა ჩრდილო ამერიკის მართლმადიდებელთა დიდი ნაწილი, ასევე ევროპაში ფინეთის, პოლონეთის, ჩეხოსლოვაკიისა და სხვა საეკლესიო ერთეულები, რომელთაც მოსკოვის საპატრიარქომ, ვითარცა დედა ეკლესიამ, ავტოკეფალია მიანიჭა. მან 1943 წელს ცნო ქართული ეკლესიის ავტოკეფალია, საპატრიარქო ღირსება და VI ადგილი დიპტიქში. ქართულმა ეკლესიამაც შედარებით გაიუმჯობესა ამ დროს თავისი მდგომარეობა. კათალიკოს-პატრიარქი კალისტრატე აქტიურად მონაწილეობდა როგორც ქვეყნის თავდაცვის, ისე ომის შემდგომ მშვიდობის შენარჩუნებისათვის წარმოებულ საქმიანობაში. მას პირადი წერილობითი ურთიერთობა ჰქონდა სტალინთან, რომელიც საქართველოს პატრიარქს პატივს სცემდა. ამ დროს კათალიკოს-პატრიარქ კალისტრატეს მიეცა საშუალება აეშენებინა საპატრიარქო რეზიდენცია, რაც უდიდესი მოვლენა იყო ეკლესიის გაუგონარი დევნის შემდეგ. კათალიკოს-პატრიარქი კალისტრატე იყო დიდი მეცნიერი და საზოგადო მოღვაწე, ერი და საზოგადოება მას დიდ პატივს სცემდა. კათალიკოს-პატრიარქ ამბროსის სიტყვით, კალისტრატე იყო დღიდან საკათალიკოსო საბჭოს გახსნისა მისი მუდმივი, სამივე კრების მიერ არჩეული წევრი და უმთავრესი პასუხისმგებელი მუშაკი,⁴⁷ გარდაიცვალა 1952 წლის 3 თებერვალს.

სტალინის გარდაცვალების შემდეგ ეკლესიის მდგომარეობა კვლავ გაუარესდა, განსაკუთრებით ნ. ხრუშჩოვის დროს. რუსულ ეკლესიას დაუსურეს ზოგიერთი სემინარია-აკადემია, მით უმეტეს, გაჩაღდა დევნა ქართული ეკლესიისა. კათალიკოს-პატრიარქ მელქისედეკის შემდეგ (გარდაიცვალა 1960 წ. 10. I), რომელიც მკაცრ და ძლიერ პიროვნებად მიიჩნევა, არჩეული ახალი კათალიკოს-პატრიარქი ეფრემ II დევნის ობიექტს წარმოადგენდა. ეფრემ II-მ დაამთავრა უნივერსიტეტი, მინიჭებული ჰქონდა ღვთისმეტყველების დოქტორის წოდება. 1944 წლიდან იყო ქუთაისის მიტროპოლიტი, 1960 წლიდან კი – ბათუმის მიტრო-

პოლიტი. სწორედ მისი დრო უნდა მივიჩნიოთ სტალინის შემდგომი ეკლესიისადმი „აცივების“ ხანად. როგორც ცნობილია, ნ. ხრუშჩოვის დროს გატარებული ე. წ. „დემოკრატიული დათბობა“ არ იქნა განვრცობილი ეკლესიის მიმართ. ამ დროს, ისევე როგორც შემდგომ, მართალია, ხელისუფლება საეკლესიო შენობებს თითქოსდა აღარ ანგრევდა, მაგრამ სამაგიეროდ საგანგებო სახელმწიფოებრივი ორგანოები სახელს უტეხდნენ საუკეთესო სასულიერო მოღვაწეებს, მათ წინააღმდეგ აქეზებდნენ ზოგიერთ სამღვდელს პირს. ასეთი ზნეობრივი დევნის ობიექტი იყო ეფრემ II. მიუხედავად ამისა, მან პირველად ათეულობით წლის შემდეგ, გამოსცა „ახალი აღთქმა“ და რაც განსაკუთრებით აღსანიშნავია, საფუძველი ჩაუყარა მცხეთის სასულიერო სემინარიას (კურსებს). როგორც ითქვა, ეს იყო დრო, როცა რუსეთში ზოგიერთი სემინარია დახურეს. ეკლესიის ზნეობრივი დევნა გრძელდებოდა კათალიკოს-პატრიარქ დავით V-ის და აგრეთვე კათალიკოს-პატრიარქ ილია II-ის ზეობის პირველ ხანებში, ვიდრე 1985 წლამდე, როცა მოსკოვის მთავრობამ („პოლიტიბურომ“) კვლავ შემწყნარებელი თვალთ გადასხედა ეკლესიას. აქამდე, როგორც ითქვა, სახელმწიფო საგანგებო გასაიდუმლოებული ორგანოები ეკლესიის ყველაზე საუკეთესო მოღვაწეების ავტორიტეტს ბლაღაუდნენ საზოგადოებაზე ზემოქმედების სხვადასხვა საშუალებით, ძირითადად, ცილისწამებით; არ აძლევდნენ ეკლესიას იმის ნებას, რომ მას თავისი ეკონომიკური მდგომარეობა გაეუმჯობესებინა, ყველანაირად ხელს უშლიდნენ მორწმუნეებს, რომ მათ ეკლესიების გახსნა-ამოქმედება მოეთხოვათ. კანონის მიხედვით, რომელსაც, ცხადია, ხელისუფლება არ იცავდა, ეკლესიის გახსნის უფლება ჰქონდა 20-კაციან მორწმუნეთა ჯგუფს. სინამდვილეში კი ასეთი განცხადების დაწერის შემდეგ აღმასკომებში იბარებდნენ ხელის მომწერლებს, აშინებდნენ მათ სამსახურებიდან მოხსნით. მაგალითად, საფარაში, სადაც ამ დროს, ცხადია, საეკლესიო მსახურება გაუქმებული იყო, ეკლესიის გახსნა მოითხოვეს იქვე, ახლოს მდებარე სოფლის, ანდრიაწმიდის მოსახლეებმა. მოწმე ვარ იმისა, რომ განცხადების მიღების შემდეგ ახალციხის აღმასკომის იმუჰამინდელი თავმჯდომარე და მილიციის უფროსი ავიდნენ ახალგაზრდებისაგან დაცლილ ამ სოფელში, დაიბარეს ხელის მომწერლები (მოხუცები) და ციმბირში გადასახლებით დაემუქრნენ. შემდეგ ახალციხეში მომუშავე ზოგიერთი პირი დაიბარეს, რომელთა მშობლებმაც ხელი მოაწერეს ეკლესიის გახსნის თხოვნას და სამუშაოდან მოხსნით დაემუქრნენ. მიუხედავად ასეთი მდგომარეობისა, თანდათანობით, 1985 წლის შემდეგ, შესაძლებელი გახდა ეკლესიათა გახსნა. ყოველი ეკლესიის გახსნის ნებართვას, ადგილობრივი აღმასკომის თანხმობის შემდეგ, გასცემდა მოსკოვში მინისტრთა კაბინეტთან არსებული რელიგიურ საქმეთა სამმართველო. ასე რომ, განცხადებები და ხელის მოწერები ეკლესიათა გახსნის შესახებ მოსკოვში იგზავნებოდა. შემდეგ თბილისში ბრუნდებოდა იმავე სამმართველოს რესპუბლიკური რწმუნებულის აპარატში. მიუხედავად ამისა, მორწმუნეები ათეული წლის მანძილზე ითხოვდნენ ეკლესიათა გახსნას. ამ დროს ისინი აღმასკომებისა და რაიკომების მუშაკთა მხრიდან ნამდვილ ტანჯვას განიცდიდნენ, ხალხი წამებული და თავდადებული იყო. რაც შეეხება სამღვდელოებას, მას მკაცრად ეკრძალებოდა

ეკლესიის გახსნის მოთხოვნა. არ ჰქონდა უფლება ქადაგებისა და გადაადგილებისა. მაგალითად, იტუქსებოდნენ ის მღვდლები, რომლებიც ეკლესიის ოცეულის (მრევლის) ფარგლებს გარეთ სხვა უბნის, ანდა სხვა რაიონის მორწმუნეებს მოემსახურებოდნენ, არადა მთელ რაიონებსა და რეგიონებში ერთადერთი მღვდელი მსახურებდა. მაშასადამე, მისი მოქმედება დაფარული უნდა ყოფილიყო. პრესა, რადიო, თეატრი, დრამატურგია, განსაკუთრებით კი კინომრეწველობა ემსახურებოდა სამთავრობო დაკვეთას, რათა სასაცილოდ და აბუჩად ასაგდებად წარმოედგინათ ღვთისმსახური, ხალხის თვალში სასულიერო პირად ყოფნა მიმზიდველი აღარ იყო.

როგორც ითქვა, 1985-86 წლიდან მდგომარეობა მკვეთრად გაუმჯობესდა, მაგრამ 70-წლიანი ბატონობის დროს კომუნისტებმა მთელი თაობები გაზარდეს ეკლესიისა და სასულიერო პირთა მიმართ უარყოფითი დამოკიდებულებით. ამ ბარიერის დაძლევა ხალხისათვის ადვილი აღარ იყო. მმართველობის ბოლო წლებში საბჭოთა ხელისუფლება აღარ კრძალავდა წმიდა წერილის (ბიბლიის) ბეჭდვა-გავრცელებას, მის საგაზეთო პუბლიკაციებს. ამ ფონზე, როცა ბიბლიის ავტორიტეტი კვლავ გაიზარდა, ხოლო ეკლესიისა და სასულიერო პირთა ავტორიტეტი კი ხალხის თვალში დაცემული იყო, მყარი საფუძველი მიეცა სექტანტობის გავრცელებას. ბაპტიზმს, იელოველობას და სხვა სექტებს მოქმედების ასპარეზი გაეხსნათ, რადგან ისინიც წმიდა ბიბლიის ავტორიტეტს აღიარებდნენ, ხოლო სამღვდლოებას კი არ ცნობდნენ.

საზოგადოება აღმოჩნდა რეალური ფაქტის წინაშე – ბევრი რაიონი, ათასობით სოფელი უეკლესოდ და უმღვდლოდ იყო დარჩენილი, ხოლო ხალხის მოთხოვნების დონე წმიდა წერილის მიმართ პრესით და ინფორმაციის სხვა საშუალებებით თითქოსდა დაკმაყოფილებული იყო. ასეთი სულიერი კრიზისის დროს ქართულ ეკლესიას ესაჭიროებოდა მოქმედების გააქტიურება. მართლაც, კათალიკოს-პატრიარქმა ილია II-მ უდიდესი ავტორიტეტით, დიდი ძალისხმევით, შეძლო აღედგინა და აემოქმედებინა ასეულობით ეკლესია, აკურთხა და აკურთხებინა ასეულობით ახალი სასულიერო პირი – დიაკვნები, მღვდლები და ეპისკოპოსები, გააფართოვა მცხეთის სასულიერო სემინარია და თბილისში გადმოტანის შემდგომ აკურთხა საქართველოს ეკლესიის ისტორიაში უმნიშვნელოვანესი თბილისის სასულიერო აკადემია. ჯერ კიდევ ადრევე, 1985 წლამდე ეკლესიის დევნის დროს, შეძლო უმღვდელმთავროდ დარჩენილი ეპარქიების შევსება ახალი ეპისკოპოსებით, ხოლო შემდგომ ეპარქიათა რიცხვის მკვეთრი გაზრდით საქართველოს უამრავ რეგიონს მიეცა სამღვდელმთავრო მადლის მიღების საშუალება. მის დროს გამოიცა იქამდე არნახული რაოდენობის სასულიერო წიგნი, რაც უმთავრესია, ითარგმნა და გამოიცა ბიბლია, წმიდანთა ცხოვრებანი, დაარსებულ იქნა საეკლესიო ჟურნალ-გაზეთები.

უწმიდესი და უნეტარესი კათალიკოს-პატრიარქ ილია II-ის დროს ეკლესიამ მიიღო ჭეშმარიტი ახალი სასიცოცხლო ძალა, ახალი სუნთქვა, ქართული ეკლესია თითქმის გაქრობამდე მისული, მნიშვნელოვნად გაიზარდა და მსოფლიოს მართლმადიდებელ ეკლესიათა რიგში დაიჭირა ღირსეული ადგილი. ეკლესიის შინაგანი მოწყობის სახე დაადგინა XIII გაფართოებულმა საეკლესიო კრებამ, რომელიც მცხეთაში იქნა მოწვეული 1995 წელს.

იქამდე, მიუხედავად დევნილობისა, ქართველმა საზოგადოებამ შეძლო მოეწვია თორმეტი საეკლესიო კრება, 1917-1978 წლებში. 1917 წლის 12 (25) მარტს სვეტიცხოველში, ავტოკეფალიის აღდგენის გამოცხადების შემდეგ, როგორც აღინიშნა, პირველი საეკლესიო კრება შედგა 1917 წლის 9-17 სექტემბერს, დაადგინეს ეკლესიის მართვა-გამგეობის დებულება, პირველ კათალიკოს-პატრიარქად აირჩიეს კირიონ II (საბაგლიშვილი); მეორე საეკლესიო კრება შედგა 1920 წლის 27 ივნისს თბილისში, აირჩიეს კათალიკოს-პატრიარქად ლეონიდე (ოქროპირიძე); მესამე საეკლესიო კრება შედგა გელათში, 1921 წლის 1-5 სექტემბერს, კათალიკოს-პატრიარქად აირჩიეს ამბროსი (ხელაია); 1926 წლის 26-27 სექტემბერს შედგა, ე.წ. ქუთაისის საეკლესიო კრება. იმ დროისათვის ეკლესიაში ძალზე რთული პერიოდი

იყო. გარე დაწოლის შემდგომ ეკლესიის შიგნით ურთიერთდაპირისპირებული ბანაკები შეიქმნა (ქართული ეკლესიის ისტორია 1927 წლამდე გადმოცემულია კათალიკოს-პატრიარქ კალისტრატეს ხელნაწერში)⁴⁸. ამ მოძრაობის შედეგად საკათალიკოსო ტახტზე ქრისტეფორე ციცქიშვილი 1927 წელს 21-27 ივნისს შემდგარმა IV საეკლესიო კრებამ აიყვანა; მეხუთე საეკლესიო კრება შედგა 1929 წლის 8 ივლისს, კრებამ განიხილა სამღვდელობის იურიდიული ყოფის საკითხები; მეექვსე საეკლესიო კრება შედგა 1932 წლის 21-22 ივნისს, თბილისში, აირჩიეს კათალიკოს-პატრიარქად კალისტრატე (ცინცაძე); მეშვიდე საეკლესიო კრება შედგა 1934 წლის 31 მაისს. 1937 წელს, თბილისში, წმიდა სინოდის რეორგანიზაციის შემდეგ შემოღებულ იქნა კათალიკოს-პატრიარქის სახით ერთპიროვნული მართვა-გამგეობა, სინოდს ეწოდა კათალიკოსის თანა სინოდი. ომის შემდეგ, 1948 წლისათვის, საქართველოში მოქმედებდა 52 ეკლესია, 166 მღვდელმსახურით, 4 მღვდელმთავრით. ეს რიცხვები, როგორც ჩანს, მთავრობამ მიზანშეწონილად მიიჩნია და იგი არ იცვლებოდა ათეულობით წლის მანძილზე; მეცხრე საეკლესიო კრება შედგა 1952 წლის 5 აპრილს, თბილისში, კათალიკოს-პატრიარქად აირჩიეს ურბნელი მიტროპოლიტი მელქისედეკ III (ფხალაძე); მეათე საეკლესიო კრება შედგა 1960 წლის 20 თებერვალს, თბილისში, აირჩიეს კათალიკოს-პატრიარქად ჭყონდიდელ-ბათუმ-შემოქმედელი მიტროპოლიტი ეფრემი II (სიღამონიძე); მეთერთმეტე საეკლესიო კრება შედგა 1972 წლის 1-ელ ივლისს, თბილისში, კათალიკოს-პატრიარქად აირჩიეს ურბნელი მიტროპოლიტი დავით V (დევდარიანი); მეთორმეტე საეკლესიო კრება შედგა 1977 წლის 23 დეკემბერს, თბილისში, კათალიკოს-პატრიარქად არჩეულ იქნა ცხუმ-აფხაზეთის მიტროპოლიტი ილია II (შიოლაშვილი-ღუდუშაური).

1995 წლის 18-19 სექტემბერს სვეტიცხოველში შედგა საქართველოს გაფართოებული საეკლესიო კრება, რომელმაც მიიღო ეკლესიის მართვა-გამგეობის დებულება. მასში ქართული ეკლესია გამოცხადებულია ადგილობრივ ავტოკეფალურ (დამოუკიდებელ) მართლმადიდებელ ეკლესიად, რომელსაც აქვს 27 ეპარქია. საეკლესიო მმართველობის და ხელისუფლების უმაღლესი ორგანოა საეკლესიო კრება – საქართველოს ეკლესიის წმიდა სინოდი. კრებებს შორის პერიოდში კი კათალიკოს-პატრიარქი (თავი I, §7), საეკლესიო სასამართლოს უფლება აქვს სინოდს, კათალიკოს-პატრიარქს და ეპარქიის მმართველ მღვდელმთავარს. იურიდიული პირის უფლება აქვთ საპატრიარქოს განყოფილება-დაწესებულებებს, ეპარქიებს, სამრევლოებს, მონასტრებს, სასწავლებლებს. წმიდა სინოდის წევრია ყველა მმართველი მღვდელმთავარი, თავმჯდომარეობს კათალიკოს-პატრიარქი. წმიდა სინოდის დადგენილება სავალდებულოა ეკლესიის ყოველი წევრისათვის. ძველის შემდეგ ახალ პატრიარქს ირჩევს გაფართოებული საეკლესიო კრება მონაწილე მღვდელმთავრების ხმების ნახევარზე მეტით. ეპარქიები შედგება ოლქებში გაერთიანებული სამრევლოებისაგან და ეპარქიაში მყოფი მონასტრებისაგან (გარდა სტავროპოგიალურებისა), მართავს მღვდელმთავარი, რომელსაც ირჩევს წმიდა სინოდი. ის პატრიარქთან შეთანხმებით ასრულებს სასულიერო პირების ხელდასხმას. შეუძლია თავის ეპარქიიდან სხვა ეპარქიაში გაუშვას სასულიერო პირი, თუ მიეცემა მას „განტევის სიგელი“. ეპარქიის ყველა ტაძარში ღვთისმსახურების დროს აღევლინება მმართველი მღვდელმთავრის სახელი, წარუდგენს პატრიარქს ყოველწლიურ ანგარიშს ეპარქიის ცხოვრებისა და მისი მოღვაწეობის შესახებ; აკონტროლებს ეპარქიის სამრევლოებს პირადად ან თავისი წარმომადგენლის მეშვეობით; ვალდებულია ჰქონდეს ეპარქიის სასულიერო პირთა სრული სია და მონაცემები; იღებს მათგან ანგარიშებს. მღვდელმთავარი თავის ეპარქიაში სასამართლო ხელისუფალია; უფლება მოსილია მისცეს შენიშვნა, საყვედური, გადააყენოს თანამდებობიდან ანდა დაადოს ეპიტიმია, აუკრძალოს მღვდელმოქმედება სასულიერო პირებს; ჰყავს საეპარქიო საბჭო, იგია საეპარქიო ქონების უმაღლესი ზედამხედველი. საეპარქიო საბჭო შედგება მღვდელმთავრის, ოთხი სასულიერო და ორი საერო პირისაგან, მათ ნიშნავს და ათავისუფლებს მღვდელმთავარი. იხილავს სასულიერო პირთა და ერისკაცთა მიერ სარწმუნოებრივ, საეკლესიო და ზნეობრივი კანონების დარღვევას. ეპარქიის ოლქის ზედამხედველი – მთავარსუცესი ინიშნება მღვდელმთავრის მიერ, მის მოვალეობაში შედის საეკლესიო მართლწესრიგის დაცვა. ეპარქიის სამღვდლოება თავის მიერვე არჩეულ და მღვდელმთავრის მიერ დამტკიცებულ მოძღვართმოძღვარს აბარებს აღსარებას. სამრევლო ეპარქიის ნაწილია, მას ხელმძღვანელობს მღვდელმთავრის მიერ დანიშნული მოძღვარი. ამ საქმეში მას ეხმარება სამრევლო საბჭო. სამრევლოში სამღვდლო პირს ნიშნავს და ათავისუფლებს ეპარქიის მმართველი. წინამძღვარმა ზუსტად უნდა შეასრულოს მღვდელმთავრის განკარგულებანი და მითითებანი, ადასრულოს ღვთისმსახურება. ყველა საკითხის გადაწყვეტისას მღვდელმთავარს უნდა წარუდგინოს ყოველწლიური ანგარიში. სამრევლო საბჭო საერო პირთაგან ირჩევს მწეს, რომელ-

იც აღრიცხავს ეკლესიის შემოსავალ-გასავალს სპეციალურ წიგნში. დარღვევათა შემთხვევაში მას სასჯელს მღვდელმთავარი ადებს.

სტავროპოლიური და საეპარქიო მონასტრები იმართებიან საგანგებო „დებულების“ შესაბამისად. ეკლესია თავის მოთხოვნილებებს უზრუნველყოფს თვითდაფინანსებით. საპატრიარქო ბიუჯეტი იქმნება ეპარქიების, მონასტრებისა და საეკლესიო დაწესებულებების მიერ გადარიცხული სახსრებით. ეპარქიის ბიუჯეტი იქმნება სამრევლოების, მონასტრებისა და დაწესებულებების შემოსავლებიდან პროცენტული გადარიცხვით. თავის მხრივ, სამრევლოების ფულადი სახსრები იქმნება სანთლისა და ლიტერატურის რეალიზაციით მიღებული შემოსავლებისაგან, რომელსაც შემოწირულობები ემატება⁴⁹.

ავტოკეფალიური მოქანოხის დაპირებინება

მართალია, 1917 წლის 12 (25) მარტს გამოცხადებულ იქნა საქართველოს ეკლესიის ავტოკეფალიის აღდგენა და ხელსაყრელი პოლიტიკური ვითარების გამოყენებით ჩვენი ეკლესია შეუდგა დამოუკიდებელ, თავისთავად ცხოვრებას, მაგრამ მისი ავტოკეფალიის უფლება იმ დროისათვის არ ცნო არც რუსულმა ეკლესიამ, რომლის წიაღსაც დააღწია თავი ჩვენმა ეკლესიამ, არც მსოფლიოს სხვა საპატრიარქოებმა და ადგილობრივმა ეკლესიებმა. ათწლეულების მანძილზე მუდმივად არსებობდა შიში იმისა, რომ რუსეთის წითელ იმპერიას შეეძლო ქართული ეკლესია კვლავ რუსულისათვის დაექვემდებარებინა.

იმის გამო, რომ მსოფლიო (კონსტანტინოპოლის) საპატრიარქო არ ცნობდა ქართული ეკლესიის დამოუკიდებლობას, მათმა მეთაურებმა არ უპასუხეს კირიონის, ლეონიდეს და ამბროსის მოკითხვის ბარათებს, როგორც ეს კათალიკოს-პატრიარქ კალისტრატეს 1926 წლისათვის დანიშნული მერვე მსოფლიო კრებისადმი (რომელიც ვერ შედგა) მიმართვიდან ჩანს. ყოველივე ეს ახალისებდა, „კადნიერყოფდა მძულვარებასა და ძმათა ურთიერთზე ამხედრების მოყვარულებს“ ქართული ეკლესიის შიგნით. მეორე მხრივ, ზოგიერთი რუსი სასულიერო პირი არ უშვებდა ხელსაყრელ მომენტს ქართული ეკლესიის უკვე არსებული ავტოკეფალია „სეპარატიზმად“ და „ნაციონალიზმად“ გამოეცხადებინა. ქართველი მღვდელმთავრები იღვწოდნენ, რათა ეკლესია გამოსულიყო შექმნილი მდგომარეობიდან.

რუსულ ეკლესიასთან ურთიერთობის მოგვარებას უპირველესი მნიშვნელობა ჰქონდა. უცხოეთის სხვა ადგილობრივი ეკლესიები ქართულ ეკლესიას განიხილავდნენ არა როგორც უძველეს ეკლესიას, არამედ ვითარცა რუსეთის ეკლესიის ნაწილს, რომელმაც ისარგებლა რევოლუციური მდგომარეობით და დამოუკიდებლობა გამოაცხადა⁵⁰.

ასეთ დროს რუსული ეკლესიის მმართველობაში აღმოჩნდნენ პირები, რომელთაც ქართული ეკლესიის უკვე არსებული ავტოკეფალია კანონიერ აქტად მიიჩნიეს, პატივისცემით მოეკიდნენ ძველი ივერიის ეკლესიის ადგილს მართლმადიდებელთა ოჯახში.

გერმანიასთან II მსოფლიო ომის დროს ქართველი ხალხის მტკიცედ დგომამ რუსეთის გვერდით, ჩანს, საფუძველი მისცა რუსული ეკლესიის ხელმძღვანელობას

ეცნო ქართული ეკლესიის ავტოკეფალია, მათ გადაწყვიტეს აღედგინათ ძმური ურთიერთობა ქართულ და რუსულ ეკლესიათა შორის. რუსეთის წმიდა სინოდმა თავისი ამ გადაწყვეტილების აღსრულება მიანდო სტავროპოლისა და პიატიგორსკის მთავარეპისკოპოსს ანტონს. იგი 1943 წლის 28 ოქტომბერს ჩამოვიდა თბილისში, ვითარცა ოფიციალური წარმომადგენელი სრულიად რუსეთის პატრიარქ სერგისა, 1943 წლის 28 ოქტომბერს ერთობლივი წირვის შემდეგ ამცნეს მრევლს სიონის ამბიონიდან, რომ რუსეთის ეკლესიამ ოფიციალურად და კანონიერად ცნო საქართველოს ეკლესიის ავტოკეფალია და ამის შესახებ აცნობა მსოფლიოს მართლმადიდებელ მღვდელმთავრებს. ეს იყო უდიდესი მოვლენა ქართული ეკლესიის ისტორიაში.

აღსანიშნავია, რომ რუსეთის ეკლესიამ 1943 წელს ცნო არა მხოლოდ ქართული ეკლესიის ავტოკეფალია, მან აგრეთვე ცნო სხვა მნიშვნელოვანი უფლებანი ქართული ეკლესიისა, კერძოდ, აღიარა მისი საპატრიარქო ღირსება და VI ადგილი მსოფლიო ეკლესიის მართლმადიდებლურ დიპტიქში. მაშასადამე, მართლმადიდებელთა ოჯახში რუსეთის ეკლესიამ ქართული ეკლესია და მისი მეთაური დააყენა ისეთი უდიდესი ეკლესიების წინ, როგორებიც არიან სერბეთის, რუმინეთის, ბულგარეთის, ელადის და სხვა ეკლესიები. აღსანიშნავია, რომ ქართული ეკლესიის VI ადგილი მართლმადიდებლურ დიპტიქში ჯერაც არ უცვნია მსოფლიოს მრავალ ეკლესიას და ისინი უფრო უკანა ადგილზე აყენებენ მას.

1943 წელს რუსეთის ეკლესიის მიერ ქართული ეკლესიის სამი უფლების (ავტოკეფალია, საპატრიარქო ღირსება, ადგილი დიპტიქში) აღიარება გვაფიქრებინებს, რომ ეს მოხდა საბჭოთა სახელმწიფოს ქართველი მეთაურის (იგულისხმება ი. ბ. სტალინი) ნებართვით, რომელმაც სწორედ იმ დროს ცნო რუსეთის ეკლესიის უფლებები, მისცა პატრიარქის არჩევის ნება. რუსეთის ეკლესიამ ცნო ქართული ეკლესიის იურისდიქცია საქართველოს სსრ-ის ტერიტორიაზე, გარდა ამისა, დროებით იურისდიქციაში გადასცა სომხეთის სსრ-ის მართლმადიდებელი მოსახლეობა.

ამის შემდეგ თითქმის კიდევ 50 წელი დასჭირდა იმას, რომ მსოფლიო მართლმადიდებლურ ცენტრებს, კონსტანტინოპოლსა და სხვებს ეცნოთ ქართული ეკლესიის უფლებანი. კერძოდ, 1990 წლის 25 იანვარს კონსტანტინოპოლის მსოფლიო პატრიარქმა გამოსცა სიგელი ქართული ეკლესიის ავტოკეფალიის ცნობის შესახებ, იმავე წლის 3 მარტს კი მანვე გამოსცა განჩინება საქართველოს ეკლესიის საპატრიარქო ღირსების ცნობის შესახებ, აქედან გამომდინარეობდა ეკლესიის მეთაურის (პატრიარქის) ტიტულის ცნობა.

ქართული ეკლესიის ისტორიის მცოდნეთათვის კონსტანტინოპოლის საპატრიარქოს მიერ ქართული ეკლესიის ავტოკეფალიის და საპატრიარქოს ღირსების ცნობა უცნაურად გამოიყურება, რადგანაც ქართულ ეკლესიას ავტოკეფალია ისტორიულად საუკუნეთა სიღრმეში ჰქონდა მოპოვებული. საქმე ისაა, რომ კონსტანტინოპოლის საპატრიარქომ XX ს-დან წამოაყენა თეორია, რომლის მიხედვითაც ნებისმიერი ადგილობრივი ეკლესია ავტოკეფალიას იღებს მხოლოდ და მხოლოდ კონსტანტინოპოლისაგან, მაშასადამე, ნებისმიერი ეკლესიის დედა ეკლესია უნდა

იყოს კონსტანტინოპოლი (ამ შემთხვევაში „დედა ეკლესია“ ეწოდება ისეთ ეკლესიას, რომლის წიაღიდანაც გამოდის ახალი ავტოკეფალური ეკლესია და რომელსაც დედა ეკლესია ანიჭებს ავტოკეფალიას). ამიტომაც, კონსტანტინოპოლი დიდხანს არ ცნობდა ჩეხოსლოვაკიის, ფინეთის, პოლონეთის, ამერიკის მართლმადიდებლური ეკლესიების ავტოკეფალიას. ეს ეკლესიები გამოვიდნენ რუსული ეკლესიის წიაღიდან და მათ ავტოკეფალია XX ს-ის 50-იან წლებში მიანიჭა რუსულმა ეკლესიამ. კონსტანტინოპოლს მიაჩნდა, რომ რუსულ ეკლესიას არ ჰქონდა უფლება, ავტოკეფალია მიენიჭებინა რომელიმე ეკლესიისათვის, არამედ ეს უფლება მხოლოდ და მხოლოდ კონსტანტინოპოლის ფუნქციაა. ამიტომაც, დაახლოებით 20-30 წლის შემდეგ კონსტანტინოპოლმა კვლავ მიანიჭა ავტოკეფალია ზემოჩამოთვლილ ეკლესიებს (ამერიკის ეკლესიის გამოკლებით). მსოფლიო მართლმადიდებელთა შორის ავტორიტეტის ამაღლებისათვის გამიზნულ კონსტანტინოპოლის ქმედებებს, რუსული და სხვა ეკლესიათა მხრიდან მოჰყვა შესაბამისი რეაქცია 50-60-იან წლებში. ცნობილი კანონისტი, პროფესორი ს. ტროიცკი და სხვები დოკუმენტების მეშვეობით ამტკიცებდნენ, რომ კონსტანტინოპოლის საპატრიარქოს ისტორიულად არასოდეს გააჩნდა ადმინისტრაციული ზედამხედველობის უფლება მთელი მსოფლიოს ეკლესიათა მიმართ¹. მაგრამ, ფაქტობრივად იმის გამო, რომ XX ს-ის ზემოაღნიშნულ წლებში კონსტანტინოპოლის საპატრიარქო არ ცნობდა ახლად ავტოკეფალიამიღებული ეკლესიების არსებობას და მათ თავისი იურისდიქციის ქვეშ მყოფებად მიიჩნევდა, ცხადია, ამ ახალ ეკლესიებს დიდი დაბრკოლებანი ექმნებოდათ საერთაშორისო ასპარეზზე. ეს უკანასკნელნი იღვწოდნენ, რათა ისინი მიეღოთ მსოფლიო მართლმადიდებლურ ოჯახში ღირსეულ წევრებად. როგორც ითქვა, ეს პრობლემები გადაიჭრა, გარდა ქართული და კიდევ სხვა რამდენიმე ეკლესიის გამოკლებით. ქართული ეკლესიის მიმართ კონსტანტინოპოლს ისეთივე პრეტენზიები ჰქონდა, როგორც სხვა ეკლესიათა მიმართ, კერძოდ, თუ, ვთქვათ, რომელიმე ეკლესიამ თავის წიაღში შემავალი საეკლესიო ერთეული გაათავისუფლა, იგი უნდა შევიდეს კონსტანტინოპოლის საპატრიარქოს იურისდიქციაში, ანდა მისი ავტოკეფალია უნდა ცნოს კონსტანტინოპოლმა. თავის თეორიას კონსტანტინოპოლი საფუძვლად უდებდა იმ აზრს, თითქოსდა ყველა ეკლესიას, თავის დროზე, კონსტანტინოპოლმა მიანიჭა ავტოკეფალია (იგულისხმება ე.წ. ახალი ეკლესიები, რომელნიც მოციქულთა მიერ არ იყვნენ დაარსებულნი, ასეთები იყვნენ: რუსეთის, სერბეთის, რუმინეთის, ბულგარეთის, ელადის და სხვა ეკლესიები). მათ მართლაც, თავის დროზე, კონსტანტინოპოლმა უბოძა თავისუფლება. რუს კანონისტებს კონსტანტინოპოლთან თავიანთი კამათის დროს მაგალითად მოჰყავდათ ქართული ეკლესია, რომელიც ოდითგანვე ავტოკეფალური იყო, მაგრამ მას ავტოკეფალია მიანიჭა არა კონსტანტინოპოლის, არამედ ანტიოქიის საპატრიარქომ. აღიარება იმისა, რომ საქართველოს ეკლესიას ანტიოქიამ მიანიჭა ავტოკეფალია, არ ეთანადებოდა კონსტანტინოპოლის საპატრიარქოში XIX-XX სს-ში ჩამოყალიბებულ ზემოაღნიშნულ თეორიას, ამიტომაც მათთვის მიუღებელი იყო. ეს წარმოადგენდა ერთ-ერთ უმთავრეს მიზეზს იმისა, რომ კონსტანტინოპოლს დიდხანს არ სურდა

ცნობა ქართული ეკლესიის ძველი ავტოკეფალიისა. თავისი უარის საბაბად კი იყენებდა აზრს იმის შესახებ, რომ საეკლესიო კანონების თანახმად არ შეიძლება ერთ სახელმწიფოში ერთდროულად ორი მართლმადიდებელი ეკლესიის არსებობა, ე.ი. საბჭოთა კავშირში ერთდროულად ორი (რუსეთის და საქართველოს) მართლმადიდებლური ეკლესიის აღიარებით თითქოსდა დაირღვეოდა საეკლესიო კანონები. უარის საბაბად, აგრეთვე გამოიყენებოდა ის, რომ კონსტანტინოპოლის საპატრიარქოსათვის უცნობი იყო ისტორიული დოკუმენტები, რომლითაც დასტურდებოდა ქართული ეკლესიის ძველი ავტოკეფალია.

ასეთი ურთულესი საერთაშორისო საეკლესიო ვითარების მოგვარება შეძლო საქართველოს უწმინდესმა კათალიკოს-პატრიარქმა ილია II-მ ძალზე დახვეწილი დიპლომატიური ხელოვნებით, უაღრესად დაძაბული შრომის შედეგად. მან გამარჯვებით დააგვირგვინა ჯერ კიდევ XIX ს-ის ბოლოს ქართულ ეკლესიაში დაწყებული ავტოკეფალური მოძრაობა. მიაღწია იმას, რომ კონსტანტინოპოლმა ცნო ქართული ეკლესიის დამოუკიდებლობა (ჯერ კიდევ საბჭოთა კავშირის არსებობის დროს), რითაც საბოლოოდ ამოიწურა სადავო საკითხი.

სრულიად საქართველოს კათალიკოს-პატრიარქმა, მისმა უწმინდესობამ და უნეტარესობამ ილია II-მ სასულიერო განათლება მიიღო მოსკოვის სასული-

ერო სემინარიასა (დაასრულა 1956 წ.) და აკადემიაში (დაასრულა 1960 წელს), 1957 წლის 16 აპრილს სრულიად საქართველოს კათალიკოს-პატრიარქ მელქისედეკის ლოცვა-კურთხევით თბილისის ალექსანდრე ნეველის ტაძარში აღიკვეცა ბერად და ეწოდა სახელად ილია, ორი დღის შემდეგ იგი სიონის საპატრიარქო ტაძარში იეროდიაკვნად აკურთხა კათალიკოს-პატრიარქმა მელქისედეკმა, ორი წლის შემდეგ 1959 წლის 10 მაისს, მოსკოვის სასულიერო აკადემიის სტუდენტობისას მღვდელ-მონაზვნად აკურთხა რუსეთის პატრიარქმა სერგიმ, საქართველოს კათალიკოს-პატრიარქის მელქისედეკის წერილობითი თხოვნის საფუძველზე. აკადემიაში მიენიჭა ღვთისმეტყველის კანდიდატის ხარისხი შრომისათვის „ათონის ივერთა მონასტრის ისტორია“. საქართველოში დაბრუნების შემდეგ უწმინდესმა პატრიარქმა ეფრემ II-მ განამწესა ღვთისმსახურად ბათუმის საკათედრო ტაძარში, 1960 წლის 19 დეკემბერს მიენიჭა იღუმენის, 1961 წლის 16 სექტემბერს არქიმანდრიტის ხარისხი, 1963 წელს კათალიკოს-პატრიარქ ეფრემ II-ისა და მღვდელმთავართა ხელდასხმით აყვანილ იქნა ეპისკოპოსის პატივში, სამმართველოდ გადაეცა

ბათუმ-შემოქმედის ეპარქია, დაინიშნა პატრიარქის ქორეპისკოპოსად, 1967 წელს გადაყვანილ იქნა ცხუმ-აფხაზეთის ეპარქიის მმართველად, 1969 წელს მიენიჭა მიტროპოლიტის ხარისხი, ამავე დროს, 1963-1972 წლებში გახლდათ პირველი რექტორი მცხეთის სასულიერო სემინარიისა, 1977 წლის 23 დეკემბერს საქართველოს მეთორმეტე საეკლესიო კრებამ ქართული ეკლესიის წინაშე დამსახურებისათვის აირჩია სრულიად საქართველოს კათალიკოს-პატრიარქად (25.XII – ინტრონიზაცია). მისი საპატრიარქო მოღვაწეობის სრულ აღწერას მომავალში მიეძღვნება ვრცელი მონოგრაფიები და გამოკვლევები, მაგრამ, როგორც ითქვა, ერთ-ერთ უმთავრეს მიღწევას მისი უწმინდესობის მოღვაწეობისა წარმოადგენს თითქმის ერთსაუკუნოვანი ქართული ავტოკეფალური მოძრაობის წარმატებით დაგვირგვინება. აქვე, ალბათ, შესაძლებელია იმის თქმაც, რომ სწორედ მისი უწმინდესობის ღვაწლით ქართველ და წმიდა სინოდის გადაწყვეტილებით სხვადასხვა წელს კანონიზებულ იქნენ წმიდანებად – წმიდა ილია მართალი (ხსენება 2 აგვისტოს), ღირსი მღვდელ-მონაზონი ალექსი (შუშანია, ხსენება 18 (31) იანვარს), წმიდა ამბროსი აღმსარებელი (ხსენება 16 (29) მარტს), ღირსნი ზაბულონი და სოსანა (ხს. 2 ივნისს), წმიდა მღვდელმოწამე ნაზარი კრებულთ (მღვდელი გერმანე ჯაჯანიძე, მღვდელი იეროთეოს ნიკოლაძე, მღვდელი სიმონ მჭედლიძე, დიაკონი ბესარიონ კუხიანიძე), დახვრეტილნი 1924 წელს ათეისტთა მიერ (ხსენება 14 (27) აგვისტო), წმიდა მღვდელმთავრები ალექსანდრე ოქროპირიძე (ხს. 9 ნოემბერს) და გაბრიელი (ქიქოძე, ხს. 13 (26) დეკემბერს), წმიდა მღვდელმოწამე გრიგოლი (ფერაძე, ხს. 6 დეკემბერი), აჭარაში თურქთაგან XVIII ს-ში წამებული მამანი და დედანი (ხს. სულთმოფენობას). ლაზარეს შაბათს დადგინდა დღესასწაული „ქება და დიდება ქართულისა ენისა“.

ქართული ეკლესიის ზემოაღნიშნული მდგომარეობა, როცა უძველესს და ღირსეულ საქართველოს სამოციქულო ეკლესიას საერთაშორისო ასპარეზზე არ აყენებდნენ ავტოკეფალურ ეკლესიათა რიგში, უფრო მეტიც, ზოგჯერ ავტონომიურ ეკლესიათა შორისაც კი მოიხსენიებდნენ, იწვევდა მრავალ უხერხულობასა და დაძაბულობას. ეს განსაკუთრებით კარგად ჩანდა საერთაშორისო შეხვედრებისას, მართლმადიდებელ ეკლესიათა თათბირების დროს. ამ დროს ეკლესიათა მეთაურები, მღვდელმთავრები და სამღვდელოება, როგორც წირვა-ლოცვების, ისე შეხვედრების დროს დგებოდნენ, ან ისხდნენ დიპტიქის წესის შესაბამისად. ქართული ეკლესიის წარმომადგენელს ეკუთვნოდა მისთვის კანონიერი მეექვსე ადგილი, მაგრამ მისი ადგილის განსაზღვრა სადავო ხდებოდა, ზოგჯერ უხერხულიც კი. მის უწმინდესობას ილია II-ს 1963 წელს კუნძულ როდოსზე (საბერძნეთი) კამათი ჰქონდა მსოფლიო პატრიარქსა და სხვა მართლმადიდებელ ეკლესიათა წარმომადგენლებთან საქართველოს ეკლესიის სტატუსისა და ქართული ეკლესიის მამამთავრის ტიტულის შესახებ, საკითხი მწვავედ იდგა, ამიტომაც აღსაყდრების შემდეგ კონსტანტინოპოლის საპატრიარქოში ოფიციალური ვიზიტისას 1979 წლის მაისში წმიდა სინოდის წინაშე ილია II-მ დააყენა სამი საკითხი: აღიარებული ყოფილიყო საქართველოს ეკლესიის ავტოკეფალია, აღიარებული ყოფილიყო მისი მეთაურის პატრიარქის ტიტული, მიკუთვნებოდა ქართულ ეკლესიას კუთვნილი VI ადგილი მარ-

თლმადიდებლურ დიპტიქში. „ჩემი აზრით, – განაცხადა ილია II-მ, – კონსტანტინოპოლის მსოფლიო საპატრიარქომ არ უნდა დაუშვას, რომ უძველესი ქართული მართლმადიდებელი ეკლესია დააყენოს ახალი ეკლესიების გვერდით, ჩვენ გვინდა აღვადგინოთ წინანდელი მდგომარეობა, რომელიც სამწუხაროდ დაგუარგეთ 1811 წელს.“

კონსტანტინოპოლის ეკლესიამ ისტორიული დოკუმენტები მოითხოვა საამისოდ. ქალკედონის მიტროპოლიტმა მელიტონმა განაცხადა: „ჩვენი ეკლესიის სინოდი ამ საკითხს დადებითად გადაჭრის, მხოლოდ ჩვენ გვჭირდება დასაბუთებული ისტორიული მასალები საქართველოს ეკლესიის შესახებ, რომ ეს საკითხები გადაიჭრას უმოკლეს ხანში“⁵². უწმიდესი საქართველოში ჩამოსვლის შემდგომ წლების მანძილზე მუშაობდა ქართული ეკლესიის ისტორიული საბუთების მოსაპოვებლად, დაგვაგადა ჩვენ, წმიდა სინოდის წევრებს, ქართველ მეცნიერებს, მოღვაწეებს, მუშაკებს, ყველას, ვისაც კი შეხება ჰქონდა აღნიშნულ საკითხთან, წვლილი შეეტანა ამ საკითხში. შეიკრიბა დოკუმენტები, ითარგმნა უცხო ენაზე. 1982 წლის 3 ივლისს მისმა უწმინდესობამ ოფიციალური წერილებით მიმართა ყველა მართლმადიდებელი ეკლესიის მეთაურს წმიდა სინოდის სახელით, მათში გადმოცემული იყო ქართული ეკლესიის მოკლე ისტორია დოკუმენტების დართვით, რომლიდანაც აშკარა იყო ქართული ეკლესიის უძველესი ავტოკეფალია, მისი მეთაურის საპატრიარქო ტიტული და VI ადგილი დიპტიქში. 1987 წელს საქართველოს ეკლესიას ეწვია კონსტანტინოპოლის მსოფლიო პატრიარქი დიმიტრიოს I. მას და კონსტანტინოპოლის ეკლესიის დელეგაციას აღნიშნულ საკითხებზე რამდენჯერმე შეხვედით წმიდა სინოდის წევრები. გადაწყდა, რომ უმოკლეს დროში გადაწყვეტილიყო ქართული ეკლესიის საკითხი. მართლაც, მალე, 1988 წლის თებერვალში, ჩვენს ეკლესიას ეწვია კონსტანტინოპოლის წარმომადგენლობითი დელეგაცია მიტროპოლიტ ქრიზოსტომოსის მეთაურობით. მიტროპოლიტმა ქრიზოსტომოსმა განაცხადა, რომ დოკუმენტებზე მუშაობა კვლავაც გაგრძელდებოდა და ისინი უფრო დაიხვეწებოდა სამომავლოდ. იგი მიტროპოლიტ დამასკინოსთან ერთად კვლავ ეწვია საქართველოს, ტექსტის სრულყოფა გაგრძელდა. 1990 წლის 7 იანვარს, შობის დღესასწაულზე, კვლავ ჩამობრძანებულმა მიტროპოლიტმა ქრიზოსტომოსმა წირვის შემდეგ სიონის მრევლს ამცნო, რომ მსოფლიო საპატრიარქომ აღიარა საქართველოს ეკლესიის ავტოკეფალია და მისი მეთაურის საპატრიარქო ტიტული. შეხვედრისას საბოლოო ვარიანტი კვლავ შესწორდა და დაიხვეწა. ტექსტის მისაღებად სტამბოლში კონსტანტინოპოლის საპატრიარქოში ჩაბრძანდა უწმინდესი პატრიარქი ილია II წმიდა სინოდის წევრებთან ერთად. 1990 წლის 4 მარტს, მართლმადიდებლობის დღესასწაულზე, ქართულმა ეკლესიამ მიიღო მისთვის სასურველი ორი სიგელი. ერთი ადასტურებდა ქართული ეკლესიის ავტოკეფალიას, მეორე – მისი მეთაურის პატრიარქის ტიტულს. ავტორს ბედნიერება ჰქონდა მისი უწმიდესობის ლოცვა-კურთხევით, საქართველოს წმიდა სინოდის საგანგებო კრებაზე წაეკითხა „საქართველოს უწმიდესი მართლმადიდებელი ეკლესიის ავტოკეფალიის ცნობისა და მტკიცების სიგელი“ უწმიდესის თბილისში ჩამობრძანების შემდეგ. სიგელში, კერძოდ, ნათქვამია: „დიმიტრიოსი, წყალობითა ღვთისათა მთავარეპისკოპოსი კონსტანტინოპოლისა, ახლისა რომისა და მსოფლიო პატრიარქი...

კავკასიის კურთხეულ მიწაზე, ამჟამად საქართველოს რესპუბლიკის საზღვრებში შემავალი წმიდა და მართლმადიდებელი ეკლესია, რომელმაც უძველესი დროიდან მიიღო თვითმმართველი და თავისუფალი განმგებლობა და შესაბამისად საეკლესიო მმართველობითი ორგანიზაცია... მიმართავს ყოველი ხელსაყრელი შემთხვევისას ჩვენს ეკუმენურ საპატრიარქო ტახტს და ითხოვს კურთხევასა და მტკიცებას თავისი თვითმმართველობითი სტრუქტურისა... ჩვენი უმდაბლესობა და ჩვენი კურთხეული მიტროპოლიტები... განიმსჭვალა აზრით... ცნოს და დაამტკიცოს საქართველოს წმიდა ეკლესიის ავტოკეფალია და დამოუკიდებელი სტრუქტურა... სინოდის გადაწყვეტილებითა და სულიწმიდით განათლებულნი ვაცხადებთ საქართველოს უწმიდეს ეკლესიას იმავე თვითმმართველი სტრუქტურითა და ორგანიზაციით, რაც უძველესი დროიდან გააჩნდა და რაც დამოწმებულია აგრეთვე ბალსამონის მიერ, რომელიც წერს „...ამბობენ რომ დღესა მათ შინა უწმიდესისა პატრიარქისა ღვთაებრივი ქალაქისა დიდისა ანტიოქიისა უფალი პეტრესი, გამოტანილ იქნა სინოდური დადგენილება, რომ იქმნეს თავისუფალი და ავტოკეფალური ეკლესია ივერიისა“, მივიჩნევთ, რომ იგი არის ძმურ მართლმადიდებელ ეკლესიათა პლედაში და ვადასტურებთ აგრეთვე იმას, რომ იგი სახელდებულია, როგორც „წმიდა ავტოკეფალური ეკლესია სრულიად საქართველოსა“... შეუბღალავად დაიცავს მართლმადიდებლურ სარწმუნოებასა და ღვთისმოსაობას და ამასთანავე მართლმადიდებელი ეკლესიის საღმრთო და წმიდა კანონებსა და წესებს. რიგის მიხედვით მოიხსენიებს წმიდა დიპტიქში სახელს ყოველი მსოფლიო პატრიარქისა და სხვა უწმიდეს პატრიარქთა და წმიდა მართლმადიდებელი ავტოკეფალური ეკლესიების უნეტარეს გამგებელთა, რაც შეეხება წმიდა მრონის საკითხს, დაცული იქნება ამასთან დაკავშირებით დადგენილი საეკლესიო წესი... წელსა 1990, თვესა იანვარსა (25)“.

მეორე სიგელი ქართული ეკლესიის საპატრიარქო ღირსების აღიარებას შეეხება: „საქართველოს უწმიდესი ეკლესიის მეთაურისათვის საპატრიარქო ტიტულის ცნობის და ბოძების საპატრიარქო სინოდური განჩინება“. დიმიტრიოსი, წყალობითა ღმრთისაითა მთავარეპისკოპოსი კონსტანტინოპოლისა ახლისა რომისა და მსოფლიო პატრიარქი... საქართველოს უწმიდესი ეკლესია პატივდებული იქნება საპატრიარქო ღირსებითა და ადგილით, როგორც აღრიდანვე იხსენიებოდა უძველეს ქრონიკებსა და სხვა საეკლესიო წყაროებში მისი ტიტული – „მთავარეპისკოპოსი მცხეთა-თბილისისა და კათალიკოს-პატრიარქი სრულიად საქართველოსა“, ასევე იხსენიებოდეს ამიერიდანაც მართლმადიდებლურ საღმრთო და წმიდა განგებებში...“

სამწუხაროდ, ამ დროისათვის არ იქნა განხილული ქართული ეკლესიის ადგილის საკითხი მართლმადიდებლურ დიპტიქში. დიპტიქის საკითხი არის ურთულესი და ეხება ეკლესიათა ღირსებას. მაგალითად, სერბეთის, რუმინეთისა და ბულგარეთის ეკლესიებს კონსტანტინოპოლის საპატრიარქოს მიერ ადრე მიენიჭა ავტოკეფალია და საპატრიარქო ღირსება, ამიტომაც კონსტანტინოპოლის დიპტიქში ისინი იხსენიებიან საპატრიარქო ეკლესიათა რიგში რუსეთის ეკლესიის შემდეგ, შესაბამისად, VI, VII და VIII ადგილებზე. რადგანაც ქართული ეკლესიის უფლება შემდგომში იქნა ცნობილი, იგი უნდა ჩადგეს მათ უკან, ე.ი. IX ადგილზე, რაც, ცხადია, მიუღებელია ჩვენთვის. ასე რომ, საკითხი სადავოა. ამ საკითხის გადაჭრას

საეკლესიო საბუთების მეშვეობით ცდილობენ მსოფლიოს ეკლესიები. მსოფლიო მართლმადიდებელი ეკლესიები ემზადებიან ახალი მსოფლიო საეკლესიო კრების ჩასატარებლად. ცნობილია, რომ ბოლო მსოფლიო კრება ჩატარდა ათასზე მეტი წლის წინ. ამის შემდეგ მსოფლიო მართლმადიდებლობას დაუგროვდა მრავალი საკითხი, რომლის გადაჭრაცაა საჭირო. გადაწყდა – მსოფლიო კრების წინ ჩატარდეს წინა მოსამზადებელი თათბირები. უკვე ჩატარდა რამდენიმე თათბირი, მათზე გადაწყდა, რომ მომავალი მსოფლიო კრების დღის წესრიგში შეიტანონ სულ 10 საკითხი, მათ შორის ისეთებისა, როგორცაა დიპტიქის, ავტოკეფალიის, დიასპორის და სხვა საკითხები. მსოფლიო მართლმადიდებლურ ეკლესიებს სურთ, კრებამდე განიხილონ და შეისწავლონ ყველა საკითხი, მიაღწიონ სრულ თანხმობას, რადგან თუკი შეუთანხმებელ საკითხებს გაიტანენ მსოფლიო კრებაზე განსახილველად, შეიძლება ამან გამოიწვიოს კამათი და უთანხმოება, მაშინ მსოფლიო კრება იქცევა არა ერთობის, არამედ განყოფის კრებად, რაც დაუშვებელია. აქედან გამომდინარე, დიპტიქის საკითხი, რომელიც დაუდგენელია ქართული ეკლესიის მიმართ, წარმოადგენს მსოფლიო ეკლესიათა შესწავლის ობიექტს. ამ საკითხზე თავიანთი აზრი გამოთქვას რუსეთის, ელადის, კონსტანტინოპოლის და სხვა ეკლესიებმა თავიანთ „თემებში დიპტიქის შესახებ“. მათზე დაყრდნობითა და სხვა წყაროების მონაცემების გამოყენებით, ჩემ მიერ მომზადებული თემა „მართლმადიდებლურ დიპტიქში ქართული ეკლესიის ადგილის შესახებ“ გამოქვეყნებულია – ქვემდებარე ნაშრომის II ტომში.

იერონი სახელმწიფოსა და იერონი ეკლესიის ურთიერთობა

უფალი ღმერთის უმოწყალები მადლით კვლავ აღდგა საქართველოს სახელმწიფოებრიობა, ქართველმა ერმა და საქართველოს მოსახლეობამ შექმნა თავისი დამოუკიდებელი სახელმწიფო, რისთვისაც მარად ლოცულობდნენ ჩვენი წმიდა მამები და პატრიარქები. როგორი უნდა იყოს ეროვნული ეკლესიისა და ეროვნული სახელმწიფოს ურთიერთობა?

კირიონ კათალიკოსმა ადრევე განაცხადა, ბოლშევიკ-ათეისტების ბატონობის დასაწყისისას – „გაუზვიადებლად ვამბობ, რომ ის ყოველად შეუფერებელი ექსპერიმენტები, რომელსაც ამ უკანასკნელ წლებში ახდენენ ქართველი ერის ზურგზე, აუცილებლად მიიყვანს მას ფიზიკურად გადაშენების და სულიერი გავლეურების და გახრწნის კარამდე“. გავიდა ბოლშევიკ-ათეისტების ხელისუფლების ბატონობის უმძიმესი 70 წელი. ღვთის შეწევნით ერი გადაურჩა ფიზიკურად გადაშენებას, მაგრამ „სულიერ გავლეურებას და სულიერ გახრწნას“, ჩანს, თავი ვერ აარიდა. ეს გამოჩნდა სამოქალაქო ომისას, 1992-1993 წლებში, როცა საქართველომ დროებით დაკარგა ძირძველი მიწა-წყალი აფხაზეთსა და სხვაგან. ეს ჩანს, აგრეთვე, მისი მაცოცხლებელი სულის – ეკლესიისადმი დამოკიდებულებაშიც. ის გარემოებაც, რომელშიც ჩააყენეს ჩვენი წმიდა ეკლესია კომუნისტებმა, ფაქტობრივად, არ შეცვლილა. ეკლესია მათი ბატონობიდან გამოვიდა ეკონომიკურად გაჩანაგებული, უსახ-

სრო, ყოველგვარი მუდმივი საარსებო წყაროს გარეშე. ლაპარაკიც ზედმეტია იმის შესახებ, რომ ღვთისმსახურს არა აქვს ხელფასი, პენსია, არ ეძლევა საცხოვრებელი ფართობი და არა აქვს საზოგადოებაში ის ღირსეული ადგილი, რომელიც ტრადიციულია მისთვის. ღვთისმსახურთა მსგავსი მდგომარეობის გამო სულიერად შეძრული წმიდა ილია მართალი ადრევე დაღადავდა:

„ჩვენს ერს მღვდელი არა ჰყავს, ის მღვდლები, რომელნიც არიან, იმისთანა ყოფაში არიან, რომ მარტო ლუკმა პურის ძებნაში აღამებენ თავიანთ ღღესა და ერის სასულიერო საქმისათვის ვეღარ იცლიან“⁵³.

შეიძლება ვინმემ თქვას, რომ ილიას დროს საქართველოში სამღვდელოება საკმაოდ იყო. ცხადია, იყვნენ და გაცილებით უფრო მეტი რაოდენობისა, ვიდრე ღღეს არის. მათი მატერიალური მდგომარეობაც ახლანდელზე უმჯობესი იყო, მაგრამ როცა წმიდა ილია ბრძანებს: „ჩვენს ერს მღვდელი არა ჰყავს“, იქვე განმარტავს, რომ მღვდელი თუ თავისი უშუალო მოვალეობისათვის, „ერის სასულიერო საქმისათვის“ ვერ იცლის იმის გამო, რომ „ლუკმა-პურის ძიებაში აღამებს თავის ღღეს“, მღვდლად არ ითვლება.

ოსმალთა ხანგრძლივი 500-წლოვანი ბატონობის შემდეგ, როდესაც ბერძენმა ხალხმა თავისი ეროვნული სახელმწიფო აღადგინა, XIX საუკუნეში უპირველეს მიზნად დაისახა, აღედგინა თითოეული მოქალაქის ეროვნული ცნობიერება, ანუ „ბერძნობა“, რომელიც შეირყა მტრის ბატონობისას. ამისათვის, უპირველეს ყოვლისა, აღადგინეს ნაციონალურ თვისებათა დვრიტა – ბერძნული ეკლესია, სახელმწიფომ ბერძნული ეკლესია გამოაცხადა ეროვნულ ეკლესიად, მაშასადამე, სახელმწიფომ თავის თავზე აიღო ბერძნული ეკლესიის ყოველგვარი სოციალურ-ეკონომიკური საკითხის გადაჭრა, სამღვდელოებას დაენიშნა ხელფასი I კატეგორიის სახელმწიფო მოხელეთა თანაბრად. ბიუჯეტმა გაითვალისწინა სახსრები სამღვდელოების უზრუნველყოფის, ბინების, პენსიებისათვის, სხვა საჭიროებისათვის. მხოლოდ ერთი საქმე დაეკისრა სამღვდელოებას – თავისი სულიერი მოვალეობის შესრულება – ახალი თაობის აღზრდა, ერის ზნეობრივი გაჯანსაღება.

ჩვენი ეკლესიის წმიდანებს ჰქონდათ შეხედულება იმის შესახებ, თუ როგორი უნდა ყოფილიყო სახელმწიფოსა და ეკლესიის ურთიერთობა ავტოკეფალიის აღდგენის შემდეგ. წმიდანის ყოველი სიტყვა ჩვენთვის წმიდაა და მათი აღსრულება მხოლოდ სიკეთის მომტანი. წმიდა ალექსი (შუშანია) საქართველოს სიღრმეში, პროვინციაში მოღვაწეობდა, ხალხის შუაგულში ტრიალებდა, მისი მაშინდელი წუხილი კარგად ეთანხმებოდა ჩვენს ღღევანდელს. იგი წერდა: „ღღეს დაგვიდგა საჭირბოროტო საქმე სახელმწიფოსაგან გამოყოფისა და სამღვდელოებას მოუსპეს საერთო ჯამიდან ლუკმა და ამბობენ: მორწმუნეთა ოჯახმა არჩინოსო. საკვირველია სწორედ, რომ სამღვდელოება, რომელიც ერის რწმენას ემსახურება, უნაწილოდ ყვეს ერის საზიარო ხაზინიდან, რომელიც შეადგენს არა ვისიმე კუთვნილებას, არამედ ქონებას იმ ერისას, რომელთა რიცხვში ცხრა-მეთედს მორწმუნეთა ოჯახი შეადგენს და ამათგან გადასახადის ნაოფლართ დაუნჯებელი ხაზინა, განა მწარე უსამართლობა არ არის, რომ იმავე ოჯახთა რწმენას არ მოხმარდეს... რა დააშავა მღვდელმა, რომ გამოდევნეთ ერის ქონებისაგან?“⁵⁴.

წმიდა ალექსი ბერის მოსაზრება, ფაქტობრივად, გახლავთ გაგრძელება ილია მართლის წუხილისა.

ეკლესიისადმი ჩვენი სახელმწიფოს დამოკიდებულების ისტორია მეორდება. ცნობილია, რომ I მსოფლიო ომში დამარცხების შემდეგ რუსეთის იმპერია დაიშალა, საქართველომ ამის გამო მისთვის მოულოდნელად მოიპოვა დამოუკიდებლობა, ხელისუფლების სათავეში აღმოჩნდნენ სოციალისტ-მენშევიკები, ესე იგი ის პარტია, რომელიც წლების მანძილზე იღვწოდა საქართველოს დამოუკიდებლობის წინააღმდეგ. „დამოუკიდებელი საქართველოს მესვეურნი ათეისტური მსოფლმხედველობისანი აღმოჩნდნენ. მათ ეკლესია – ქართველი ხალხის სულიერი ძლიერების სიმბოლო – სახელმწიფოსაგან გამოჰყვეს, სკოლა ეკლესიისაგან და რა სავალალო შედეგებიც აქედან მივიღეთ, ეს დღეს ყველასათვის ცნობილია“, – წერს ს. ვარდოსანიძე⁵⁵.

ჩვენი ეკლესიის უდიდესი მოღვაწის, შემდგომში კათალიკოს-პატრიარქ ლეონიდეს აზრით, ეს გადაწყვეტილება არასწორი იყო. ამის დასასაბუთებლად ლეონიდეს მოჰყავდა შემდეგი არგუმენტები: 1. რელიგიური გრძნობა ადამიანისათვის ისევე აუცილებელია, როგორც სხვა გრძნობები. სახელმწიფო ვალდებულია, იზრუნოს ამ გრძნობის დაკმაყოფილებისათვის; 2. წარმოუდგენელია ერის განვითარება რელიგიური რწმენის გარეშე, ქართველი ერის განვითარება ქრისტიანობის გარეშე, რადგან სწორედ ქრისტიანობამ გადაარჩინა იგი, მისი კულტურა, ქრისტიანობამ შეუნარჩუნა მას ეროვნული სახე; 3. ადამიანები ვერ იქნებიან მორალურად წმიდანნი, თუ მათი სამოქმედო რიტუალები: ქორწინება, დაბადება და სხვა საეკლესიო წესებით არ იქნება ნაკურთხი. კათალიკოს-პატრიარქი ლეონიდე წერდა:

„ეკლესიის განადგურებით, ვერც კულტურულად მოიგებს ჩვენი სახელმწიფო, ის სოციალიზმი, რომლითაც ქვეყნის გაბედნიერებას ლამობენ, მმართველ პარტიას ჯერ ვერ დაუმყარებია ჩვენში, სხვა ღირებულება კი, რომელსაც ქრისტიანობის მაგივრობა შეეძლოს ჩვენი ხალხისათვის, ვერც მორალური და ვერც გონებრივი მას ვერ შეუქმნია“ (ლეონიდეს პირადი არქივი, ცენტრარქივი).

1918-21 წლებში დემოკრატიული საქართველოს მესვეურებს მსოფლიოში ყველაზე უფრო დიდ სოციალისტებად წარმოედგინათ თავიანთი თავი. როგორც ჩანს, ამჟამად ჩვენშიც ცდილობენ მსოფლიოში ყველაზე დემოკრატიული საზოგადოების შექმნას. წარმოდგენა ისეთია, თითქოსდა დემოკრატიულ ქვეყნებში სახელმწიფო აღარ ზრუნავს ეროვნული ეკლესიისათვის და მას არ უწყობს ხელს, სინამდვილეში კი მსოფლიოს ყველაზე უფრო დემოკრატიულ ქვეყნებში არსებობენ სახელმწიფო ეკლესიები. სამღვდელოება და საეკლესიო დაწესებულებანი, რომლებიც სახელმწიფოსაგან იღებენ ხელფასს, თანხებს. ეკლესია არ არის გამოყოფილი ახალგაზრდობისა და მოსახლეობის სულიერი აღზრდის საქმისგან, ე. ი. სასკოლო სისტემიდან, არ არის აკრძალული სკოლებში სასულიერო ხასიათის საგნების შესწავლა და სხვა. ესე იგი ყველაზე დემოკრატიულ ქვეყნებში ეკლესიისა და სახელმწიფოს ურთიერთობა სწორედ ისეა დაყენებული, როგორსაც ითხოვდნენ წმიდა ილია მართალი, ალექსი შუშანია, კათალიკოს-პატრიარქი ლეონიდე და სხვა მამები. მაგალითად, დიდ ბრიტანეთში არის ორი სახელმწიფო ეკლესია: ინგლისში ანგლიკანური ეკლესია, ხოლო შოტლანდიაში – პრესვიტერიანული.

ანგლიკანური ეკლესიის სამღვდელთა დიდი ნაწილი ლორთა პალატის წევრია. სამღვდელთა უზრუნველყოფილია სახელმწიფოს მიერ, სახელმწიფოსაგან იღებს ხელფასებს, პენსიებს, სოციალურ დახმარებას, საეკლესიო გასაჯალ თანხებს ანაზღაურებს სახელმწიფო. ასევეა შვეიციაში, სადაც სახელმწიფო ეკლესიის სტატუსი აქვს ევანგელიკურ-ლუთერანულს, იტალიაში სახელმწიფო ეკლესია კათოლიკურია, თუმცა კი ქვეყანაში სინდისის თავისუფლებაა გამოცხადებული. ასევეა ირლანდიაში, აქ ეკლესია აკონტროლებს განათლებისა და ჯანმრთელობის დაცვის სექტორებს, ასევეა ბელგიაში, საბერძნეთში, ავსტრიაში, პორტუგალიაში, გერმანიაში, დანიაში, ისლანდიაში, ნორვეგიაში, ფინეთში, ესპანეთში, ყველგან არსებობს სახელმწიფო ეკლესია – მისგან გამომდინარე ყველა შედეგით. მსოფლიოს სახელმწიფოთა უმრავლესობის კონსტიტუციაში შეტანილია მუხლი სახელმწიფო ეკლესიის შესახებ. მათ „ეროვნულ“, ან „სახალხო“ ეკლესიებს უწოდებენ.

დღესდღეობით, როგორც აღინიშნა, ჩვენი სამღვდელთა ყოველდღიურ ზრუნვასა და ჯაფაშია, რომ როგორმე მოიპოვოს საარსებო სახსარი ოჯახის გამოსაკვებად, ქველი საქმის აღსასრულებლად, სხვათა დასახმარებლად, საქვეყნო ვალის მოსახდელად. ამ სახსრებს კი თავისი პირადი შრომით მოიპოვებს – ნათლობითა და სხვა წესების შესრულებით. საბედნიეროდ, მიუხედავად ასეთი ჯაფისა, ჩვენს სამღვდელთას კიდევ ყოფნის ენერგია, რომ აქტიური მონაწილეობა მიიღოს მრევლის სულიერი აღზრდისა და უცხო სექტების საწინააღმდეგო ღვაწლში. ქართული ეკლესია საქართველოში სხვა რელიგიებსა და სექტებთან შედარებით არათანაბარ პირობებშია ჩაყენებული. ყველა უცხო რელიგიას, რომელიც არ უნდა იყოს იგი, დიდი მხარდაჭერა და დაფინანსება აქვს უცხოეთის სასულიერო ცენტრებიდან, უცხო სახელმწიფოებიდან ისინი იღებენ სახსრებს, საუკეთესოდ ნაბეჭდ იაფ ლიტერატურას, დახმარებას. მაშინ, როცა ჩვენი სამღვდელთა და ეკლესიები მხოლოდ საქართველოს გადატაკებული მრევლის მომსახურებით არსებობენ. ჩვენს მრევლსა და ქართულ ეკლესიას XIX ს-ში 150 მილიონი ოქროს მანეთი ქონება და ნახევარ მილიონამდე ჰექტარი მიწა ჩამოართვეს. იმედი უნდა ვიქონიოთ, რომ აღდგენილი ქართული სახელმწიფო აღადგენს თავის სულიერ საფუძველს – საქართველოს ეკლესიას. ვლოცულობთ, რათა აღდგეს ჩვენი ერისა და საქართველოს წმიდა ეკლესიის სულიერი კავშირი ისეთივე სახით, როგორითაც იყო წინა საუკუნეებში საქართველოს თავისუფლების დროს. ამინ.

თბილისი

22.10.1997 წ.

P.S. საქართველოს ეკლესიის წმიდა სინოდმა და პარლამენტმა 2002 წლის 14 ოქტომბერს სვეტიცხოვლის წმიდა ტაძარში დაამტკიცეს უწმიდესისა და უნეტარესის, სრულიად საქართველოს კათოლიკოს-პატრიარქის ილია II-ისა და საქართველოს პრეზიდენტის მიერ ხელმოწერილი „კონსტიტუციური შეთანხმება საქართველოს სახელმწიფოსა და საქართველოს სამოციქულო ავტოკეფალურ მართლმადიდებელ ეკლესიას შორის“, რაც დიდ იმედებს აღძრავს. უფალმა ღმერთმა ინებოს აღორძინება ჩვენი ქვეყნისა და ეკლესიისა, ამინ.

თაზო XVIII

**საქართველოს აკადემიის ისტორიის
პერიოდიზაცია**

საქართველოს ეკლესიის ისტორიის პერიოდიზაცია

ქრისტიანული ეკლესიის ისტორია, როგორც დისციპლინა, შეისწავლის საეკლესიო ცხოვრებას წარსულში და გადმოგვცემს მას ქრონოლოგიური თანმიმდევრობით. საქართველოს ეკლესია წარმოადგენს მსოფლიო (საყოველთაო) ეკლესიის განუყოფელ ნაწილს, ამიტომაც მისი ისტორია მსოფლიო ეკლესიის ისტორიისაგან მოუწყვეტლად განიხილება. IV საუკუნეში ეპისკოპოსმა ევსევი კესარიელმა იმ დროისათვის ახალი მეცნიერების საგანი განსაზღვრა და მას „ეკლესიის ისტორია“ უწოდა. ეკლესია წარმოადგენს მთელ დედამიწაზე მცხოვრებ ქრისტიანთა ერთობას, რომელიც განიხილება როგორც სულიერი სხეული, რომლის თავიც ქრისტია და ერთი სულით სულდგმულობს: „ერთი სხეული და ერთი სული, ერთი უფალი, ერთი – რწმენა, ერთი ნათლობა, ერთი – ღმერთი და მამა ყოველთა“ (ეფეს. 4, 4-6), ამიტომაც ეკლესიის განყოფა და ნაწილება დაშლა არ შეიძლება (მისგან გამოყოფა მხოლოდ მწვალებლებს შეუძლიათ).

სხვადასხვა ადგილობრივი ეკლესიის არსებობა, როგორცაა კონსტანტინოპოლის, ალექსანდრიის, იერუსალიმის, საქართველოსა და სხვებისა, არ არღვევს ეკლესიის ერთობას, რადგანაც ისინი ერთი სხეულის – ქრისტეს საყოველთაო ეკლესიის წევრები არიან.

ეკლესიის ისტორიკოსთა განმარტებით, ქრისტიანული ეკლესიის ისტორია საღვთისმეტყველო მეცნიერებათა ჯგუფში შედის, თუმცა მეორე მხრივ, იგი საერო მეცნიერებაცაა, რადგანაც კაცობრიობის ისტორიის შესწავლას ემსახურება. საქართველოს ეკლესიის ისტორიაც ასევე ქართველი ერის ისტორიის შემადგენელ ნაწილს წარმოადგენს. ქართული ეკლესია წარსულში მუდამ წარმმართველი ძალა იყო ქართველი ერის სულიერი ცხოვრებისა, წმიდა ილია მართლის (ჭავჭავაძის) თვალსაზრისით: „საქართველოს ეკლესია ყოველთვის თავდადებით ჰპატრონობდა ჩვენს ერს და არასდროს დიდებას ერისას დავიწყებას არ აძლევდა“.¹ წმ. ილია განსაკუთრებით აფასებდა ქართველ ღვთისმსახურთა ღვაწლს: „ჩვენმა სამღვდელოებამ კარგად იცოდა, რომ მამული და ეროვნება რჯულთან ერთად შეერთებული, რჯულთან შეხორცვისებული უძღვევლი ხმალი და შეუღლევი ფარია მტრის წინაშე“;² „მამული და ეროვნება მიაშველა სამღვდელოებამ რჯულს, რჯული – მამულსა და ეროვნებას და ეგრეთ მომძღაგრებულმა ერმა ეს სამება წაიმძღვარა წინ, ათას ხუთასი წელიწადი ომითა და სისხლის ღვრით გამოიარა და ქართველს ბინაც შეუნახა და ქართველობაცა“.

საერო ისტორიისაგან განსხვავებით, რომელიც ხალხის მიწიერ, პოლიტიკურ, კულტურულ განვითარებას ასახავს, ეკლესიის ისტორია ხალხის სულიერი გადარჩენისათვის გაწეულ ღვაწლს წარმოაჩენს. ეკლესიის ისტორიკოსს ევალება შეერიბოს საჭირო ფაქტები და ისტორიული მონაცემები, კრიტიკულად შეისწავლოს ისინი, დაადგინოს მათი ნამდვილობა, უკუაგდოს ნაყალბევი, აჩვენოს საეჭვო, ამის შემდეგ კი ყველა მოპოვებული მასალა მკაცრი ქრონოლოგიური თანმიმდევრობით გადმოსცეს.

ღვთისმეტყველება ოთხ დარგად იყოფა: 1. ეგზეგეტიკური, 2. ისტორიული, 3. სისტემატიკური, 4. პრაქტიკული. ბიბლიური და ეკლესიის ისტორია ღვთისმეტყველების ისტორიულ ნაწილს განეკუთვნება. ისტორიული ღვთისმეტყველების კერძო დისციპლინებია: დოგმატიკის ისტორია, პატროლოგია, სიმბოლიკა, ქრისტიანული ლიტერატურის ისტორია, საეკლესიო არქეოლოგია, ღვთისმსახურების ისტორია და ქრისტიანული ხელოვნების ისტორია. **მათი მაკავშირებელი ძირითადი სამეცნიერო ღერძია ეკლესიის ისტორია, როგორც ამას მსოფლიო ისტორიის ცნობილი მკვლევარები განმარტავენ.**

მსოფლიო ეკლესიის ისტორიას სამ ნაწილად ყოფენ: ძველი, შუა და ახალი. მსოფლიო ეკლესიის ისტორიის ძველ და შუა პერიოდთა შორის საზღვრის ჩვენება სადავოდაა მიჩნეული, ერთნი მიჯნად VI ს-ის დასასრულს, ხოლო მეორენი VII ს-ის დასასრულს მიიჩნევენ, როცა VI მსოფლიო კრებაზე მონოფიზიტებთან კამათი დასრულდა და მსოფლიო ეკლესიას განშორდა მონოფიზიტური თემები (ასეთ დაყოფას ემხრობა პროფ. ბოლოტოვი). პროფ. პოსნოვის აზრით, მიჯნას ძველსა და შუა პერიოდებს შორის წარმოადგენს XI ს. კერძოდ 1054 წელი, როცა გაიყო მსოფლიო ეკლესია, თუმცა მიიჩნევენ, რომ იმდროინდელი ქრისტიანებისათვის ამ მომენტს არ ჰქონია ისეთი მნიშვნელობა, როგორც მან შემდეგში მიიღო (იგულისხმება მსოფლიო მართლმადიდებლობისაგან ე.წ. „კათოლიკეთა“ გასვლა).

შუა და ახალ პერიოდებს შორის საზღვრად მიღებულია 1453 წელს კონსტანტინოპოლის დაცემა, დასაველეთის ეკლესიისათვის ამ პერიოდთა შორის საზღვრად XVI საუკუნეში რეფორმაციათა დაწყებას მიიჩნევენ.

რამდენადაც ცნობილია, საქართველოს ეკლესიის ისტორია პერიოდებად დაყოფილი არ ყოფილა, მიზეზი ამისა უნდა იყოს ის, რომ იგი თითქმის ოცსაუკუნოვან დიდძალ საეკლესიო-ისტორიულ მასალას მოიცავს, ამასთან ქართული ეკლესიის ისტორიის განმაზოგადებელი თხრობა მხოლოდ რამდენიმე ისტორიკოსს აქვს გადმოცემული,³ მაგრამ ისიც პერიოდიზაციის გარეშე.

მსოფლიო ეკლესიის მსგავსად, ქართული ეკლესიის ისტორიაც შეიძლება სამ პერიოდად დაიყოს. ესენია – ძველი, შუა და ახალი. ძველი პერიოდი მოიცავს ხანას პირველი საუკუნიდან ვიდრე XII ს-ის დასაწყისამდე (რუის-ურბნისის კრებამდე, 1103-1105 წწ.), შუა პერიოდი მოიცავს ხანას XII საუკუნიდან მეცხრამეტე საუკუნის დასაწყისამდე, ავტოკეფალიის გაუქმებამდე (1811 წ.). ახალი პერიოდი მოიცავს ხანას მეცხრამეტე საუკუნის 10-იანი წლებიდან ვიდრე დღემდე.

პირველი საუკუნიდან ჩვენი ეკლესიის ისტორიის პერიოდიზაციის დაწყებას თავისი საფუძველი აქვს. ჩვენი ძველი ისტორიკოსები (ეპისკოპოსი ლეონტი მროველი, არსენ ბერი, იოანე საბანის ძე, გიორგი მთაწმინდელი, ქართლის ცხოვრების ჩანართების ავტორები და სხვები) მიიჩნევენ, რომ ქრისტიანობა საქართველოში უკვე I–III საუკუნეებიდანაა ცნობილი. წმიდა გიორგი მთაწმინდელი, ანტიოქიის საპატრიარქო კარზე აცხადებდა, რომ ქრისტიანობის პირველი მქადაგებლები საქართველოში თვით ქრისტეს მოციქულები: ანდრია პირველწოდებული და სიმონ კანანელი

იყვნენ, რუის-ურბნისის საეკლესიო კრებამ თავის ძეგლისწერაში ეს მომენტი საზგასმით წარმოაჩინა. ახალი არქეოლოგიური მონაცემები ფაქტობრივად ამტკიცებენ მე-8 საუკუნის ავტორის, იოანე საბანის ძის ცნობას ქართველთა შორის ქრისტიანობის ხუთასწლოვანი არსებობის შესახებ. კერძოდ, არქეოლოგთა მიერ გამოვლენილი სამარხების შესწავლით ირკვევა, რომ ჩვენში ქრისტიანობა მის სახელმწიფო სარწმუნოებად აღიარებამდეც ცნობილი იყო, ამიტომაც II-III სს-ში მიცვალებულების ერთ ნაწილს ქრისტიანული წესით მარხავდნენ.⁴

ქართლის ცხოვრების ჩანართის თანახმად, ანდრია პირველწოდებულმა საქართველოში პირველი საეპისკოპოსო კათედრა ქალაქ აწყურში დააარსა და მას ეპისკოპოსი და სამღვდლოება დაუდგინა. მ. თამარაშვილის მიერ მოძიებული ცნობის თანახმად, პირველ საუკუნეებში იმპერატორ მაქსიმილიანეს ჯარში ქრისტიანი ქართველი მეომრებიც მსახურობდნენ, რომლებიც კოლხეთში გადაასახლეს; ხოლო ლათინი ავტორის ირინეოსის ცნობით, ეპისკოპოსმა პალმოსმა და მისმა მეგობრებმა კოლხიდაში სამოცდაათი ეკლესია ააშენეს. ანტონ კათალიკოსმა პირველმეორე საუკუნეებში მცხოვრები ქართველი წმიდანების, ეგრეთ წოდებული წმინდა მესუკაველთა ცხოვრება აღწერა. ისინი წარმოშობით აღმოსავლეთ საქართველოდან (პერეთ-ალბანეთიდან) ყოფილან, ხოლო მოწამეობის გვირგვინი სამხრეთ საქართველოში მიუღიათ. III ს-ში, ქართლის ცხოვრების თანახმად, მეფე რევ მართალს ქრისტიანული სულისკვეთების რეფორმა გაუტარებია, სახელდობრ, კერპებისათვის ყრმათა შეწირვა აუკრძალავს. ბერძნული წყაროების ცნობით, IV საუკუნის დასაწყისში, კერძოდ 325 წელს ბიჭვინთელი და ტრაპეზუნტელი ეპისკოპოსები პირველ მსოფლიო კრებაში მონაწილეობდნენ. აღნიშნული და სხვა მონაცემები იმის საფუძველს გვაძლევს, რომ ჩვენი ეკლესიის პერიოდიზაცია პირველი საუკუნიდან დავიწყით, ხოლო I-III საუკუნეები ჩვენი ეკლესიის ისტორიის ძველი პერიოდის ერთ ნაწილად მივიჩნით (შეიძლება მას უძველესი ხანა ვუწოდოთ).

საქართველოს ეკლესიის ისტორიის ძველი პერიოდის შემდგომი ხანა IV საუკუნის 20-30-იანი წლებიდან იწყება, როდესაც წმიდა ნინოს ქადაგებათა შედეგად მოციქულთასწორმა მეფე-დედოფალმა მირიანმა და ნანამ ქრისტიანობა საქართველოში სახელმწიფო სარწმუნოებად გამოაცხადეს. ამ ხანებში უნდა ჩამოყალიბებულიყო საქართველოს ეკლესია ორგანიზაციულადაც.

IV-V სს-ში ქართული ეკლესია გაძლიერდა, განმტკიცდა. ქართულ ენაზე ითარგმნა წმიდა წერილი, ხოლო V ს-ში, ვახტანგ გორგასლის დროს, ჩამოყალიბდა საქართველოს საკათალიკოსო. იგი მოიცავდა თანამედროვე საქართველოს თითქმის მთელ ტერიტორიას, რადგანაც ამ მეფის წყალობით საქართველოს საკათალიკოსოს იურისდიქციის საზღვრები ქართლის სამეფოს სახელმწიფოებრივ საზღვრებს დაემთხვევა, ქართლის სამეფოში კი იმ დროს როგორც აღმოსავლეთი, ასევე დასავლეთ საქართველოც შედიოდა.

შემდგომი ხანა ქართული ეკლესიის ძველი პერიოდისა იწყება VI საუკუნიდან და რუის-ურბნისის კრებამდე ე.ი. XII ს-ის დასაწყისამდე გაგრძელდა. ამ დროს ეკლესიის ბედს ჩვენი სახელმწიფოს მდგომარეობა განსაზღვრავდა. როგორც

ცნობილია, VI საუკუნეში გაუქმდა მეფობა, რამაც საბოლოო ჯამში „ყოველი ქართლის“ ცალკეულ ქვეყნებად დაშლა გამოიწვია. ჩამოყალიბდა ტაო-კლარჯეთის („ქართველთა“), აფხაზთა, ჰერთა და კახთა სამეფოები (სამთავროები).

უნდა ითქვას, რომ VI ს-დან ძველი პერიოდის მესამე ხანის დაწყებას საფუძვლად დაედო ჩვენს ქვეყანასა და ეკლესიაში ამ ეპოქაში მომხდარი მოვლენები. ს. ჯანაშიას აზრით, „VI საუკუნე ნამდვილი ისტორიული მოსაბრუნია ჩვენი ქვეყნის განვითარების თვალსაზრისით ძველ ხანაში“⁵ ნ. ბერძენიშვილი VI-X სს-ს ადრეველოდალურ ხანად მიიჩნევდა, VI ს-ში გაიმარჯვა ახალმა პოლიტიკურმა წყობამ. „მოაკლდა მეფობა შვილთა გორგასლისათა, მით ჟამითგან ეპყრა უფლება ქართლის აზნაურთა“⁶ ერისთავებმა მიისაკუთრეს სამართავად მიღებული მხარეები. საქართველოში ვიდრე, ე.წ. სკანდა-შორაპნამდე სპარსელები გაბატონდნენ. ისინი ლაშქრობდნენ ეგრისსა და ზღვისპირეთშიც, სპარსელები დევნიდნენ ქართულ ქალაქდონურ ეკლესიას და ყოველი ღონისძიებით ცდილობდნენ, რომ ამიერკავკასიის (აღბანურ და ქართულ) ეკლესიებზე სომხური ეკლესია გაეგატონებინათ. მართალია VI ს-ის სომხურ და სხვა წყაროთა თანახმად, ქართლის კათოლიკოსის იურისდიქციაში კვლავინდებურად შედიოდა დასავლეთ საქართველო, მაგრამ VII ს-ის 20-იანი წლებიდან საქართველოში ჰერაკლე კეისრის ლაშქრობის შემდეგ ბიზანტიამ დასავლეთ საქართველოს ზღვისპირეთი უშუალოდ თავის შემადგენლობაში შეიყვანა. მაშასადამე დას. საქართველოს ეკლესია გამოიყვანა ქართული ეკლესიის იურისდიქციიდან და კონსტანტინოპოლის საპატრიარქოს იურისდიქციაში შეიყვანა. ამიტომაც, აქ დაარსდა ბერძნულენოვანი საეპისკოპოსოები. VIII ს-ში ქართული სახელმწიფოებრივი ერთეულის, აფხაზეთის სამეფოს, წარმოქმნის შედეგად დასავლეთ საქართველოში ჩამოყალიბდა ახალი ქართული საეკლესიო ერთეული, აფხაზეთის საკათალიკოსო. X ს-ის ბოლოსა XI ს-ის დასაწყისში საქართველოს გაერთიანებამ საფუძველი ჩაუყარა საქართველოს საპატრიარქოს წარმოქმნას, რომელშიც აფხაზეთისა და ქართლის საკათალიკოსოები გაერთიანდნენ. VI-XI სს-ში ქართულ ეკლესიაში მიმდინარე პროცესი მთლიან ხანას წარმოადგენს თავისი დასაწყისითა და დასასრულით.

მაშასადამე, ქართული ეკლესიის ისტორიის ძველი პერიოდი I–XI საუკუნეებს მოიცავს და იგი სამ ხანად იყოფა. პირველი ხანა მოიცავს I–III საუკუნეებს, მეორე IV–V საუკუნეებს, ხოლო მესამე VI–XI საუკუნეებს.

შუა პერიოდი ქართული ეკლესიის ისტორიისა მოიცავს XII–XVIII საუკუნეებს, იგი XII საუკუნიდან XIV ს-მდე საქართველოს სახელმწიფოს ე.წ. ოქროს ხანას ემთხვევა. ამ დროს საქართველოს საპატრიარქოს სიძლიერე ზენიტს აღწევს.

შუა პერიოდის შემდეგი ხანა XIV–XVIII საუკუნეებს მოიცავს. საქართველოს სახელმწიფოებრივმა უიმედობამ, ქვეყანაში ცენტრიდანულმა მიდრეკილებებმა, ქვეყნის სამეფოს სამთავროებად დაშლამ ზეგავლენა საეკლესიო ცხოვრებაზეც იქონია.

აფხაზეთისა და მცხეთის საკათალიკოსოებმა ერთმანეთის მიმართ მეტი ადმინისტრაციული დამოუკიდებლობა მიიღეს. მიუხედავად ამისა, ეს ქართული საეკლესიო ერთეულები სულიერ ერთიანობას, ერთ საეკლესიო ენას, საეკლესიო ჩვევებსა და ტრადიციებს ინარჩუნებდნენ (ერთიან ქართულ ეკლესიაში საკათალიკოსოები

ისევე არსებობდნენ, როგორც ბერძნულ ეკლესიაში სამიტროპოლიტოები).

ქართული ეკლესიის ისტორიის ახალ პერიოდში შეიძლება ცალკე გამოვყოთ XIX საუკუნე, ესაა ავტოკეფალიის გაუქმების ხანა, უახლესი ხანა კი ავტოკეფალიის აღდგენიდან (25(12) III.1917) იწყება. ამრიგად:

1. ძველი პერიოდი გრძელდება I ს-დან XII ს-ის დასაწყისამდე (რუსურბნისის კრებამდე), იყოფა სამ ხანად;
2. შუა პერიოდი, XII ს-ის დასაწყისიდან ავტოკეფალიის გაუქმებამდე (1811);
3. ახალი პერიოდი მოიცავს XIX-XX სს.

საქალაქო ისტორიოგრაფია I პერიოდი (I-XI სს)

(წმინდა მოციქულებთან რუს-უზბეხის კრებად)

ისტორიოგრაფიის ქვეშ იგულისხმება საისტორიო წყაროებსა და თვითმხილველთა ცნობებზე დაყრდნობით საეკლესიო ცხოვრების გადმოცემა.

ქართული ეკლესიის ისტორიის შესახებ ცნობებს მსოფლიო ეკლესიის ისტორიის პირველი მამები გვაწვდიან. როგორც ცნობილია, ევსევი კესარიელმა (გარდ. 338) ოთხი საისტორიო თხზულება შეადგინა 1. ქრონიკა, ორ წიგნად, მსოფლიო ისტორია დაბადებიდან მის დრომდე; 2. საეკლესიო ისტორია ათ წიგნად, ქრისტიანობის დასაწყისიდან 324 წლამდე; 3. კონსტანტინე დიდის ცხოვრება 4 წიგნად და 4. „ძველ მარტვილიათა კრებული“. ევსევი კესარიელის მემკვიდრენი და მისი შრომის გამგრძელებელნი იყვნენ – სოკრატე, კონსტანტინოპოლელი ადვოკატი (სქოლასტიკოსი), დაწერა საეკლესიო ისტორია შვიდ წიგნად (305-439); ერმია სოზომენი, აგრეთვე ადვოკატი, გადმოსცა ეკლესიის ისტორია ცხრა წიგნად (324-423); ეპისკოპოსი თეოდორიტი კვირელი, დაწერა ეკლესიის ისტორია 5 წიგნად (320-428). თავიანთ თხზულებებში ისინი ქართული ეკლესიის სახელმწიფოებრივი დაფუძნების ისტორიასაც ეხებიან.⁷ ქართული ეკლესიის შესახებ ცნობას მსოფლიო ეკლესიის პირველ ისტორიოგრაფთაგან აგრეთვე ლათინი პრესვიტერი რუფინუსიც იძლევა, რომელმაც ევსევი კესარიელის ისტორია თარგმნა და იგი 395 წლამდე გააგრძელა (რუფინუსი, X, 10).

ქართული ეკლესიის ისტორიის უძველეს უცხოურ წყაროებთან დაკავშირებით ნ. ჯანაშია წერს: „უძველესი წყარო, რომელშიც მოხსენებული ყოფილა ქართველთა მოქცევის ამბავი, არის IV ს-ის ბერძენი ისტორიკოსის (გარდ. 395) გელასი კესარიელის „საეკლესიო ისტორია“, სამწუხაროდ, ეს თხზულება დღესდღეობით დაკარგულად ითვლება და ჩვენთვის ცნობილი არ არის. მაგრამ მერმინდელ ავტორებს შემოუნახავთ თავიანთ შრომებში მისი ცნობები. მათ შორის უძველესია რომაელი საეკლესიო ისტორიკოსი რუფინუსი, რუფინუსი გელასი კესარიელის უმცროსი თანამედროვე იყო (გარდ. 410). მას უთარგმნია და თავის თხზულებაში შეუტანია გელასი კესარიელის ცნობა ქართველთა მოქცევის შესახებ... რუფინუსზე დაყრდნობით მოთხრობილი აქვს იბერთა გაქრისტიანების ამბავი V ს-ის ბერძენ ისტორიკოსს სოკრატეს (დაბ. 380) „...იბერთა გაქრისტიანების ამბავი გადმოცემული აქვს V ს-ის მეორე ბერძენ ისტორიკოსს თეოდორიტი კვირელს (დაბ. 390)... სოზომენს, რომელსაც თავისი წიგნი დაუწერია 444 წლის მახლობლად და უშუალოდ რუფინუსით უსარგებლია. V ს-ის ბერძენი ისტორიკოსი გელასი კვირიკელიც გელასი კესარიელით სარგებლობდა“.⁸

მეორე მხრივ, ქართული ეკლესიის ისტორია თითქმის I საუკუნიდან (მცხეთელების ჩასვლა მაცხოვრის ჯვარცმამზე დასასწრებლად, კვართის ჩამოსვენება

საქართველოში და სხვა), აღწერილია უძველეს ქართულ საისტორიო წყაროში, რომელსაც „მოქცევაჲ ქართლისაჲ“ ეწოდება.⁹ მასში მოთავსებული „წმიდა ნინოს ცხოვრების“ ე.წ. ვრცელი რედაქციის ავტორად დასახელებულია სალომე უჯარმელი (IV ს.). მისი თხრობა წმიდა ნინოს მოღვაწეობისა და პირველი ქართული ეკლესიის დაფუძნების შესახებ ეთანადება გელასი კესარიელისა და სხვა ზემოაღნიშნულ ბერძენ-ლათინი ისტორიკოსების ცნობებს. უცხოელი ავტორები წმიდა ნინოს აღნიშნული ცხოვრების რამდენადმე შემოკლებულ შინაარსს გადმოგვცემენ. ისტორიკოსი მ. ჩხარტიშვილი, რომელმაც საგანგებოდ, მონოგრაფიულად გამოიკვლია „მოქცევაჲ ქართლისაჲ“, იმ დასკვნამდე მივიდა, რომ სალომე უჯარმელის შვილიშვილმა ბაკურმა გელასი კესარიელს თავისი ბებულის მიერ დაწერილი წმიდა ნინოს ცხოვრების შემოკლებული შინაარსი გადასცა.¹⁰

სალომე უჯარმელი პირველი ქართველი ქრისტიანი მეფის, მირიანის ძის ცოლი იყო, იგი მასპინძლობდა ბოდბეში მომაკვდავ ნინოს. მისგან ჩაუწერია ქართლის მოქცევის ისტორია, მას შეუკრებია აგრეთვე ებრაელი ქალის სიდონიას, მამამისის აბიათარის, საბერძნეთიდან ჩამოსული მღვდლის იაკობის, მეფე მირიანის მოგონებები, თავისი თხზულებისათვის „წმიდა ნინოს ცხოვრება“ უწოდებია და მისთვის დაურთავს შესავალი. სალომე უჯარმელის თხზულებაში, როგორც წესი, ყველა ფაქტს თავისი მხილველი და მთხრობელი ჰყავს. სალომე უჯარმელის ეს თხზულება შესულია ქართულ წყაროთა კრებულში, რომელსაც „მოქცევაჲ ქართლისაჲ“ ეწოდება. მ. ჩხარტიშვილი სალომე უჯარმელს IV საუკუნის ავტორად მიიჩნევს და აკრიტიკებს ნ. მარს, ივ. ჯავახიშვილსა და კ. კეკელიძეს, რომელნიც წმიდა ნინოს ცხოვრების აღნიშნულ რედაქციას გვიანი ხანით ათარიღებდნენ. მ. ჩხარტიშვილი ამ საკითხთან დაკავშირებით წერს, რომ 1897 წელს ნ. მარმა გამოთქვა ვარაუდი, რომლის მიხედვითაც აღნიშნული რედაქცია IX ს-ზე ადრინდელი არ უნდა იყოს. ეს მოსაზრება ივ. ჯავახიშვილმაც გაიზიარა, კ. კეკელიძე ამ ძეგლს IX საუკუნით იმის საფუძველზე ათარიღებდა, რომ მასში ნახმარია მარტის წელიწადი, რომელიც მისი მითითებით ჩვენში სწორედ ამ დროისათვის შემოსულა. კ. კეკელიძის სხვა ნაშრომიდან კი ვიგებთ, რომ თურმე მას ჩვენში მარტის წელიწადის დამკვიდრების თარიღი „ნინოს ცხოვრების“ ვრცელი რედაქციით დაუდგენია, რომელსაც IX საუკუნეში შექნილ ძეგლად მიიჩნევდა. ზემოთ თქმულიც აშკარად ხდის, რომ ქართული წყაროების მიმართ ჰიპერკრიტიკული დამოკიდებულების პირობებშიც კი „ნინოს ცხოვრების“ ვრცელი რედაქციის გვიანი საუკუნეებით დათარიღება ფაქტებზე ძალდატანებით ხდებოდა. მსგავსად ამისა, არც ნ. მარის, ივ. ჯავახიშვილის, კ. კეკელიძის მტკიცებანი არ შეიძლება მიღებულ იქნას არგუმენტებად განსახილველი ძეგლის თარიღის გარკვევისას. ამგვარად, არა გვაქვს არავითარი საფუძველი, არ დაგუჯეროთ თხზულებისავე მითითებას იმის შესახებ, რომ იგი IV ს-ის ძეგლია. აქედან გამომდინარე, სალომე უჯარმელის ავტორობასაც არაფერი არ ელოდება წინ. წყაროთმცოდნეობაში მიღებული წყაროს „უდანაშაულობის პრეზუმფციის“ პრინციპის თანახმად, ჩვენი ძიება აქ უნდა შეწყდეს. წყაროს „არ ევალება“ გვიმტკიცოს, რომ სწორია. თუ ვერ ვამჩნევთ, რომ მისი

მონაცემები ყალბია, მაშასადამე, იგი მიღებულ უნდა იქნას, როგორც ჭეშმარიტი“, – წერს მ. ჩხარტიშვილი.¹¹ მან დაადგინა, რომ პირველი ქართველი საეკლესიო ისტორიკოსი IV ს-ის ავტორი სალომე უჯარმელია.

საზოგადოდ უნდა ითქვას, რომ ძველად საქართველოში სამოქალაქოს გვერდით საეკლესიო ისტორიოგრაფიაც არსებობდა. უფრო მეტიც, წამყვანი სწორედ ეს უკანასკნელი იყო. დიდი ივანე ჯავახიშვილი საეკლესიო ისტორიკოსებს უფრო ენდობოდა, ვიდრე სამოქალაქოს. ამიტომაც იგი „ქართლის ცხოვრების“ კრებულზე უფრო მეტად (ვითარცა საისტორიო წყაროებს) საეკლესიო ისტორიკოსების – იაკობ ხუცესის (ცურტაველის, V ს.), ევსტათი მცხეთელის (VI ს.), იოანე საბანის ძის (VIII), გიორგი მერჩულისა და სხვათა თხზულებებს ეყრდნობოდა.¹²

ისტორიკოსები აღნიშნავენ, რომ შუა საუკუნეების მსოფლიოში საეკლესიო ისტორიოგრაფიამ დაქვეითება განიცადა, ეკლესიის ისტორიისადმი მიძღვნილი სპეციალური შრომები აღარ შექმნილა და იგი საყოველთაო ისტორიას შეუერთდა. ასეთებია ბიზანტიასა და ყოფილი რომის იმპერიაში შედგენილი ქრონიკები (თეოფანეს ქრონიკა 285 წლიდან 813 წლამდე, გიორგი ამარტოლის, გიორგი სვინკელოსის, პატრიარქ ნიკიფორეს, ლეონ დიაკონის (X ს.), ანა კომნენის, ზონარას, კედრენეს და XI–XII სს-ის ავტორთა სხვა ქრონიკები. შემდეგი დროის ნიკიფორე ხონიატის (XIII ს.), ნიკიფორე გრიგორის (XIV ს.), იოანე კანტაკუზენის და ნიკიფორე კალისტას ქრონიკები). საქართველოშიც მსგავს სურათს ვხედავთ. ეკლესიის ისტორიისადმი საგანგებოდ მიძღვნილი შრომა სალომე უჯარმელის „წმიდა ნინოს ცხოვრების“ შემდეგ აღარ დაწერილა.

ეს ისტორია შემდეგში ქართულ ქრონიკათა კრებულს „მოქცევაჲ ქართლისაჲ“ მიუერთეს, როგორც ეს აღვნიშნეთ.

ქართულ საისტორიო თხზულებათაგან უძველესად მიჩნეულია ქრონიკა „მოქცევაჲ ქართლისაჲ“, რომელიც მოკლედ გადმოსცემს საქართველოს ისტორიას უძველესი დროიდან და შეიცავს მნიშვნელოვან ცნობებს.¹³

„მოქცევაჲ ქართლისაჲ“ ფაქტობრივად ორი ნაწილისაგან შედგენილ კრებულს წარმოადგენს. I ნაწილი ჩანს, წარმოადგენს ძველ-ქართულ საისტორიო ქრონიკას, მასში საქართველოს ისტორია მოკლედაა მიმოხილული უძველესი დროიდან (ალექსანდრე მაკედონელის ქართლში მოსვლა) VII ს-ის 40-იან წლებამდე, რასაც თან ერთვის ისტორია ამ ეპოქიდან IX ს-ის ბოლომდე, აშოტ კურაპალატის შვილის გურამის დრომდე (გარდ. 882 წ.) და ქართლის მეფეთა, ერისთავთა და კათალიკოსთა სია. კრებულის II ნაწილი წარმოადგენს ქართული ეკლესიის უძველეს ისტორიას. მასში შესულია სხვადასხვა პირის მიერ ვრცლად მოთხრობილი ამბავი წმ. ნინოს საქართველოში მოსვლისა და მის მიერ ქვეყნის გაქრისტიანების შესახებ.

ეს ქრონიკა პ. ინგოროყვას VII ს-ში შედგენილად მიაჩნდა, მისი საბოლოო რედაქცია IX ს-სა უნდა იყოს, რადგანაც VII ს-ის მეორე ნახევრიდან თითქმის IX ს-ის დასასრულამდე ქრონიკაში საისტორიო მოვლენების მოკლე გადმოცემა შეწყვეტილია და მხოლოდ მეფე-ერისთავების სიაა დართული.¹⁴

გ. მელიქიშვილის აზრით, ამ ქრონიკის შემდგენელი უძველესი მასალით სარგებლობს. ქრონიკა შეიცავს ქართლის მეფეთა (ხოლო შემდგომ ერისთავთა და

კათოლიკოსთა) სიას აზო – ფარნავაზის ხანიდან (ძვ.წ. აღ-ის IV-III სს.) IX ს-მდე. „მიუხედავად ცალკეული ხარვეზებისა, ჩვენს წინაშეა ქართლის მმართველთა ძირითადად უწყვეტი და სანდო სია საუკუნეთა მანძილზე, რაც, უეჭველად, გულისხმობს ადგილობრივი (ამასთანავე წერილობითი) საისტორიო ტრადიციის არსებობას, რომელმაც თავისი ასახვა „მოქცევა□ს“ ისტორიულ ქრონიკაში პოვა.¹⁵

აღსანიშნავია, რომ „მოქცევა□ს“ ტექსტში დაცულია წყაროებზე მითითება. მცხეთის ჯვრის აღმართვასთან დაკავშირებით (კრებულის I ნაწილში) დამოწმებულია გრიგოლ დიაკონის თხზულება: „ვითარცა სწერია, მცირესა მას მოკლედ აღწერილსა მას წიგნსა ქართლის მოქცევისასა გრიგოლ დიაკონის მიერ აღწერილსა“. VI ს-ის ამბების მოტანისას კი ქრონიკაში ნათქვამია, რომ „ესე აღწერილი გამოკრებილად არს“, ე.ი. იგი უფრო ვრცელ მატრიანზე მიუთითებს.

ქართული ეკლესიის ისტორიის უმთავრესი წყაროა „ქართლის ცხოვრების“ კრებული, რომელიც საერთოდ, წარმოადგენს საქართველოს ძველი ისტორიის წყაროს. მასში გადმოცემულია ჩვენი ქვეყნის ისტორია თანმიმდევრული თხრობით უძველესი დროიდან. „ქართლის ცხოვრება“ სხვადასხვა საისტორიო თხზულებისაგან შედგება. ივანე ჯავახიშვილის მიხედვით, მისი დასაწყისი ნაწილი ვახტანგ გორგასლამდე დაწერილია ლეონტი მროველის მიერ,¹⁶ ხოლო კ. კეკელიძის აზრით, – ვახტანგ გორგასლის ისტორიის ჩათვლით.¹⁷ საზოგადოდ, ლეონტი მროველის თხზულებაში შესული ნაკვეთი „წმიდა ნინოს მიერ ქართლის მოქცევა“, ჩვენი ეკლესიის ისტორიის ძველი პერიოდის უმთავრესი წყაროა.¹⁸

ისტორიკოსი ჯუანშერ ჯუანშერიანი, თავის ნაშრომში ლეონტი მროველის „მეფეთა ცხოვრებას“ V ს-ის შუა წლებიდან VIII ს-ის 40-50-იან წლებამდე აგრძელებს. ჯუანშერის თხზულებაში თხრობა არჩილ მეფემდე აღწევს, იქვე ჩართული „არჩილის წამება“ ლეონტი მროველის თხზულებად არის მიჩნეული.

VIII ს-ის შუა წლებიდან XI ს-ის 80-იან წლებამდე „ქართლის ცხოვრებაში“ თხრობას აგრძელებს უცნობი ისტორიკოსი, რომლის ნაშრომს „მატიანე ქართლისას“ უწოდებენ. „მატიანე ქართლისას“ უმთავრეს წყაროს წარმოადგენს ჩვენს მიერ განსახილველი ეკლესიის ისტორიის ხანისას. მასში გაბნეულია ცნობები, რომლებიც ეკლესიის ისტორიასაც გადმოგვცემენ. ივანე ჯავახიშვილი აღნიშნავდა, რომ „მატიანე ქართლისას“ აღსავსეა აუარებელი ისტორიული ცნობით. იგი სანდო ისტორიული თხზულება და პირველხარისხოვანი წყაროა. ჯუანშერის თხზულების შესახებ ამ წყაროში ნათქვამია: „წიგნი ესე ქართველთა ცხოვრებისა ვიდრე ვახტანგისამდე აღიწერებოდა ჟამითი ჟამად, ხოლო ვახტანგ მეფისთაგან ვიდრე აქამომდე (ე.ი. არჩილ მეფემდე, VIII ს.) აღწერა ჯუანშერ ჯუანშერიანმან, ძმისწულის ქმარმან წმიდისა არჩილისმან, ნათესავმან რევისმან, მირიანის ძისამან. მიერთგან შემდგომთა მომავალთა ნათესავთა აღწერონ, ვითარცა იხილონ და წინამდებარემან ჟამმან უწყებად მისცეს გონებასა მათსა ღვთივ განბრძობილსა“;¹⁹ ეს მინაწერი უძველეს (XIII ს.) ხელნაწერში (ძველი სომხური თარგმანი) მოიპოვება. „ქართლის ცხოვრებაში“ ავტორთა შესახებ სხვა მინაწერიცაა, რომლიდანაც შეიძლება ვივარაუდოთ, რომ „მეფეთა ცხოვრება“, „წმიდა ნინოს მიერ ქართლის

მოქცევა“ და „არჩილის წამება“ „ლეონტი მროველმან აღწერა“.²⁰ აღსანიშნავია, რომ ამ ბოლო მინაწერს უძველესი სომხური თარგმანი ქართლის ცხოვრებისა არ იცნობს, მაშინ როცა მასში არის ზემოაღნიშნული ცნობა ჯუანშერის შესახებ. „ერთადერთი გამოსავალი ამ წინააღმდეგობიდან ის არის, როგორც ფიქრობდა თედო ჟორდანიას, რომ ლეონტი მროველი მივიჩნიოთ არა ავტორად, არამედ გადამწერად ანდა რედაქტორ-გადამწერად“.²¹

გ. მელიქიშვილის აზრით, ჯუანშერს (VIII ს.) ხელთ ჰქონია ქართლის ცხოვრების საისტორიო კრებული, შედგენილი „ჟამითი-ჟამად“ დაწერილი თხზულებებისაგან, უძველესი დროიდან ვიდრე ვახტანგ გორგასლამდე. გ. მელიქიშვილი წერს: „აშკარაა, რომ ვახტანგ გორგასლის თხზულება ცალკე ნაწარმოებს უნდა წარმოადგენდეს“. ჩვენი აზრით, ჯუანშერს კრებულისათვის მიუმატებია ვახტანგ გორგასლის შემდგომი ამბები არჩილ მეფემდე, ხოლო რედაქტორს მასში „არჩილის წამების“ მოკლე მოთხრობაც შეუტანია.

გ. მელიქიშვილი თავის მოსაზრებას იმის შესახებ, რომ „ქართლის ცხოვრების“ დასაწყისში შესული თხზულებები (ისევე, როგორც მათი კრებულის სახით შეკვრა) VIII-IX საუკუნეებით უნდა დათარიღდეს, ასაბუთებს ამ კრებულის დასაწყისში გამოხატულ არმენოფილურ ტენდენციებს, რაც მისი აზრით, „კარგად ეგუება VIII-IX სს. ვითარებას“.²²

აღნიშნული თხზულების VIII ს-ის შუა წლებამდე არსებობას ისიც გვაზარაულებინებს, რომ, როგორც ეს პავლე ინგოროყვამ აღნიშნა, მასში არ გვხვდება სიტყვა „აფხაზეთი“, რაც წარმოუდგენელია VIII ს-ის შემდგომ, მით უმეტეს XI საუკუნეში შექმნილ ვითარებაში. ივ. ჯავახიშვილი და კ. კეკელიძე ფიქრობდნენ, რომ ეს თხზულება XI საუკუნეშია დაწერილი.²³

გ. მელიქიშვილი „ქართლის ცხოვრების“ დასაწყისში არსებულ არმენოფილურ ტენდენციებს ქართლში VIII-IX საუკუნეებში არსებული პოლიტიკური ვითარების ანარეკლად მიიჩნევდა. VI ს-სა და VII საუკუნის დასაწყისში სპარსეთის იმპერიის მხარდაჭერით გაძლიერებული სომხური ეკლესია ამიერკავკასიის ეკლესიებზე ჰეგემონობის მოპოვებას ცდილობდა, რამაც თავისი კვალი დაამჩნია იმ დროს ჩვენს საეკლესიო ცხოვრებას. მ. თარხნიშვილი „ქართლის ცხოვრებაში“ არსებულ არმენოფილურ ტენდენციებს ქართლში VI-VII საუკუნეებში არსებული ვითარების გამოვლინებად თვლიდა და ამიტომაც ქართლის ცხოვრების კრებულს VI-VII საუკუნეებში ჩამოყალიბებულ ძეგლად აღიარებდა.²⁴

განსახილველი წყაროს არმენოფილურ ტენდენციებთან და ზოგიერთ კონცეფციასთან დაკავშირებით გ. მელიქიშვილი აღნიშნავს, რომ „ქართლის ცხოვრების“ შესავალ და სხვა ნაწილებში ძლიერად იგრძნობა სომხური საისტორიო ტრადიციის გავლენა, რაც შთაგონებულია მოსე ხორენელის თხზულებით, ანდა დამოკიდებულია იმ სომხურ წერილობით თუ ზედაპირ ტრადიციებზე, რამაც მოსესთან იჩინა თავი. „მთელ ამ ამბებს აშკარა არმენოფილური დალი აზის... ბუნებრივია, ვიფიქროთ, რომ ამ ამბების თხრობისას „ქართლის ცხოვრების ინფორმაციის წყაროს სომხური ტრადიცია წარმოადგენს“.²⁵

ქვემოთ განხილულია სხვადასხვა მოსაზრება, თუ რა იყო მიზეზი ქართული წმინდა წერილისა თუ უკვე არსებული საისტორიო წყაროების სომხური დედნების მიხედვით, ანდა არმენოფილური ტენდენციებით რედაქტირებისა VI–VII საუკუნეებში, რომელიც შემდგომში შეუმჩნეველი არ დარჩენიან ქართველ და ბერძენ საეკლესიო მოღვაწეებს. VIII საუკუნიდან დაიწყო და XI საუკუნის შუა წლებამდე გაგრძელდა, გიორგი მცირის სიტყვით რომ ვთქვათ, „მათგან თარგმნილი“ წმიდა წერილის რედაქტირება ახლა უკვე ბერძნული დედნების მიხედვით (გამოყენებით).

შემდგომ წყაროს საქართველოს ეკლესიის ისტორიისა (VI ს-დან XI ს-მდე) წარმოადგენს ისტორიკოს სუმბატ დავითის ძის თხზულება „ცხოვრება და უწყება ბაგრატონიანთა“, რომელიც მოიცავს აღნიშნულ ხანას, კერძოდ, VI ს-დან XI ს-ის 40-იან წლებამდე. XI ს-ის ავტორის ეს თხზულება ბაგრატიონების სამეფო სახლის მატანება და საქართველოს ისტორიის ცალკეულ პერიოდებს წარმოადგენს. სუმბატ დავითის ძის მიერ გადმოცემული ცნობების სიმართლე პარალელური ქართული თუ უცხოური წყაროებითაც დასტურდება.²⁶

საქართველოს ეკლესიის ისტორიის პირველი პერიოდის შესწავლისათვის უაღრესად მნიშვნელოვანია ამავე ხანის ქართული საეკლესიო მწერლობის ძეგლები.

საქართველოს ეკლესიის ისტორიის ძველი პერიოდის ერთ-ერთი უმნიშვნელოვანესი წყაროა V საუკუნის მეორე ნახევრის საეკლესიო მოღვაწის იაკობ ხუცესის (ცურტაველის) თხზულება „წამება წმიდისა შუშანიკისი დედოფლისა□“. ესაა ძველი, რომელშიც მკაფიოდ ჩანს, თუ როგორი თავდადებით იცავდნენ საქართველოში ქრისტიანულ სარწმუნოებას ქვეყნის საუკეთესო შვილები. ისინი მზად იყვნენ ამქვეყნიური სიცოცხლე დაეთმოთ საუკუნის დამკვიდრებისათვის. იაკობ ხუცესი ვარსქენ პიტიასშის კარის მღვდელი და წმიდა შუშანიკის მოძღვარი, მისი მოწამობრივი დვაწლის თვითმხილველი და პირუთვნელი აღმწერი იყო. ეს თხზულება მას 476-483 წლებში დაუწერია, წმიდა შუშანიკის აღსასრულის შემდეგ და წმიდა მეფის, ვახტანგ გორგასლის მიერ ვარსქენის სიკვდილით დასჯამდე, ამ თხზულებაში აღწერილია მეხუთე საუკუნის ქართლის ყოფა-ცხოვრება, ქვეყნის პოლიტიკური და სოციალური მდგომარეობა, საეკლესიო ორგანიზაცია, ხალხის ზნე-ჩვეულებები, ამიტომაც იგი შესანიშნავ ისტორიულ წყაროდ ითვლება.

VI ს-ის ქართლში გაბატონებული ირანელების მიერ ქართული ეკლესიის სამწყსოს (კერძოდ, გაქრისტიანებული სპარსელების) დევნა აღწერილია „ევსტათი მცხეთელის მარტვილობაში“, რომელიც VI ს-ში დაიწერა უცნობი ავტორის, მარტვილობის თვითმხილველის მიერ.²⁷

VIII ს-ის მეორე ნახევარში იოანე საბანის ძე აღწერს ქართული ეკლესიის წევრის, გაქრისტიანებული არაბის (ჰაბოს) წამებას არაბთა ბატონობისას ქართლში, არაბთა სარწმუნოებრივ პოლიტიკას, მიმართულს ქართული ეკლესიის წინააღმდეგ, აღმოსავლეთ და დასავლეთ საქართველოში ქრისტიანთა და საერთოდ, ქართველთა ყოფას. მისი თხზულებიდან ჩანს, რომ ამ დროისათვის ქრისტიანული სარწმუნოება ქართველთა ეროვნული თავისთავადობისა და თვითშენახვა-გადარჩენის საშუალებას წარმოადგენდა.

IX ს-ის უცნობი ავტორი თხზულებაში „ცხოვრება და წამება კონსტანტინის ქართველისა“ მოკლედ აღწერს არაბთა სარდლის ბულა თურქის ლაშქრობას საქართველოში (853) და ქართველთა ბრძოლას თავისი ეროვნული სარწმუნოების დასაცავად. ქრისტიანული სარწმუნოების დაცვისათვის ყუელის ციხისთავის გობრონის (მიქაელის) წამებას აღწერს X ს-ის ავტორი სტეფანე მტბევარი თხზულებაში „წამება გობრონისი“. აქ მოთხრობილია აბულ კასიმის 914 წლის ლაშქრობის შესახებ სამხრეთ საქართველოში.

სასულიერო პირთა მოღვაწეობა, ანუ „მოქალაქეობა“ აღწერილია ბასილი ზარზმელის „სერაპიონ ზარზმელის ცხოვრებაში“, რომელსაც ზოგი VII ს-ში, ზოგი კი IX ს-ში დაწერილად მიიჩნევს.

განსაკუთრებული მნიშვნელობის ძეგლია 951 წელს დაწერილი თხზულება გიორგი მერჩულისა „გრიგოლ ხანძთელის ცხოვრება“. მასში აღწერილია VIII-IX საუკუნეებში ტაო-კლარჯეთში ქართველ საეკლესიო პირთა თავდადებული ეროვნულ-სარწმუნოებრივი მოღვაწეობა, საეკლესიო აღმშენებლობა.

ქართული ეკლესიის ყოფა, სასულიერო პირთა ღვაწლი გადმოცემულია „ილარიონ ქართველის ცხოვრებაში“, ასურელ მამათა ცხოვრებაში („ცხოვრება იოანე ზედაზნელისა“, „ცხოვრება შიოსა და ევაგრესი“, „ცხოვრება დავით გარეჯელისა“, „მოქალაქეობა აბიბოს ნეკრესელ ეპისკოპოსისა“ და სხვა). ქრისტიანობის განმტკიცებას მთიან მხარეში ასახავს თხზულება „წამება ყრმათა რიცხვით ცხრათა“.²⁸

საქართველოს ეკლესიის ყოფას VI-VII საუკუნეებში გადმოსცემს არსენ კათალიკოსის თხზულება „განყოფისათვის ქართლისა და სომხეთისა“, რომელიც ფურცლებამილი და დაუღებელი სახით ხელთ ჩავარდნია გვიანი დროის რედაქტორს. ჩვენ იმდენად მნიშვნელოვან წყაროდ მივიჩნიეთ ეს თხზულება, რომ გადავწყვიტეთ, დაგველაგებინა ქრონოლოგიური თანმიმდევრობით და აღგვედგინა თავდაპირველი სახე თხრობისა. ჩვენი ეს ცდა მოთავსებულია ნაშრომში „საქართველოს სამოციქულო ეკლესიის ისტორია“, I, 1996.

ეკლესიის ისტორიისათვის, როგორც აღვნიშნეთ, დიდი მნიშვნელობა აქვთ და საისტორიო თხზულებათა მონაცემებს ავსებენ ჰაგიოგრაფიული ლიტერატურისა და სხვა წყაროთა მონაცემები.

ივანე ჯავახიშვილს გამორკვეული აქვს, რომ ქართული სამოქალაქო საისტორიო დარგი ქართულ საეკლესიო მწერლობისაგან განვითარდა და წარმოიშვა. „ამის გამო ვისაც ქართული საისტორიო მწერლობის განვითარების შესწავლა სურს, არც შეუძლია და არც უფლება აქვს ქართულ საეკლესიო საისტორიო ძეგლებს, ქართველ მარტვილთა და წმიდანთა ცხოვრებებს, გვერდი აუხვიოს და განუხილველი დატოვოს“.²⁹

ქართული საისტორიო მწერლობის ერთ-ერთ ნაკლად მკვლევარს ის გარემოება მიაჩნდა, რომ „...შეუსწავლელი იყო ისეთი საყურადღებო შინაარსიანი და დიდმნიშვნელოვანი დარგი, როგორც არის ქართველ მარტვილთა და წმიდანთა ცხოვრებანი. ამის გამოვე სრულებით უყურადღებოდ იყო მიტოვებული ქართული საეკლესიო ისტორია“.²⁹

ქართული ეკლესიის ისტორიის ჩვენს მიერ განსახილველი პერიოდის შესწავლისათვის მნიშვნელოვან წყაროს წარმოადგენს გიორგი მთაწმინდელის „ცხოვრება ნეტარისა მამისა ჩუენისა იოვანესი და ეფთვიმესი და უწყება ღირსისა მის მოქალაქობისა მათისა ალწერილი გლახაკისა გიორგის მიერ ხუცეს მონაზონისა“.³⁰

ივანე ჯავახიშვილი გიორგი მთაწმინდელს უწოდებს „გამოჩენილ ისტორიკოსს“ და დასძენს: „გიორგი მთაწმინდელი ქართულ საისტორიო მწერლობაში შესანიშნავ მეცნიერ ისტორიკოსად უნდა ჩაითვალოს... თითოეული მისი ცნობა დამყარებულია უტყუარ საბუთებზე და ახლაც მათი ჭეშმარიტების დამტკიცება შეიძლება“. ამიტომაც, მეცნიერს მისი თხზულება უაღრესი ნდობის ღირს, შინაარსიან, ღრმა, მაღალ საზოგადოებრივ და ეროვნული აზრებით გამსჭვალულ ნაწარმოებად მიაჩნდა.³¹

ჩვენი ეკლესიის ისტორიისათვის მნიშვნელოვანია ქართულ-ბერძნული საეკლესიო ურთიერთობანი X-XI სს-ში და მათი მოგვარების შემდეგ საქართველოს საპატრიარქოს უფლებათა აღიარება. ბერძნულ-ქართულ საეკლესიო ურთიერთობათა შესახებ უპირველეს წყაროდ, როგორც აღინიშნა, გიორგი მთაწმინდელის დასახლებული შრომა უნდა ჩაითვალოს. განსახილველ ხანაში ბერძენმა ბერებმა ყოველი ღონე იხმარეს, რათა ქართველები დაემციერებინათ, ათონიდან განედევნათ და მათი დიდებული ღაგრა-მამულები ჩაეგდოთ ხელში. ათონზე ანუ „წმინდა მთაზე“ ოცზე მეტი მონასტერი არსებობდა. ყველა ისინი, გიორგი მთაწმინდელის სიტყვით, ბერძენმა საეკლესიო მოღვაწეებმა თავიანთი ბოროტი განზრახვის განხორციელებაში დაიხმარეს. „მთა ყოველი თანაშეიწიეს და საბერძნეთისა დიდებულნი და პალატისა წარჩინებულნი ყოველნი მიდრიკნეს და მრავალი შრომა და ჭირი და რუდუნება ჩუენზედა მოაწიეს“. აქედან ჩანს, რომ ქართველ საეკლესიო მოღვაწეებს არა მხოლოდ „ყოველი მთა“, ანუ ათონის მონასტრები, არამედ ბიზანტიის საიმპერატორო კარი და მთავრობა, „საბერძნეთისა დიდებულნი და პალატისა წარჩინებულნი“ დევნიდნენ.

გიორგი მთაწმინდელის მიზანი ყოფილა აღეწერა ყოველივე „რათა ესევეთარი ბოროტი, რომელი მოაწიეს ჩვენზედა ბერძენთა არა დავიწყებული იქნას და კუაღად შემდგომად ჩუენსა მოძავალნი ესევეთარსავე ჭირსა არა შთაცვივდნენ“.

ეს თხზულება მარტო იოვანესა და ეფთვიმეს მოღვაწეობას კი არ შეიცავს, არამედ აგრეთვე ათონის ივერთა მონასტრის თავგადასავალსაც მოგვითხრობს მისი დაარსების დღიდან.

მაინც რა იყო ზოგადი მიზეზი ბერძენ და ქართველ საეკლესიო მოღვაწეთა შორის წინააღმდეგობისა, რატომ დევნიდნენ ქართველებს არა მარტო ბერძენ ბერები, არამედ მათთან ერთად ბიზანტიის საიმპერატორო კარი და მთავრობა?

ამ კითხვას უთუოდ უნდა გაეცეს პასუხი. ამ მხრივ მნიშვნელოვანია XI საუკუნის მეორე საეკლესიო ისტორიკოსის, გიორგი მცირეს ანუ ხუცესმონაზონის შრომა, რომელშიც მან თავისი მოძღვრის, გიორგი მთაწმინდელის ცხოვრება აღწერა.³²

თ. პაპუაშვილი აღნიშნული დროის ბერძენ საეკლესიო მოღვაწეთა შესახებ წერს: „მათ ეჭვი შეჰქონდათ ქართველების მართლმადიდებლობაში და აბრალებდნენ მწვალებლობას. სურდათ დაემტკიცებინათ ქართველთა ეკლესიის დამოუკიდე-

ბლობის უკანონობა, ავიწროებდნენ უცხოეთში მოღვაწე ქართველებს, აწიოკებდნენ ქართულ მონასტრებს და სხვა. ამის შესახებ კარგად მოგვითხრობს გიორგი მცირე (სუცესმონაზონი) თავის თხზულებაში „ცხოვრება□ და მოქალაქეობა□ წმიდისა და ნეტარისა მამისა ჩუენისა გიორგი მთაწმინდელისა“.³³

გიორგი მცირეს გიორგი მთაწმინდელის ცხოვრება და მოღვაწეობა გიორგი შავმთელის დავალებით 1066-1067 წლებში აღუწერია. იგი იყო გიორგი მთაწმინდელის „თუაღით მხილველი და ხელით მსახურ და ყურით მომსმენელი...“

გიორგი მცირეს შრომიდან ჩანს, რომ ქართველი ბერები იდევნებოდნენ არა მხოლოდ ათონზე, არამედ ანტიოქიასა და საერთოდ, მთელ ბიზანტიის იმპერიაში. აქედან შეიძლება დავასკვნათ, რომ დევნის მიზეზს წარმოადგენდა არა სუბიექტური წინააღმდეგობანი თუ კონფლიქტები ბერძენ და ქართველ ბერებს შორის, არამედ იმდროინდელი საქართველოს სახელმწიფოს პოლიტიკური, ეკონომიკური და კულტურული ძლიერება, რაც „რა თქმა უნდა, სასურველი არ იქნებოდა დაპყრობითი პოლიტიკის მატარებელი ისეთი ქვეყნისათვის, როგორც ბიზანტია იყო“.³⁴

აღნიშნულის გამო, საჭირო იყო ურთიერთობათა მოგვარება არა რომელიმე კონკრეტულ მონასტრებს შორის, არამედ სახელმწიფოებრივ დონეზე. კერძოდ კი, ორ მართლმადიდებლურ ეკლესიას შორის ურთიერთობათა მოგვარებისათვის საჭირო იყო მოლაპარაკებების გამართვა არა მხოლოდ კონსტანტინოპოლში საიმპერატორო კარზე, არამედ იმპერიის სხვა საპატრიარქოებშიც. როგორც გიორგი მცირეს შრომიდან ჩანს, ანტიოქიის საპატრიარქო კარზე სწორედ ასეთ მოლაპარაკებებს აწარმოებდნენ გიორგი მთაწმინდელი და ცნობილი დიპლომატი ქალი, ბაგრატ IV-ის დედა მარიაში. აღსანიშნავია, რომ მარიაშიც საეკლესიო მოღვაწე იყო, რადგანაც იგი მონაზვნად აკურთხა თვით გიორგი მთაწმინდელმა: „ეკურთხა მის მიერ სქემითა“.

ანტიოქიაში თვით გიორგი მთაწმინდელის, მარიამ დედოფლის, ხოლო კონსტანტინოპოლში იმავე დროს (1054-1057 წლებში) ბაგრატ IV-ის ყოფნის (ე.ი. საიმპერატორო კარზე მოლაპარაკებების) შემდეგ შეწყდა მსოფლიო მართლმადიდებლობის ბურჯებს – ქართულსა და ბერძნულ ეკლესიათა შორის წინააღმდეგობა. ამის შემდეგ (XI ს-ის 60-70-იანი წლებიდან) შეწყდა ქართველი საეკლესიო მოღვაწეების, ბერების, მოქალაქეების არამართლმადიდებლებად გამოცხადება.

აღსანიშნავია, რომ გიორგი მცირე ანტიოქიისა და იერუსალიმის საპატრიარქო კარზე გიორგი მთაწმინდელის მოღვაწეობას მთელი სისრულით არ აღწერს. ამის მიზეზი ის უნდა ყოფილიყო, რომ მას პირდაპირი დავალება ჰქონია მიცემული გიორგი შეყენებულის მიერ, აღეწერა გიორგი მთაწმინდელის ბიოგრაფია მისი ანტიოქიიდან გამგზავრების შემდეგ, უფრო კი მისი გარდაცვალება. გიორგი მთაწმინდელის მოძღვარი, ცნობილი საეკლესიო ავტორიტეტი გიორგი დაყუდებული (შეყენებული) ანტიოქიაში მოღვაწეობდა და ამიტომაც კარგად იცოდა ანტიოქიაში თავისი მოწაფის ღვაწლის შესახებ. მას ორგზის წერილობით უთხოვია გიორგი მცირისათვის აღეწერა მხოლოდ ზემოაღნიშნული პერიოდი გიორგი მთაწმინდელის ცხოვრებისა, კერძოდ, მისი მოღვაწეობა ანტიოქიიდან წასვლის შემდეგ.

ივანე ჯავახიშვილი წერს, „რასაკვირველია გიორგი მთაწმინდელის შესახებ ავტორს ყველაფერი არ მოუთხრია. მან გაცილებით მეტი იცის და მხოლოდ ზოგიერთს გვიამბობს“.

„დავიდუმო სიმრავლისაგან... მარტივად და სულ მცირედ აღვწერო... წარმოვთქუფრიად მოკლედ და სულ მცირედ...“, მიუხედავად ასეთი მიდგომისა, გიორგი მცირემ მაინც აღნიშნა ანტიოქიის საპატრიარქოში გიორგი მთაწმინდელის ცნობილი პაექრობა. გიორგი მთაწმინდელმა ყურადღება დაიმსახურა თვით ანტიოქიის პატრიარქებისაც კი, მაგალითად პეტრესი (1052-1057) და თეოდოსისა (1057-1060), უკანასკნელთან მას ქართველთა საეკლესიო დამოუკიდებლობის შესახებ ცხარე კამათიც კი ჰქონია 1057 წელს და დიდი შთაბეჭდილებაც მოუხდენია.

აღნიშნული ხანის ეკლესიის ისტორიისათვის დიდი მნიშვნელობა ენიჭება საეკლესიო დოკუმენტურ წყაროებს, რომელთა გარეშეც შეუძლებელია ქართული ეკლესიის ისტორიის სრულფასოვანი ასახვა. განსაკუთრებით კათალიკოს-პატრიარქთა ტიტულატურის დაზუსტებისას, ქართლისა და აფხაზეთის კათალიკოსთა შორის უხუცესობა-უმრწემესობის განსაზღვრისას, მსოფლიო მართლმადიდებლურ დიპტიქში ქართული ეკლესიის ადგილის განსაზღვრისას და სხვა.

საქართველოს ეკლესიის ისტორიის ჩვენს მიერ განსახილველ I პერიოდს, შეიძლება ითქვას, ამთავრებს ეფრემ მცირე თავისი თხზულებით, რომელიც გარკვეული თვალსაზრისით საქართველოს ეკლესიის მოკლე ისტორიას წარმოადგენს. ესაა - „უწყება მიზეზსა ქართველთა მოქცევისასა, თუ რომელთა წიგნთა შინა მოიხსენების“ (თბ. 1959). აქ ავტორი ეხება ქართველთა მოქცევისა და მრონის კურთხევის საკითხს ბერძნულ წყაროებზე დაყრდნობით. ბერძნები უარყოფდნენ ქართული ეკლესიის დამოუკიდებლობას, იმიტომ რომ მათი აზრით, საქართველოში არ უქადავია არც ერთ მოციქულს. ეფრემი ბერძნული წყაროების მოშველიებით აბათილებს ამ აზრს. ასევე არკვევს, რომ ქართველებს თვითნებურად არც კათალიკოსობის ინსტიტუტი შემოუღიათ და არც მრონის კურთხევის უფლება მიუთვისებიათ. ეს უფლება ყველა ეკლესიისათვის მიუცია ქალკედონის კრების გადაწყვეტილებას. კ. კეკელიძის აზრით, ეფრემის ცნობები ლეგენდარულია, „ვინაიდან ლეგენდარული იყო ის წყაროები, საიდანაც ეს ცნობები ამოუღია მას“.³⁵

II პერიოდი (XII-XVIII სს.)

(ზრუის-უზბისის კრებიდან ავტოკეფალიის გაუქმებამდე)

„ქართლის ცხოვრების“ კრებულში შესულია თხზულება „ცხოვრება მეფეთმეფისა დავითისი“,³⁶ თხზულების ავტორი აღწერილი ამბების თანამედროვე და მეფესთან დაახლოებული პირია.³⁷ ზოგიერთი მკვლევარის თვალსაზრისით, ნაშრომის ავტორია არსენ ბერი. იგი ს. კაკაბაძისა და კ. კეკელიძის აზრით, დავით აღმაშენებლის მემკვიდრე უნდა იყოს. არსენ ბერი XI ს-ის II ნახევრისა და XII ს-ის ნახევრის მოღვაწეა, დავით აღმაშენებლის სულიერი მოძღვარი. თ. ჟორდანიას, გ.

ჭიჭინაძე, ა. ხახანაშვილი, ი. ლოლაშვილი არსენ ბერს არსენ იყალთოელად მიიჩნევენ. ჩვენთვის არსენ ბერი საინტერესოა იმიტომ, რომ იგი საქართველოს ეკლესიის მოკლე ისტორიის ავტორია, უნდა ითქვას, რომ ჩვენი ეკლესიის II პერიოდის დასაწყისში ქართული ეკლესიის ისტორიის კვლევას არსენის ამ შრომით ჩაეყარა საფუძველი. არსენმა ჩვენი ეკლესიის მოკლე ისტორია წმიდა ნინოს ცხოვრებას დაურთო. როგორც ცნობილია, წმიდა ნინოს ცხოვრების უძველესი შატბერდულ-ჭელიშური რედაქციის თავისებური გადაკეთების შედეგად ლეონტი მროველმა მისი ახალი რედაქცია მოგვცა. არსენ ბერს მიაჩნდა, რომ ძველი რედაქციების ნაკლს ქრონოლოგიური თანმიმდევრობის უქონლობა წარმოადგენდა. მან გაითვალისწინა ეს და წმიდა ნინოს ცხოვრების ახალი, უკვე მეტაფორასული რედაქცია მოგვცა.³⁸ თუმცა შესაძლებელია ისიც, რომ არსენ ბერი არ იცნობდა ლეონტი მროველის რედაქციას და იგი მხოლოდ სხვა უძველეს რედაქციებს ეყრდნობოდა. არსენ ბერი წმიდა ნინოს ცხოვრებისათვის დართული ქართული ეკლესიის ისტორიის გადმოცემისას წყაროდ „ქართლის ცხოვრების“ წიგნს ასახელებს, ასევე წმ. ნინოს ცხოვრებისათვის მას გამოუყენებია „მოქცევა □ ქართლისა □“ და „ჰამბავი მეფეთა“. არსენს, ჩანს, ასევე უსარგებელია ეფრემ მცირის თხზულებით „უწყება მიზეზსა ქართველთა მოქცევისასა“. მას გამოუყენებელი აქვს მთაწმინდელთა გამონათქვამები ქართველთა უბიწო სარწმუნოების შესახებ, ამასთანავე იგი აკრიტიკებს იმ ბერძენ საეკლესიო მოღვაწეებს, რომელთაც თავის დროზე პოლიტიკური ვითარების გამწვავების გამო ამაში ეჭვი შეჰქონდათ. აღსანიშნავია, რომ „ქართლის ცხოვრების“ შესავლისაგან განსხვავებით, რომელსაც როგორც ცნობილია, გარკვეული არმენოფილური ტენდენცია ახასიათებს, არსენ ბერის თხზულება ამ ნაკლისაგან სრულიად თავისუფალია. არსენი ყოფილა ეფრემ მცირეს მოწაფე, როგორც აღინიშნა, ზოგიერთი ისტორიკოსი მას არსენ იყალთოელთან აიგივებს. არსენ იყალთოელმა (გარდაიცვალა XII ს-ის I მეოთხედში) თარგმნა გიორგი ამარტოლის „ხრონოგრაფი“, პატრიარქი ფოტიოსის „დიდი სჯულის კანონი“ და რაც განსაკუთრებით აღსანიშნავია, კრებული „დოგმატიკონი“, საღვთისმეტყველო-პოლემიკური თხზულება ანტიმონოფიზიტური ხასიათისა. უნდა ვიფიქროთ, რომ მისი მოღვაწეობის დროს იყალთოს აკადემიაში ქართული ეკლესიის ისტორიის შესწავლას სათანადო ყურადღება ექცეოდა ისევე, როგორც გელათის აკადემიაში.

XII–XIII სს. ისტორიკოსთა შრომებში საეკლესიო ისტორია ქვეყნისა და ერის ისტორიასთან ერთად გადმოიცემა. ამ დროსაც, როგორც წინა საუკუნეებში, ისტორიკოსთა და მწერალთა უმრავლესობა სასულიერო პირები იყვნენ. იმდროინდელ მწერალთათვის დამახასიათებელი იყო უადრესად განვითარებული ეროვნული თვითშეგნება და ღვთისმოსიშება, მათი თვალსაზრისით, ომში დამარცხება, მტრის შემოსევა, ქვეყნის აოხრება და სხვა უბედურებანი ცოდვათა შედეგი იყო და უფლის მიერ ხალხის მოსაქცევად მოვლენილ სასჯელებს წარმოადგენდა.

თამარის ისტორიკოსთა ნაწარმოებები – „ისტორიანი და აზმანი შარავანდეღეთანი“ და ბასილი ეზოსმოდღრის „ცხოვრება მეფეთ-მეფისა თამარისი“, მსგავსი სულისკვეთებითაა დაწერილი, ისინი შედიან „ქართლის ცხოვრების“ კრებულში,³⁹

მათში საეკლესიო პირთა, იერარქთა და კათალიკოსთა მოღვაწეობა ცოცხალი თხრობითაა გადმოცემული. „ქართლის ცხოვრების“ კრებულში შედის ასევე ლაშა გიორგისდროინდელი მემბტიანის თხზულება მდიდარი ქრონოლოგიური მონაცემებით.

XII საუკუნეში შეუდგენიათ „ქართლის ცხოვრების“ კრებული. XVI ს-ში კრებულში შეუტანიათ XII-XIV საუკუნეთა ისტორიის ამსახველი თხზულებები: თამარის ანონიმი ისტორიკოსის „ისტორიანი და აზმანი შარავანდედთანი“ და ჟამთააღმწერლის „მონღოლთა დროინდელი ისტორია“. ასეთი სახით ყოფილა შედგენილი ეს კრებული ვახტანგ VI-ის დრომდე.⁴⁰ ზოგიერთ თხზულებას ამ კრებილიდან „წმიდა“ და „პატიოსან“ წიგნს უწოდებდნენ.

XIV ს-ის ისტორიკოსი, პირობითად „ჟამთააღმწერლად“ წოდებული, უაღრესად ღვთის მოშიში მოღვაწეა, რომლის მიზანსაც მოვლენების მიუდგომლად და ობიექტურად აღწერა წარმოადგენს. მისი აზრით, „ჟამთააღმწერლობა ჭეშმარიტების მეტყველება არს და არა თვალაბმა ვისთვისმე“. იგი იცნობდა მსოფლიო ისტორიას, ქართულ, ბერძნულ, სპარსულ და მონღოლურ წყაროებს, კრიტიკულად უდგებოდა მათ. მისი შეხედულებით, საქართველოს მოხერხების მიზეზი იყო „რისხვა ზეგარდამო უსჯულოებათა და ცოდვათა ჩვენთათვის“.

XII საუკუნის ისტორიკოსი კათალიკოსი ნიკოლოზ გულაბერის ძე თხზულებაში „საკითხავი სუეტისა ცხოველისა, კვართისა საუფლო□სა და კათოლიკე ეკლესიისა□“ ქართული ეკლესიის ისტორიის უმთავრეს საკითხებს შეეხო. მან აღწერა სვეტიცხოვლის მრავალი სასწაული, ძველ მატიაზეზე დაყრდნობით გადმოსცა წმიდა ნინოს ცხოვრება და ქართლის მოქცევა. მისი თხზულება შეიცავს ისტორიულ ცნობებს ქართველთა გაქრისტიანების ისტორიიდან. ნიკოლოზ გულაბერისძის თვალსაზრისით, რადგან საქართველო „ნაწილი იყო ღედისა ღვთისა“, ამიტომაც მაცხოვარმა სახარების საქადაგებლად მის ნაცვლად დედაკაცივე წარმოავლინა ჩვენში. მისი შეფასებით, ქართველები „ბუნებით სადაგნი და მარტივნი და გონებით წრფელნი, სიმართლისა ცხოვრებისასა და უდლისა უმანკობისასა მზიდველნი, მხოლოდ ღმერთისა ოდენ და მკლავისა თვისისა მოსაგნი“ ვართ. ნიკოლოზ გულაბერისძე გვამცნობს, რომ სარწმუნოებრივი და საეკლესიო მემკვიდრეობა ქართველ ეპისკოპოსთა კურთხევას სვეტიცხოვლის ტაძარში მოითხოვს: „ესრე ყოფილ არს დასაბამითგან, რათა კურთხევადნი ეპისკოპოსნი წინაშე სუეტისა ცხოველისა მოვიდოდინ და აღთქმასა ჰყოფდიან მრავალსა სარწმუნოებისათვის და ერთგულებისათვის კათოლიკე ეკლესიისა და თავისა სულისა დადებისათვის ვიდრე სისხლთა დათხევადმდე პატრიარქისათვის და საღმრთოთა წესთა დაცვისათვის“.⁴¹

საეკლესიო წყაროს წარმოადგენს ტბეთის ეპისკოპოსის აბუსერიძე ტბელის თხზულება „სასწაულნი წმიდისა მთავარმოწამისა გიორგისანი“. საერთოდ ქართველი მღვდელმთავრები განსახილველ ხანაში ხშირად ეკლესიისათვის საჭირო თხზულებათა ავტორებიც იყვნენ. ასეთია იოანე ანჩელი-მთავარეპისკოპოსი, თამარის მეფობისას, კათალიკოსი არსენ ბულმაისიძისძე (XIII ს.), კარის (ყარსის) ეპისკოპოსი საბა სვინგელოზი (XII ს.), ნიკოლოზ, ქართველთა მნათობი (XIV ს.), სამთავისის ეპისკოპოსი კვიპრიანე (სამთავნელი, XVIII ს.), ნიკოლოზ რუსთველი (XVIII ს.),

მიტროპოლიტი რომანოზი (XVIII ს.), კათალიკოსი ბესარიონ ბარათაშვილ-ორბელიშვილი (XVIII ს.), ავტორი მრავალი საეკლესიო-საისტორიო თხზულებისა, მიტროპოლიტი ტიმოთე გაბაშვილი (XVIII ს.), ავტორი ცნობილი თხზულებისა „მიმოხილვა წმიდათა და სხვათა აღმოსავლეთისა ადგილთა“; ნეკრესელი ეპისკოპოსი-დოსითეოზ ნეკრესელი (XVIII ს.) - ფილოსოფოსი; კათალიკოსი ანტონ პირველი, მნათობი საქართველოს ეკლესიისა - ავტორი მრავალი, მათ შორის საისტორიო-დოგმატიკური თხზულებისა, მიტროპოლიტი იონა გედევანიშვილი (XVIII ს.), ნეკრესელი ეპისკოპოსი - ამბროსი მიქაძე (XVIII ს.) - მქადაგებელი; ცაგარელი ეპისკოპოსი, შემდეგ ჭყონდიდელი ანტონი-მჭერმეტყველებით განთქმული და სხვანი, სამეფო ოჯახიდან (ბაგრატიონთა სახლიდან) გამოსული მრავალი სასულიერო პირი, ისევე როგორც ბერები, მღვდლები თუ მონაზვნები ეკლესიისათვის უაღრესად საჭირო თხზულებებს ქმნიდნენ.

ეკლესიის ისტორიისათვის მნიშვნელოვან წყაროებს წარმოადგენენ კანონიკური სამართლის ძეგლები. ექვთიმე მთაწმინდელის „მცირე სჯულისკანონის“ შემდეგ, რომელიც საეკლესიო, სამოქალაქო და სისხლის სამართლის კანონმდებლობის ერთგვარ ენციკლოპედიას წარმოადგენს, არსენ იყალთოელის მიერ მსოფლიო საეკლესიო სამართლის ძირითადი კოდექსის „დიდი სჯულისკანონის“ თარგმნას უდიდესი მნიშვნელობა ჰქონდა ეკლესიის პრაქტიკული და კანონიკური საქმიანობისათვის.⁴² მსგავსი მნიშვნელობა აქვს პროცესუალური სამართლის ძეგლებს (მაგ.: ბაგრატ IV-ის ცნობილი „ოპიზის სიგელი“ და სხვა), მონასტერთა ტიპიკონებს, გიორგი ბრწყინვალის დროს შეუდგენიათ „ხელმწიფის კარის გარიგება“, რომელიც აჩვენებს, რომ ქვეყნის მართვა-გამგეობის საქმეს მეფესთან ერთად უმაღლესი საეკლესიო ხელისუფლებაც ედგა სათავეში. ესენია ოთხი დიდხარისხოვანი ბერი, ანუ მონაზონი-მოძღვართმოძღვარი, ჭყონდიდელი, კათალიკოსი ქართლისა და კათალიკოსი აფხაზეთისა.⁴³ საეკლესიო სამართლის გასათვალისწინებლად დიდი მნიშვნელობა აქვთ ქართულ საეკლესიო კრებათა დადგენილებებს, ისინი სავალდებულო იურიდიული ნორმების ხასიათს იღებდნენ. ასეთია რუის-ურბნისის საეკლესიო კრების (1103 წ.) ძეგლისწერა, XVI ს-ის „საკათალიკოზო კანონები“, რომელნიც ქართლის კათალიკოსის მაღაქიასა (1531-1549) და აფხაზეთის კათალიკოსის ევდემონ I ჩხეტიძის (1543-1578) დროს შეუდგენია იმერეთში მოწვეულ საეკლესიო კრებას. მსგავსი მნიშვნელობა ჰქონდა 1748, 1755, 1756, 1762 წლის საეკლესიო კრებათა დადგენილებებს და სხვადასხვა ხასიათის ძეგლებს. XVIII ს-ის I მეოთხედში ქართლის სამეფოს კარზე შედგა ე. წ. „სწავლულ კაცთა კომისია“ ბერი ეგნატაშვილის მეთაურობით, რომელსაც დაევალა „ქართლის ცხოვრების“ რედაქტირება – გამართვა და გაგრძელება. კომისიამ ნაყოფიერად იღვაწა და „ქართლის ცხოვრება“ შეავსო ქართულ წყაროებში დაცული იმ ცნობებით, რომელნიც შეეხებოდნენ საქართველოს ეკლესიის ისტორიის იმ მნიშვნელოვან მოვლენებს, რომელნიც მანამდე ან საერთოდ არ იყვნენ შეტანილნი, ან კიდევ სათანადო ყურადღება არ ჰქონდათ დათმობილი. სენია ჩხეტიძის საისტორიო თხზულება, ისევე როგორც მისი წინამორბედი ისტორიკოსის ფარსადან გორგიჯანიძისა, უმთავრესად ქართველების

სპარსეთში მოღვაწეობის ისტორიას აღწერს. პაპუნა ორბელიანი და ომან ხერხეულიძე აგრძელებენ მის შრომას.

უდიდესი მნიშვნელობის მეცნიერული მემკვიდრეობა დატოვა ვახუშტი ბაგრატიონმა. მისი „საქართველოს ცხოვრება“ ჩვენი ქვეყნის ისტორიას მთლიანი, განზოგადოებული სახით გადმოგვცემს და ეკლესიის ისტორიისათვის საჭირო ცნობების სიუხვით გამოირჩევა.

III პერიოდი (XIX–XX)

(ავტოკეფალიის გაუქმებიდან დღემდე)

საქართველოს ეკლესიის ისტორიის III პერიოდში კრიტიკულად იქნა შესწავლილი პირველ ორ პერიოდში დაგროვილი მასალა და სისტემატური სახით იქნა წარმოდგენილი საქართველოს ეკლესიის წარსული ცხოვრება. XIX საუკუნემდე საქართველოს ეკლესიის ისტორია, როგორც დამოუკიდებელი ნაშრომი ფაქტობრივად არ დაწერილა. ზემოთ განხილული სალომე უჯარმელის, არსენ ბერის, ნიკოლოზ გულაბერიძის შრომები უმეტესად ქართლის მოქცევისა და ქართული ეკლესიის დაარსების საკითხებს ეხებიან, ხოლო სხვა წყაროებში არსებული ცნობები შეიძლება ეკლესიის ისტორიასთან დაკავშირებული ფაქტების შეგროვებად ჩავთვალოთ. საეკლესიო-ისტორიული მასალის მოგროვება და მათი დამუშავების პირველი ცდები დაედო საფუძვლად განსახილველ III პერიოდში საქართველოს ეკლესიის წარსული ცხოვრების სისტემატური სახით გადმოცემას.

ქართული ეკლესიის ისტორიის შესახებ პირველი მონოგრაფია ცნობილმა ისტორიკოსმა პლატონ იოსელიანმა (1809-1875) გამოაქვეყნა 1843 წელს რუსულ ენაზე – „*Историческое изображение Грузии в политическом, церковном и учебном ее состоянии*“, სპ. 1843. როგორც წიგნის სათაურშივეა აღნიშნული, ეს ნაშრომი ჩვენი ეკლესიის ისტორიას მართლაც მოკლედ მოგვითხრობს. ამასთანავე, ძველქართულ საისტორიო მეცნიერებაზე დაყრდნობით გრძელდება საქართველოს ეკლესიის ისტორიის არა დამოუკიდებლად, არამედ ერისა და ქვეყნის ისტორიასთან მთლიანობაში გადმოცემის მცდელობა. ასეთია იოანე ბატონიშვილის (1772-1836) – „კალმასობა“, თავისი დროის ენციკლოპედია, დავით ბატონიშვილის (1769-1819) თხზულებანი, ე.წ. თეიმურაზისეული „ქართლის ცხოვრება“, რომელშიც უხვადაა ჩართული ცნობები ქართული ეკლესიის შესახებ.

აღსანიშნავია, რომ ამ რედაქციას „ქართლის ცხოვრებისა“ არმენოფილური შესავალი აღარ აქვს, პირიქით, აქ თარგამოსის შთამომავალთა შორის უპირველესად არა ჰაოსი, არამედ ქართლოსია წარმოდგენილი. თეიმურაზ ბატონიშვილი (1782-1846) თავისი დროის ცნობილი მეცნიერი, პეტერბურგის საიმპერატორო მეცნიერებათა აკადემიის საპატიო წევრი იყო. 1848 წელს სანკტ-პეტერბურგში დასტამბული მისი წიგნი „ისტორია დაწყებითგან ივერიისა, ესე არს საქართველოსა“ ზემოაღნიშნული სულისკვეთებითაა დაწერილი. ე.ი. საზგასმით არაარმენოფილურია. აღსანიშნავია მარი ბროსეს (1802-1880), დავით ჩუბინაშვილის (1814-1891) თხზულებანი.

შეიძლება ითქვას, რომ ერთგვარი სამეცნიერო აღმავლობის ნიშნით წარმართა საქართველოს ეკლესიის ისტორიის შესწავლის საქმე XIX ს-ში. ამის მიზეზი იყო ის, რომ მოისპო საქართველოს ეკლესიის თავისთავადობა – ავტოკეფალია, რამაც ქართველთა შორის დაბადა სურვილი მისი ისტორიის შესწავლის გზით ქართული ეკლესიის ავტორიტეტის ამაღლებისა, რათა როგორც ქართველთათვის, ასევე არაქართველთათვისაც წარმოჩენილიყო ჩვენი ეკლესიის წარსული დიდება და ათასწლოვანი ისტორია. ამ მხრივ, განსაკუთრებით ღვაწლმოსილია ისტორიკოსი მიქაელ (გობრონ) საბინინი (საბინაშვილი). იგი შეუდგა ქართული ეკლესიის ისტორიის გულმოდგინე შესწავლის რთულ საქმეს და 1877 წელს გამოსცა საქართველოს ეკლესიის ისტორია, რომელშიც თხრობა VI ს-ის ბოლომდე მიიყვანა,⁴⁴ ხოლო მისი ქართველ წმიდანთა ცხოვრება „საქართველოს სამოთხე“ 1882 წელს დაიბეჭდა. 1886 წელს თბილისში დაისტამბა მოსე ჯანაშვილის „საქართველოს საეკლესიო ისტორია“, რომელიც ასევე ჩვენი ეკლესიის წარსულ ცხოვრებას მოკლედ გადმოგვცემს.

დიდმნიშვნელოვანია თ. ჟორდანიას მიერ დასტამბული ქრონიკები I, 1892, II, 1897; დიმიტრი ბაქრაძის (1827-1890) გამოკვლევები.

როგორც აღინიშნა, XIX საუკუნემდე ქართული ეკლესიისადმი მიძღვნილი ცალკე მონოგრაფია არ დაწერილა, ამიტომაც ზემოაღნიშნულ ავტორთა შრომები პირველნი იყვნენ და ამ მხრივ განსაკუთრებით არიან დასაფასებელი.

XIX ს-ის ბოლოსა და XX ს-ის დასაწყისში ქართული ეკლესიის ისტორიის შესწავლა განსაკუთრებით აქტიუალური გახდა. რადგანაც რუსეთის 1905-1907 წლის რევოლუციის დროს საქართველოს საზოგადოებრიობამ რუსეთის წმიდა სინოდის წინაშე კატეგორიულად დასვა ქართული ეკლესიის ავტოკეფალიის აღდგენის საკითხი. ამ დროს შეიქმნა თ. ჟორდანიას, კ. ცინცაძის, ნ. დურნოვოს, მ. კელენჯეროვის და ნ. მარის მონოგრაფიები, რომლებშიც ქართული ეკლესიის ავტოკეფალიის აღდგენის კანონიერება იყო დასაბუთებული. ამ მხრივ, განსაკუთრებითაა აღსანიშნავი ავტოკეფალიის საკითხებისადმი მიძღვნილი ს. გიორგაძისა და სხვა ავტორთა წერილები, რომლებიც იმდროინდელ ჟურნალ-გაზეთებში დაისტამბა.

1901 წელს ეპისკოპოსმა კირიონმა რუსულ ენაზე გამოსცა ნაშრომი „ქართული ეკლესიისა და საეგზარქოსოს ისტორიის მოკლე ნარკვევი XIX ს-ში“. განსაკუთრებითაა აღსანიშნავი ქართული ეკლესიის განმაზოგადებელი მონოგრაფია მ. თამარაშვილისა, გამოცემული რომში 1902 წელს ფრანგულ ენაზე (თბილისი, 1990), უფრო ადრე პატრმა თამარაშვილმა გამოსცა „ისტორია კათოლიკობისა ქართველთა შორის“, ხოლო 1904 წელს „პასუხი სომხის მწერლებს“. ნ. მარმა 1907 წელს „ცერკოვნიე ვედემოსტში“ გამოაქვეყნა ნაშრომი „ქართული ეკლესიის ისტორიული ნარკვევი“ (რუს. ენაზე). აღ. ცაგარელმა (1844-1929), ქართული ეკლესიის ავტოკეფალიისათვის თავდადებულმა პროფესორმა, კრებული „სტატიები და შენიშვნები ქართული საეკლესიო საკითხისათვის“ (რუს. ენაზე, პეტერბ. 1812) და სხვა წერილები გამოაქვეყნა.

საქართველოს ეკლესიის ავტოკეფალიის აღდგენისთანავე გამოიცა ევსევი ნიკოლაძის გამოკვლევა „საქართველოს ეკლესიის ისტორია“ (1918, ქუთაისი) და მელი-

ტონ კელენჯერიძის „საქართველოს ეკლესიის მოკლე ისტორია“ (ქუთაისი, 1918 წელი). საქართველოში საბჭოთა ხელისუფლების დამყარების შემდეგ ეკლესიის ისტორიის შესწავლის საქმე შეფერხდა, მიუხედავად ამისა, ქართველ მეცნიერთა შრომებში ცალკეული საკითხები ამომწურავად იქნა შესწავლილი.

ეკლესიის მაღალ, თანამედროვე საფეხურზე აყვანა ივანე ჯავახიშვილის სახელთანაა დაკავშირებული, მან გააანალიზა ჩვენში ქრისტიანობის გავრცელების, მისი სახელმწიფო სარწმუნოებად აღიარების, ქართველ-სომეხთა საეკლესიო ურთიერთობათა და სხვა საკითხები. ფასდაუდებელია კ. კეკელიძის ღვაწლი ეკლესიის ისტორიის, საეკლესიო მწერლობის, ბიბლიოგრაფიის, ჰომილეტიკის, კანონიკის, ლიტურგიკის, სასულიერო პოეზიისა და სხვათა შესწავლის საქმეში. ეკლესიის ისტორიის კვლევისათვის მასალები დაამუშავეს ს. ჯანაშიამ, ნ. ბერძენიშვილმა, ს. კაკაბაძემ, მ. ლორთქიფანიძემ, შ. მესხიამ, ა. ბოგვერაძემ, ზ. ალექსიძემ სხვა მეცნიერებმა და მკვლევარებმა. განსაკუთრებითაა აღსანიშნავი პ. ინგოროყვას მონოგრაფიები და შრომები. ეკლესიის ისტორიას იკვლევდნენ ქართველი იერარქები და სასულიერო პირები: პატრიარქები კალისტრატე ცინცაძე, წმ. ამბროსი ხელაია, არქიმანდრიტი გრიგოლ ფერაძე და სხვები.

ბ. ლომინაძე თავის ნაშრომში „საქართველოს საპატრიარქო და მისი ავტოკეფალია“⁴⁵ მიიჩნევს, რომ ქართულმა ეკლესიამ ავტოკეფალია სამჯერ, V, VIII და XI საუკუნეებში მიიღო. მისი აზრით, ბალსამონის ცნობილი ცნობა XI საუკუნეში ავტოკეფალიის მიღებას ეხება. ვ. გოილაძემ საგანგებოდ შეისწავლა წყაროებში ქართული ეკლესიის ავტოკეფალიის შესახებ დაცული ცნობები. მისი აზრით, VIII საუკუნეში ავტოკეფალია დაუდასტურეს არა ქართლის, არამედ ახლადწარმოქმნილ ქართულ საეკლესიო ერთეულს – აფხაზეთის საკათალიკოსოს, ხოლო XI საუკუნეში კი საქართველოს საპატრიარქო ჩამოყალიბდა. ანტიოქია-იერუსალიმის პატრიარქები დოსითეოსი და ხრისანფი, XVII საუკუნის მოღვაწენი, აფხაზეთის საკათალიკოსოს „ქვემო იბერიის საარქიეპისკოპოსოს“ უწოდებდნენ, ხოლო ქართლის საკათალიკოსოს კი – „ზემო იბერიისას“. ანტიოქია-იერუსალიმის პატრიარქთა ეს ცნობები მოყვანილი აქვს საქართველოს ეკლესიისადმი მიძღვნილ ნაშრომში ბერძენ მიტროპოლიტს მაქსიმეს.⁴⁶ იგი განიხილავს ქართული ეკლესიის ავტოკეფალიის საკითხს და მიაჩნია, რომ სომხურ ეკლესიას VI-VIII საუკუნეებში არა მთლიან ქართულ ეკლესიაზე, არამედ მის ნაწილზე მოუხდენია ზეგავლენა, მისი აზრით, საქართველო ამ დროს არა ერთიანი, არამედ სხვადასხვა სამთავროებად დაშლილი ქვეყანა იყო.

აქვე უნდა აღინიშნოს, რომ XX საუკუნის ქართული საერო ისტორიოგრაფია შეეცადა ისტორიულ მეცნიერებაში ჩანაცვლებოდა საეკლესიო ისტორიოგრაფიას და მისი ადგილი დაეკავებინა ეკლესიის ისტორიის კვლევის სფეროში. საერო და საეკლესიო ისტორიოგრაფიის მონაცემები უმეტესწილად ურთიერთსაწინააღმდეგო აღმოჩნდნენ. საქმე ისაა, რომ ქართული საეკლესიო ისტორიოგრაფია XIX საუკუნეში ქართული ეკლესიის ავტოკეფალიის გაუქმების შემდეგ უფუნქციოდ დარჩა და ჩაკვდა (მხოლოდ ერთეული თავდადებული მოღვაწეები აგრძელებდნენ მის

ათასწლოვან ტრადიციებს). მეორე მხრივ, ქართულმა საერო ისტორიოგრაფიამ, რომელიც XX საუკუნეში ვერ აცდა ათეისტურ და რუსულ იმპერიალისტურ დაკვეთებს, ასევე მთლიანად უგულებელყო ქართული საეკლესიო ისტორიოგრაფია, გამოუცხადა მის მონაცემებს უნდობლობა, ვითარცა „არამეცნიერულს“, თუმცა ზოგიერთ შემთხვევაში მთლიანად მიისაკუთრა მისი მონაცემები. კერძოდ, რა წინააღმდეგობაა საერო და საეკლესიო ისტორიოგრაფიას შორის? ესაა გრძელი სია, რომელთაგან შეიძლება გამოვყოთ ზოგიერთი: 1. საეკლესიო ისტორიოგრაფია ამტკიცებდა, რომ საქართველოში მოციქულებმა იქადაგეს (საერო XX ს-ის დასაწყისიდან საპირისპიროს ამტკიცებდა); 2. საეკლესიო ისტორიოგრაფიის თანახმად, საქართველო (ქართლის სამეფო), როგორც ფარნავაზის, ისე მოციქულთა დროს მოიცავდა აღმოსავლეთთან ერთად დასავლეთ საქართველოს, რომ მეფე მირიანის დროს ქართლის სამეფოს ჩრდილო-დასავლეთის საზღვარი გადიოდა მდინარე ეგრისწყალზე, ხოლო ვახტანგ გორგასალის დროს კი მდინარე კლისურაზე, შესაბამისად ქართული ეკლესიის იურისდიქციაში მოქცეული იყო დასავლეთ საქართველოც IV-V სს-ში. (საერო ისტორიოგრაფიის თანახმად კი აღმოსავლეთი და დასავლეთი საქართველო სხვადასხვა ქვეყნები იყვნენ, იხ. ქვემოთ მტკიცება); 3. საეკლესიო ისტორიოგრაფიის თანახმად, წმიდა ნინო არის არა მხოლოდ აღმოსავლეთ საქართველოს განმანათლებელი, არამედ დასავლეთ საქართველოსიც (საერო ამ თვალსაზრისს უარყოფს); 4. საეკლესიო ისტორიოგრაფიის თანახმად, მირონი საქართველოში IV-V საუკუნეებიდანვე ეკურთხებოდა (საეროს აზრით, IX ს-დან); 5. საეკლესიო ისტორიოგრაფიის თანახმად ქართველი ერი უკვე ჩამოყალიბებული იყო მეფე ფარნავაზის დროს (საეროს თანახმად იგი ჩამოყალიბდა XI-XIX სს., ერთიანი მოსაზრება არ არსებობს); 6. საეკლესიო ისტორიოგრაფიის თანახმად (წმ. გიორგი მთაწმიდელი) ქართული ეკლესია თავისუფალი (ავტოკეფალური) იყო მოციქულთა მიერ ჩამოყალიბების შემდეგვე (საეროს თანახმად მან ავტოკეფალია მიიღო V, VIII, ანდა XI საუკუნეებში); 7. საეკლესიო ისტორიოგრაფიის თანახმად წმიდა მეფე ვახტანგ გორგასალი მართლმადიდებელი ქრისტიანი იყო (საერო მეცნიერთა ერთი ნაწილი მას მონოფიზიტად მიიჩნევს); 8. საეკლესიო ისტორიოგრაფიის თანახმად, ასურელი მამები დიოფიზიტები იყვნენ (საერო მეცნიერთა გავლენიანი ნაწილის აზრით ისინი მონოფიზიტები იყვნენ); 9. საეკლესიო ისტორიოგრაფიის თანახმად, VI-IX საუკუნეებში ჯერ ირანელებმა, შემდეგ კი არაბებმა, რომელნიც გამძაფრებით ებრძოდნენ ბიზანტიურ (ე.ი. დიოფიზიტურ) ქრისტიანობას და, შესაბამისად, ქართულ ეკლესიას, საქართველოს პერიფერიულ კუთხეებში გააბატონეს სომხური მონოფიზიტური ეკლესია (VI ს-ში ქვემო ქართლში (გუგარქში), VI-VII საუკუნეებში ტაოში, VI-IX სს-ში – ჰერეთში), ამ კუთხეების ეკლესიებში ქართულის ნაცვლად შემოღებული იქნა სომხურენოვანი მსახურება. ხელსაყრელი პოლიტიკური მომენტის დადგომისთანავე ჯერ კირიონ I კათალიკოსის დროს გუგარქ-ქვემო ქართლის ეკლესიებში აღდგენილი იქნა მოსახლეობისათვის მშობლიური ქართულენოვანი ღვთისმსახურება, შემდეგ კი გრიგოლ ხანძთელის ეპოქაში ტაო-კლარჯეთსა და დინარა დედოფლის დროს კი თითქოსდა ჰერეთშიც

(საერო ისტორიოგრაფიის თანახმად კი, კირიონ კათალიკოსმა ქვემო ქართლის სომეხთა შორის დანერგა ქართულენოვანი ღვთისმსახურება და „გააქართველა“ ისინი, ასევე მესხეთში თითქოსდა გრიგოლ ხანძთელის ეპოქაში ქართულმა ეკლესიამ ძალადობის გზით „გააქართველა“ სომეხები, ასევე ჰერეთშიც, რაც ეკლესიური თვალსაზრისით სრული გაუგებრობაა. ე.წ. სომეხთა „გაქართველების“ არასწორი თეორია ამჟამად მთლიანად აღიარებულია ქართული საერო ისტორიოგრაფიის მიერ; 10. მსგავსადვე, როგორც აღინიშნა, საეკლესიო ისტორიოგრაფია მიიჩნევს, რომ IV-V საუკუნეებში დასავლეთ საქართველო შედიოდა მცხეთის იურისდიქციაში, მხოლოდ შემდგომ, კერძოდ, VII ს-ის 20-იანი წლებიდან პოლიტიკურ მიზეზთა გამო აქ გავრცელდა კონსტანტინოპოლის იურისდიქცია და ქართულის ნაცვლად შემოღებულ იქნა ბერძნულენოვანი წირვა-ლოცვა. VIII ს-დან აფხაზეთის საკათალიკოსოს წარმოქმნის შემდეგ კი კვლავ აღსდგა ქართულენოვანი წირვა-ლოცვა და ბერძნული საეპისკოპოსოებიც გაუქმდა (საეროს თანახმად თავიდანვე ე.ი. IV ს-დანვე, დასავლეთ საქართველო კონსტანტინოპოლის იურისდიქციაში შედიოდა და აქ ქართული ენა მხოლოდ IX ს-დან გავრცელდა) და სხვა უამრავი.

ზემოაღნიშნულის ერთი თვალნათელი მაგალითია ახლახან (2001 წლის დასაწყისში) ნ. ლომოურის მიერ გამოქვეყნებული შრომები, ესენია „ქრისტიანობის სახელმწიფო რელიგიად გამოცხადება“ და „საქართველოს ეკლესია და მისი ავტოკეფალია“. ავტორი წერს: „როდესაც მოხდა ქრისტიანობის დამკვიდრება საქართველოსა და საერთოდ ამიერკავკასიაში, საქართველო წარმოდგენილი იყო ორი პოლიტიკური ერთეულით: აღმოსავლეთ საქართველო, ე.ი. ქართლის ანუ იბერიის სამეფო და დასავლეთ საქართველო, ე.ი. ეგრისის ანუ ლაზიკის სამეფო. ამ ორ სახელმწიფოებრივ ერთეულში პოლიტიკური, სოციალ-ეკონომიკური და კულტურული ვითარება საკმაოდ განსხვავებული იყო და, შესაბამისად, ქრისტიანობის გავრცელება და საბოლოო დამკვიდრება სხვადასხვა გზით და სხვადასხვა სიტუაციაში ხდებოდა“.⁴⁷ ე.ი. წმიდა ნინო მხოლოდ აღმოსავლეთ საქართველოს განმანათლებელი იყო, რადგან დასავლეთ საქართველოში სხვა გზით შემოვიდა ქრისტიანობა.

ეს დასკვნა ეწინააღმდეგება ქართულ საეკლესიო ისტორიოგრაფიაში მიღებულ საეკლესიო კრებათა, კერძოდ კი რუის-ურბნისის კრების მიერ დადგენილ დებულებას აღნიშნულ საკითხზე და აგრეთვე, საერთოდ ქართველ წმიდა მამათა, ისტორიოგრაფთა და მემატიანეთა მიერ ტრადიციულად განსაზღვრულ თვალსაზრისს.

რუის-ურბნისის კრების ღვთივგანბრძობილ და წმიდა მამათა თქმით, საქართველო ერთიანი, მთლიანი ქვეყანა იყო, როგორც ანდრია პირველწოდებული მოციქულის, ისე წმიდა ნინოს ქადაგებათა დროს, ამიტომაც, როგორც წმ. ანდრია, ისე წმ. ნინო არიან სრულიად საქართველოს და მთელი ქართველი ერის განმანათლებლებნი, აი, აქვე მოვიყვანთ შესაბამის ამონარიდს რუის-ურბნისის ძეგლისწერიდან ჯერ ძველ ქართულ, შემდეგ კი ახალ ქართულ ენაზე, რათა მკითხველი თვითონ დარწმუნდეს: „პირველწოდებული ანდრია, ძმა□ თავისა მოციქულთა□სა პეტრესი, ვიდრე ჩუენდამდეცა მოიწია და ქადაგა საცხორებელი ქადაგება□ სახარებისა□ ყოველსა ქუეყანასა საქართველო□სასა და ურიცხუნი სიმრავლენი ერთანი განა-

შორა საცთურისაგან....“.⁴⁸ აქედან ნათლად ჩანს, რომ რუის-ურბნისის კრების დადგენილების შესაბამისად ანდრია პირველწოდებულმა იქადაგა არა მხოლოდ დასავლეთ საქართველოში, არამედ „ყოველსა ქვეყანასა საქართველომსასა“, ე.ი. სრულიად საქართველოში, მსგავსადვე წმიდა ნინომ რუის-ურბნისის კრების თანახმად „სარწმუნოებასა მიმართ თვისისა მიიზიდა ყოველი სავსებაჲ ყოველისა ქართველთა ნათესავისა“.⁴⁹ ე.ი. ამ კრებას მიაჩნია, რომ წმიდა ნინომ მთელი ქართველი ერი („ყოველი სავსება ყოველისა ქართველთა ნათესავისა“) გააქრისტიანა. შეიძლება ვინმემ თქვას, ამ „ყოველთა ქართველთაში“ დასავლეთ საქართველო არ იგულისხმება, და ამ კრების მამები სწორედ ვერ საზღვრავდნენ ქართველთა ვინაობასო, რასაც ვერ დავეთანხმებით, რადგანაც ამ კრების ძეგლისწერის ერთ-ერთი მთავარი ხელისმომწერია გიორგი ჭყონდიდელი ეპისკოპოსი და კრება, ცხადია, „ყოველთა ქართველთაში“ სამეგრელოს და სრულიად საქართველოს მოსახლეობას გულისხმობდა, სადაც იქადაგა კიდევ ბერძნული წყაროების მიხედვითაც წმიდა ნინომ, რომელსაც ქვემოთ შევვხებით. იგივე რუის-ურბნისის კრება მეფე მირიანთან დაკავშირებით წერს: „ნათელ იღონ მან და ყოველმან ერმან ქართლისამან“.⁵⁰ „ქართლის ცხოვრების“, კერძოდ კი, ჩვენი უდიდესი საეკლესიო ისტორიკოსის ლეონტი მროველი ეპისკოპოსის თანახმად, მეფე მირიანის სამეფოში აღმოსავლეთთან ერთად დასავლეთ საქართველოც „ეგრისიც“ შედიოდა: „მეფობდა ესრეთ მირიან მცხეთით გაღმართ ქართლს, სომხითს, რანს, ჰერეთს, მოვაკანს და ეგრს“.⁵¹

რუის-ურბნისის კრების ძეგლისწერის ახალი ქართული შესაბამისი ტექსტი ასეთია: „მოციქულთაგან ერთი - პირველწოდებული ანდრია, მოციქულთა თავის, პეტრეს ძმა ჩვენამდე მოვიდა, სახარების საცხონებელი ქადაგება მთელ საქართველოში იქადაგა“.⁵² ამ კრების განსაზღვრებით, წმიდა ნინომ „თავისი სარწმუნოების მიმართ მიიზიდა ქართველთა სრული მოდგმა“,⁵² წმიდა მეფე მირიანის დროს „ნათელი იღო მან და მთელმა ქართველმა ერმა“.⁵²

აი, ესაა საეკლესიო ისტორიოგრაფიის მტკიცება, რომ როგორც ანდრია პირველწოდებულის, ისე წმიდა ნინოს დროს ნათელილო მთელმა ერმა. ეს თვალსაზრისი სავსებით განსხვავდება ბატონ ნოდარ ლომოურის თვალსაზრისისაგან, რომ თითქოსდა აღნიშნულ ეპოქაში დასავლეთ საქართველოში ქრისტიანობა სულ სხვა გზითა და სხვა ვითარებაში დაინერგა. სხვათა შორის, ბატონი ნოდარ ლომოურის თეორია, რომელიც მეცნიერებაში ახალ სიტყვად მიიჩნევა, არა თუ ძალზე ჰგავს, არამედ იმეორებს კიდევ XV საუკუნეში ანტიოქიის პატრიარქ მიხეილის თეორიას.

დიდი ივანე ჯავახიშვილის სიტყვით, საქართველოში ჩამოსულმა ანტიოქიის პატრიარქმა მიხეილმა „შეთხზა თეორია საქართველოს ეკლესიის მთლიანობის დასარღვევად, ქართველი ერის საუკეთესო შვილთა საუკუნოვანი ბრძოლით მიღწეული მონაპოვრის, საქართველოს ეკლესიის თავისუფლების მოსასპობად, მისი ერთიანობის დასარღვევად“.⁵³ რათა ადვილად დაემორჩილებინა. ეს თეორია შემდეგში მდგომარეობს – თითქოსდა ანდრია მოციქული განმანათლებელია არა სრულიად საქართველოსი, არამედ მხოლოდ მისი დასავლეთ ნაწილისა, ასევე წმიდა ნინო განმანათლებელია არა სრულიად საქართველოს, არამედ მხოლოდ

მისი აღმოსავლეთ ნაწილისა. ივანე ჯავახიშვილი წერს: „გიორგი მთაწმიდელი და განსაკუთრებით ეფრემ მცირე, რუის-ურბნისის 1103 წლის საეკლესიო კრების ყველა სულისჩამდგმელი და ნიკოლოზ კათალიკოსი ამტკიცებენ, რომ ანდრია მოციქულმა იქადაგა „ყოველსა ქვეყანასა საქართველოისასა“, ხოლო შემდგომ ქრისტიანობა კვლავ აღადგინა წმიდა ნინომ, რომლის სასწაულმოქმედებამ და ქადაგებამ „მიიზიდა ყოველი სავსება ყოვლისა ქართველთა ნათესავისა“, ნიკოლოზ კათალიკოსიც წმიდა ნინოს საერთო მოციქულად და განმანათლებლად სთვლიდა, „ჩვენ ქართველთაისა“.⁵⁴ ერთი სიტყვით, ანდრია მოციქულიცა და წმიდა ნინოც საერთო ქართული ეკლესიის დამაარსებლად და მთელი ერის განმანათლებლად იყვნენ ცნობილნი, საქართველოს სხვადასხვა ნაწილების ცალკე მქადაგებლების გამოძებნის სურვილიც არ ჰქონიათ, რადგან ისინი მთლიანი და განუყოფელი საქართველოს განმტკიცებისა და აღორძინებისათვის იღვწოდნენ. ანტიოქიელ-იერუსალიმელი პატრიარქი მიხეილი, სწორედ ამ ქართველ სახელოვან მეცნიერთა მიერ შექმნილსა და მთელი ქართველი ერისაგან შესისხლხორცებულ შემეცნებას სპობდა“.⁵⁵

სამწუხაროა, რომ ძველ ქართველ „სახელოვან მეცნიერთა“ (ივ. ჯავახიშვილის სიტყვებია) მიერ ჩვენდამი ბოძებულ შემეცნებას სპობს ზოგიერთი ახალი ქართველი მეცნიერი. მათგან განსხვავებით, ჯერ კიდევ საუკუნის დასაწყისში გაარკვია ივანე ჯავახიშვილმა, რომ „ქრონოლოგიურადაც ქრისტიანობის გავრცელების დასაწყისი აღმოსავლეთსა და დასავლეთ საქართველოში როგორც ეტყობა, ერთსა და იმავე ხანად უნდა ვიგულისხმოთ, ამ მხრივ განსაკუთრებით ყურადღების ღირსია გელასი კვიზიკელის მოთხრობა. მას იბერთა მოქცევის ამბავში ნათქვამი აქვს: „ამავე დროს პონტოს გასწვრივ მდებარე ქვეყნის მცხოვრებმა იბერებმა და ლაზებმა ღმრთის სიტყვა, რომელიც მანამდე არ სწამდათ შეიწყნარეს“. გამოდის, რომ აღმოსავლეთსა და დასავლეთ საქართველოს ქრისტიანობა ერთსა და იმავე დროს მიუღია... გელასი კვიზიკელის დანართი ცნობა, რომ იბერებმა და ლაზებმა ერთსა და იმავე დროს მიიღეს ქრისტიანობა, არსებითად სწორი გამოდის იმ მხრივ, რომ დასავლეთ საქართველოშიც IV ს-ის დამდეგიდან ქრისტიანობას გზა გაკვლეული უნდა ჰქონოდა“.⁵⁶ იბერთა მოქცევის შესახებ IV ს-ში წერდნენ სოკრატე, სოზომენი, თეოდორიტე კვირიკელი, ნიკიფორე კალლისტო და სხვანი. მართალია, ისინი არ ახსენებენ ლაზების გაქრისტიანებას, მაგრამ ამის მიზეზი იყო ის, რომ ლაზებს იბერიელი ხალხის ერთ-ერთ ტომად მიიჩნევდნენ, გელასი კვიზიკელს კი ეს ამბავი უფრო დაუკონკრეტებია.

ვფიქრობთ, განსაკუთრებით შემაწუხებელია წმიდა ქართველ მამათა სულთათვის ამჟამინდელი საერო მეცნიერების მცდელობა, დაუკავშირონ საქართველოს ეკლესიის ავტოკეფალიის მოპოვება პეტრე ფულონის სახელს. პეტროზ მკაწვრელად მოიხსენიებენ მას ძველ ეკლესიაში და მიიჩნევენ ერთ-ერთ ყველაზე დიდ მწვალებლად – მონოფიზიტობისა და თვით ხატმებრძოლობის ფუძემდებლადაც კი.

ბატონი ნ. დომოური წერს: „ჯერ კიდევ 1910 წელს მ. თამარაშვილმა საკმაოდ დამაჯერებლად დაასაბუთა, რომ ბალსამონის „უფალი პეტრე“ (რომლის პატრიარქობის დროსაც ანტიოქიის კრების მიერ გამოტანილი იქნა დადგენილება იბერიის

ეკლესიის ავტოკეფალიისა) არ შეიძლება იყოს პეტრე III და უფრო სავარაუდოა მისი გაიგივება პატრიარქ პეტრე ფულონთან, რომელიც V ს-ის 70-80-იანი წლების მოღვაწე იყო.⁵⁷

ძველი ქართული საეკლესიო ისტორიოგრაფიისათვის კი წარმოდგენელია ასეთი დასკვნა, საქმე ისაა, რომ პეტროზ მკაწვრელი - განსაკუთრებულად სძულდათ ძველ საქართველოში, ვითარცა მწვალებლობის ერესიაქი, ექვთიმე მთაწმიდელის მიერ გამოცემული „მცირე სჯულისკანონის“ მიხედვით მან შემოიღო ე.წ. „ხაჩეცარი“, ყოვლადწმიდა სამების ჯვარცმის გალობა. „წმიდა მამებმა მაშინ შეაჩვენეს მისი ავტორი პეტროზ მკაწვრელი – მწვალებელი, რომელმაც შემოიღო მეოთხე პირი... და ვნებულად ჩათვალა წმიდა სამება. შეჩვენებული იყოს სამების ამგვარი გმობა და მისი მემობელიც“.⁵⁸ ექვთიმე ათონელის თანახმად, VI მსოფლიო კრება 68-ე თავშიც შეეხო პეტროზ მკაწვრელს, სადაც იგი ხატმებრძლობის ერესის მესაძირკველდაც დასახა – „პეტროზ მკაწვრელმა, როგორც „ხაჩეცარი“ შემოიღო, აგრეთვე ეს წვალებაც დათესა მათ შორის და ძლიერ გვეწყინა ამ უჯერო ამბის სმენა“.⁵⁹

თანამედროვე საერო ისტორიოგრაფია მიიჩნევს, რომ მონოფიზიტობის ერესიარქმა პეტრე ფულონმა პირველ ქართველ კათალიკოს პეტრეს დაახსნა ხელი და ამით ავტოკეფალია მიანიჭა საქართველოს ეკლესიას, მაგრამ საეკლესიო ისტორიოგრაფიის თანახმად, ანტიოქიის ეს პატრიარქი იქამდე მოკლა (ქვით ჩაქოლა) ქართველთა მთავარეპისკოპოსმა მიქაელმა, მაშინ როცა იგი შეეცადა ქართლში შემოსვლასა და მონოფიზიტობის გაგრძელებას.⁶⁰ ასე, რომ ქართველი საეკლესიო ისტორიოგრაფიისათვის წარმოდგენელიც კია ქართული ეკლესიის ავტოკეფალიის დაკავშირება პეტრე ფულონთან, როგორც წარსულის მაგალითები აჩვენებს, საერო ისტორიოგრაფიაც ოდესმე ალბათ მივა იმავე დასკვნამდე.

ნეგარსხენებული ბაბილინა ლომინაძე, რომელთანაც მე საკმაოდ ხშირი შეხვედრა მქონდა საპატრიარქოში ავტოკეფალიის საბუთების მოძიების დროს, აცხადებდა, რომ პირდაპირი ცნობა V ს-ში ავტოკეფალიის მოპოვების შესახებ არ არსებობს, ამიტომაც იგი დაეყრდნო ქართლის ცხოვრების ცნობილ ცნობას, ვახტანგ გორგასალის მიერ ბიზანტიიდან 12 ეპისკოპოსის ჩამოყვანისა და საქართველოში დადგინების შესახებ. ბატონი ნ.ლომოური იმეორებს ამ დასკვნას და წერს - „კანონიკურად დამოუკიდებლად ითვლებოდა და მოქმედებდა ეკლესია, მხოლოდ იმ შემთხვევაში, თუ მას სულ ცოტა 12 ეპისკოპოსისაგან შემდგარი კრების მოწვევა შეეძლო“,⁶¹ და ის გარემოება, რომ საქართველოშიც V ს-ში გაჩნდა 12 ეპისკოპოსისაგან შემდგარი კრება, ადასტურებს ქართლის ეკლესიის მიერ დამოუკიდებლობის, ავტოკეფალიის მიღებას“.⁶¹ ნ.ლომოური თავისი დასკვნის გამოტანის დროს ეყრდნობა კართაგენის კრების კანონს. მართლაც ამ კრების მე-12 კანონი ბრძანებს – „უკეთუ ვინმე ეპისკოპოსი თვინიერ კრებისათვის განჩინებულისა ჟამისა განკითხვისა თანამდებად იპოოს, ეგევითარი იგი განიკითხნენ ათორმეტთა მიერ ეპისკოპოსთა“.⁶² როგორც ცნობილია, მსოფლიო კრებების კანონები განიმარტება არა ნებისმიერად, არამედ მისი ცნობილი კომენტატორების არისტინეს, ზონარას და ბალსამონის მიერ. ამ წმიდა მამათა კომენტარები გამოცემულია ქართულად,⁶³

აი, როგორ კომენტარებს უკეთებენ ამ კანონს (ე.ი. „თუ რომელიმე ეპისკოპოსი მოწვევის დროს დადგენილ ღრმადე ბრალდებული იყოს, ასეთი განიკითხოს თორმეტმა ეპისკოპოსმა“): – „12. კართაგენის ეკლესიაში განსაკუთრებით ბევრი ეპისკოპოსი იყო (466 კათედრა) და ამის გამო, მათ შეეძლოთ ეპისკოპოსის გასამართლები-სათვის დაედგინათ ქვორუმის დიდი ნორმა... ამგვარად ამ კანონს, ისევე, როგორც ამავე კრების მე-14 კანონს სასამართლო ქვორუმის მხრივ ჰქონდა ადგილობრივი მნიშვნელობა კართაგენის ეკლესიისათვის მისი მრავალრიცხოვანი ეპისკოპოსე-ბით“.⁶⁴ იმავეს ამბობენ მე-14 კანონის კომენტარებისას – „კანონი უთითებს გამონაკ-ლისზე კართაგენის კრების მე-12 კანონის გამოყენების დროს. მას აქვს ადგილო-ბრივი და არა საერთო საეკლესიო მნიშვნელობა“.⁶⁵ (ე.ი. ეს კანონი 12 ეპისკოპო-სის შესახებ არაა საერთო ეკლესიური მნიშვნელობისა, არამედ მხოლოდ კართ-აგენის ეკლესიისთვისაა განკუთვნილი).

უკეთესად თქმა შეუძლებელია, ვახტანგ მეფის მიერ 12 ეპისკოპოსის დადგინება არ შეიძლება ავტოკეფალიას დაუკავშიროთ და მიუუთითოთ ამის შესახებ კართ-აგენის კრების შესაბამის კანონებზე, რადგანაც მათ ადგილობრივი და არა საერ-თო საეკლესიო მნიშვნელობა გააჩნდათ.

მაშასადამე, ზემოხსენებულ ავტორთა მტკიცება არგუმენტირებული არ არის, ხოლო გიორგი მთაწმიდელის მტკიცება ქართული ეკლესიის მოციქულთა ღრმიდანვე ავტოკეფალურობის შესახებ არგუმენტირებული იყო, რადგანაც I-IV საუკუნეებში დაარსებული ეკლესიები დაარსებისთანავე ნამდვილად იყვნენ ავტოკეფალურები, იმჟამინდელი ნორმის შესაბამისად. ვიტოვებთ იმედს, რომ საერო ისტორიოგრაფია ამ საკითხშიც ძველ საეკლესიოს დაეთანხმება და საბოლოოდ კი გააერთიანებენ საერთო ძალებს ქართველი ერისა და ეკლესიის საკეთილდღეოდ. აღსანიშნავია, რომ კათოლიკოს-პატრიარქი კალისტრატე ცინცაძე ეკლესიის ავტოკეფალიის საყრდენად მიიჩნევდა სინოდში 12 ეპისკოპოსის ყოფნას და ამის გასამართლებლად მიუთითებდა აღნიშნულ კანონს. საქმე ის იყო, რომ იმჟამინდელი კომუნისტური რეჟიმი ცდილობდა ეპისკოპოსთა შემცირებას, ხოლო კალისტრატე ეკლესიის გასა-ძლიერებლად ცდილობდა ეპისკოპოსთა გამრავლებას, ამიტომაც მიუთითებდა აღნიშ-ნული კანონის შესახებ. მაშასადამე, მისი ქმედება უფრო საეკლესიო პოლიტიკის სფეროს შეეხებოდა ათეისტთა ბატონობისას და არა კანონიკას. უწმიდესმა კალ-ისტრატემ, ცხადია, კარგად იცოდა საეკლესიო სამართლის მცოდნეთა განმარტე-ბანი, რომ კართაგენის აღნიშნული კანონი ადგილობრივი მნიშვნელობისა იყო და არა საერთო ეკლესიური.

ჩვენი მსჯელობა შეეხება სურვილს, რათა საეკლესიო ისტორიოგრაფიამ ჩვენს საზოგადოებაში დაიბრუნოს ის ღირსეული ადგილი და ავტორიტეტი, რომელიც მას დაუკარგეს რუსთა და ათეისტთა ბატონობისას XIX-XX საუკუნეებში. ეს სურვილი ეხმიანება და ფაქტობრივად იმეორებს ზუსტად ასი წლის წინ ქართველ მღვდელმთავართა რუსეთის იმპერატორისა და ეკლესიისათვის გაგზავნილ თხოვ-ნას, რათა დაარსებულიყო მთელ რუსეთის იმპერიაში (რომელშიც მაშინ საქართველოც შედიოდა) თუნდაც ერთადერთი ქართული ეკლესიის ისტორიის შემსწავლელი

სამეცნიერო ცენტრი. იმუამად რუსეთის მმართველ წრეებს სურდათ დიდი ზემოთ აღენიშნათ ე.წ. საქართველოს რუსეთთან შეერთების 100 წლისთავი, ამიტომაც მთავრობამ გადაწყვიტა ქართული საზოგადოების ზოგიერთი თხოვნის შესრულება. ამ მომენტით ისარგებლეს ქართველმა ეპისკოპოსებმა და გაგზავნეს შესაბამისი თხოვნა, რომელშიც კერძოდ წერდნენ: „ვითვალისწინებთ საქართველოს რუსეთთან შეერთების 100 წლისთავს, 1901 წლის 18 იანვარს და მიგვაჩნია, რომ ჩვენი პირველი და უწმიდესი ვალია შევევედროთ წმ. სინოდს პეტერბურგის თეოლოგიის აკადემიაში დააარსოს ქართული საეკლესიო ისტორიის დამოუკიდებელი კათედრა, სადაც შეისწავლიან ხელნაწერებსა და ყველაფერს, რაც კი ქართულ ეკლესიას ეხება. ეს ნაშრომები გაამდიდრებენ თეოლოგიურ და საეკლესიო ლიტერატურას და ნათელს მოჰყენენ მსოფლიო მართლმადიდებლური ეკლესიის ნაკლებად შესწავლილ ფურცლებს“.⁶⁶

რუსეთში, კერძოდ, კი პეტერბურგში, 1911 წელს მართლაც შეიქმნა საქართველოს ეკლესიის ისტორიის შემსწავლელი ცენტრი, რომელმაც მხოლოდ რამდენიმე წელი იარსება ბოლშევიკების გაბატონებამდე. საქართველოში არც მენშევიკების და მიტუმეტეს არც ბოლშევიკების დროს, ცხადია ასეთი ცენტრები არ არსებობდა. 2003 წლის მონაცემებით, არც თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტსა და არც სხვა უნივერსიტეტსა და ინსტიტუტში საქართველოს ეკლესიის ისტორიის არა თუ ფაკულტეტი, კათედრაც კი არ არსებობს, თუმცა კი ამას, როგორც აღენიშნეთ, 100 წლის წინაც ითხოვდნენ ქართველი ეპისკოპოსები. შესაბამისად, როგორც საზოგადოებას, ისე სტუდენტ ახალგაზრდებსა და სკოლის მოწაფეებს საშუალება არ ეძლევათ ჭეშმარიტებით შეისწავლონ დედა ეკლესიის ისტორია, რომლის შესწავლითაც მათ ჩაენერგებოდათ სიყვარული ღვთისა და სიყვარული მოყვასისა, მამულისა და მშობელი ერისა, რაც ყოველთვის საჭიროა ყოველი საზოგადოებისათვის.

ყარყარყარყარ **ყარყარყარყარ**, **ყარყ**, 1950, №7 **ყარყ**. 37; **96**. ა. ბოსონაძე, ძალისი და ნასტაკ-
 ისი. – გაზ. კომუნისტი, 1988, 28. VIII; **97**. ქსე, 9, გვ. 434, სტატია სლაგური ენები; **98**.
ყარყარყარ **ყარყარყარ** **ყარყარყარყარ**, **ყარყ**. 34; **99**. ქსე, 8, გვ. 432; **100**. ი. ჭავჭავაძე, თხუხულებანი,
 1984 გვ. 716; **101**. ქართული სიტყვის კულტურის საკითხები, VI, გვ. 37; **102**. ნარკვევები, I,
 გვ. 339; **103**. იქვე, გვ. 338; **104**. იქვე, გვ. 422; **105**. იქვე, გვ. 422; **106**. ნარკვევები, I, გვ. 444;
107. იქვე, გვ. 438; **108**. იქვე, გვ. 439; **109**. იქვე, გვ. 438; **110**. იქვე, გვ. 207; **111**. იქვე, გვ. 662;
112. ნარკვევები, I, გვ. 622; **113**. იქვე, გვ. 662; **114**. იქვე, გვ. 662; **115**. ქართული სიტყვის
 კულტურის საკითხები, VI, გვ. 26; **116**. იქვე, გვ. 26; **117**. ქართული სიტყვის კულტურის
 საკითხები, VI, გვ. 26; **118**. იქვე, გვ. 10; **119**. გეორგიკა, I, 1961, გვ. 30; **120**. ო. ლორთქიფანიძე,
 რა საიდუმლოს ინახავს ვანი, გვ. 113; **121**. ნარკვევები, I, გვ. 473; **122**. შ. ძიძიგური, ბასკები
 და ქართველები, გვ. 72-73; **123**. ნარკვევები, I, გვ. 570; **124**. იქვე, გვ. 555; **125**. გეორგიკა, I, გვ.
 230; **126**. იქვე, გვ. 186; **127**. იქვე, გვ. 201; **128**. შ. ძიძიგური, ბასკები და ქართველები, გვ. 20;
129. შ. ძიძიგური, ბასკები და ქართველები, გვ. 19; **130**. იქვე, გვ. 18; **131**. ნარკვევები, I, გვ. 424;
132. ნარკვევები, I, გვ. 680; **133**. იქვე, გვ. 661; **134**. იქვე, გვ. 662; **135**. იქვე, გვ. 662; **136**.
 გეორგიკა, I, გვ. 186; **137**. იქვე, გვ. 201; **138**. ქართლის ცხოვრება, IV, გვ. 94; **139**. ნარკვევები,
 I, გვ. 356; **140**. იქვე, გვ. 662; **141**. შ. ძიძიგური, ბასკები და ქართველები, გვ. 38; **142**.
 ქართული სამართლის ძეგლები, II, 1966, გვ. 501; **143**. საბჭოთა ენციკლოპედია, სტატია
 „არმიანე“; **144**. ქსე, 9, გვ. 463; **145**. ბ. ლომინაძე, საქართველოს საპატრიარქო და მისი
 ავტოკეფალია, საღვთისმეტყველო კრ., 1981, 12, გვ. 82; **146**. ქართლის ცხოვრება, I, გვ. 18;
147. იქვე, გვ. 19; **148**. ქართლის ცხოვრება, გვ. 22; **149**. იქვე, გვ. 23; **150**. იქვე, გვ. 24; **151**.
 იქვე, გვ. 5; **152**. ქართლის ცხოვრება, გვ. 20; **153**. იქვე, გვ. 23; **154**. იქვე, გვ. 22; **155**. იქვე, გვ.
 23; **156**. იქვე, გვ. 24; **157**. ქართლის ცხოვრება, გვ. 24; **158**. იქვე, გვ. 25; **159**. იქვე, გვ. 26;
160. იქვე, გვ. 26; **161**. იქვე, გვ. 16; **162**. ქართლის ცხოვრება, გვ. 18; **163**. იქვე, გვ. 27; **164**.
 იქვე, გვ. 32; **165**. იქვე, გვ. 35; **166**. იქვე, გვ. 42; **167**. ქართლის ცხოვრება, გვ. 44; **168**. იქვე,
 გვ. 45; **169**. იქვე, გვ. 49; **170**. იქვე, გვ. 50; **171**. იქვე, გვ. 54; **172**. იქვე, გვ. 55; **173**. ქართლის
 ცხოვრება, გვ. 57; **174**. იქვე, გვ. 65; **175**. იქვე, გვ. 70; **176**. იქვე, გვ. 137; **177**. ქართლის
 ცხოვრება, I, გვ. 141; **178**. იქვე, გვ. 145-146; **179**. ქართლის ცხოვრება, I, გვ. 146; **180**. იქვე,
 გვ. 157; **181**. იქვე, გვ. 168; **182**. იქვე, გვ. 170; **183**. იქვე, გვ. 171; **184**. იქვე, გვ. 177; **185**. იქვე,
 გვ. 177; **186**. ქართლის ცხოვრება, გვ. 240; **187**. იქვე, გვ. 178; **188**. იქვე, გვ. 203; **189**. იქვე,
 გვ. 204-205; **190**. ქართლის ცხოვრება, გვ. 205; **191**. იქვე, გვ. 205; **192**. იქვე, გვ. 206; **193**. ივ.
 ჯავახიშვილი, თხუხულებანი, VIII, გვ. 193; **194**. ქართლის ცხოვრება, IV, გვ. 101; **195**. ქართლის
 ცხოვრება, IV, გვ. 57; **196**. იქვე, გვ. 94; **197**. იქვე, გვ. 95; **198**. ბ. ლომინაძე, საქართველოს
 საპატრიარქო და მისი ავტოკეფალია, საღვთისმეტყველო კრებული, 1981, №2, 5, გვ. 13; **199**.
 ბერძენი მწერლები საქართველოს შესახებ, V, გვ. 124-125; **200**. იქვე, გვ. 124; **201**. ჰეროდოტე,
 ისტორია, IV, 37; ბერძენი მწერლები საქართველოს შესახებ, V, გვ. 45; **202**. ბერძენი მწერლე-
 ბი საქართველოს შესახებ, V, 1983, გვ. 158-159; **203**. ბერძენი მწერლები საქართველოს
 შესახებ, V, გვ. 56; **204**. იქვე, გვ. 48; **205**. ივ. ჯავახიშვილი, თხუხულებანი, გვ. 244-245, 249;
206. ი. ტაბალუა, საქართველო ევროპის არქივებსა და წიგნსაცავებში, გვ. 64-65; **207**. ი.
 ტაბალუა, საქართველო ევროპის არქივებსა და წიგნსაცავებში, გვ. 67; **208**. იქვე, გვ. 68; **209**.
 იქვე, გვ. 173; **210**. იქვე, გვ. 174; **211**. ი. ტაბალუა, საქართველო ევროპის არქივებსა და
 წიგნსაცავებში, გვ. 174; **212**. ივ. ჯავახიშვილი, თხუხულებანი, I, გვ. 269; **213**. მატიანე, გვ. 5-

ნ; **214.** ივ. ჯავახიშვილი, ქართველი ერის ისტორია, I, გვ. 403-404; **215.** ი. ჭავჭავაძე, თხუხულებანი, გვ. 734, 737; **216.** იქვე, გვ. 724; **217.** იქვე, გვ. 725; **218.** იქვე, გვ. 725; **219.** იქვე, გვ. 734; **220.** მოსე ხორენელი, სომხეთის ისტორია, შესავალი, გვ. 4; **221.** მოსე ხორენელი, სომხეთის ისტორია, შესავალი, გვ. 8; **222.** იქვე, გვ. 29; **223.** იქვე, გვ. 22; **224.** მოსე ხორენელი, სომხეთის ისტორია, გვ. 264, შენიშვნა; **225.** მოსე ხორენელი, სომხეთის ისტორია, გვ. 106-107; **226.** მოსე ხორენელი, სომხეთის ისტორია, გვ. 111; **227.** მოსე ხორენელი, სომხეთის ისტორია, გვ. 264, შენიშვნა; **228.** უხტანესი, განყოფისათვის..., გვ. 67; **229.** უხტანესი, განყოფისათვის..., გვ. 157; **230.** ივ. ჯავახიშვილი, თხუხულებანი, I, გვ. 231; **231.** იქვე, გვ. 231; **232.** ივ. ჯავახიშვილი, თხუხულებანი, I, გვ. 234; **233.** იქვე, გვ. 235; **234.** იქვე, გვ. 236-237; **235.** იქვე, გვ. 243; **236.** ივ. ჯავახიშვილი, თხუხულებანი, I, გვ. 152; **237.** იქვე, გვ. 152; **238.** იქვე, გვ. 154; **239.** ივ. ჯავახიშვილი, თხუხულებანი, I, გვ. 156; **240.** იქვე, გვ. 271; **241.** ნ. ლომოური, ნოქალაქევის გათხრების მნიშვნელობა საქართველოს ისტორიის შესწავლისათვის. – კრ. ნოქალაქევი არქეოპოლისი, გვ. 26; **242.** ვ. გოილაძე, საქართველოს, სომხეთისა და ალბანეთის ისტორიის საკითხები... კრ. „საქართველოს ფეოდალური ხანის ისტორიის საკითხები“, V, გვ. 18; **243.** თ. ლორთქიფანიძე, რა საიდუმლოს ინახავს ვანი, გვ. 113; **244.** ი. ყაყაყაძე, მცხეთის ისტორიის სერია, 1986, №3, გვ. 64; **245.** ოსმალეთის, ყოფ. საქართველოს და ქართველ მაჰმადიანთა ნაწილი ლაზისტანი, გვ. 8-9; **246.** იქვე, გვ. 11; **247.** ოსმალეთის, ყოფ. საქართველოს და ქართველ მაჰმადიანთა ნაწილი ლაზისტანი, გვ. 11; **248.** დავით გოგოჭური, ქართული ლექსის სათავეებთან. – ცისკარი, 1987, №1, გვ. 144-150; **249.** ა. არაბული, ლიტერატურული საქართველო, 1986, 31. X; **250.** კ. ჭითანავა, მეგრული საწესო სიმღერა „მზე შინაო“, – შტუდიები, II, გვ. 219; **251.** იქვე, გვ. 217; **252.** იქვე, გვ. 219; **253.** იქვე, გვ. 216;

თავი III

1. ს. ჯანაშია, შრომები, V, გვ. 67; **2.** ნ. ჯანაშია, ისტორიულ წყაროთმცოდნეობითი ნარკვევები, გვ. 3-4; **3.** ქართლის ცხოვრება, I, გვ. 57. **4.** ნარკვევები, I, გვ. 568; **5.** ნ. ჯანაშია, ნარკვევები, გვ. 4; **6.** იქვე, გვ. 23; **7.** საქართველოს ისტორია, გვ. 45; **8.** ნ. ჯანაშია, ნარკვევები, გვ. 18, შენიშვნა; **9.** ნარკვევები, I, გვ. 568; **10.** ნ. ჯანაშია, ნარკვევები, გვ. 23; **11.** გეორგიკა, I, გვ. 101-102; **12.** გეორგიკა, I, გვ. 24-25; **13.** ს. ჯანაშია, შრომები, V, გვ. 85; **14.** ნ. ჯანაშია, ნარკვევები, გვ. 27; **15.** ნ. ჯანაშია, ნარკვევები, გვ. 27-28; **16.** ქართლის ცხოვრება, I, გვ. 136-137; **17.** იქვე, გვ. 136; **18.** ნ. ჯანაშია, ნარკვევები, გვ. 28; **19.** იქვე, გვ. 29; **20.** იქვე, გვ. 298; **21.** იქვე, გვ. 88; **22.** ვ. გოილაძე, საქართველოს, სომხეთისა და ალბანეთის ისტორიის საკითხები... კრ. „საქართველოს ფეოდალური ხანის ისტორიის საკითხები“, V, გვ. 18; **23.** ის. დიდი საბჭოთა ენციკლოპედია, სტატია – „არმიანე“; **24.** ქსე, 9, გვ. 463, სტატია, სომხეთი; **25.** დიდი სჯულის კანონი, გვ. 545; **26.** ეფრემ მცირე, უწყება..., გვ. 4; **27.** ნ. ჯანაშია, ნარკვევები, გვ. 13; **28.** იქვე, გვ. 20; **29.** ქართლის ცხოვრება, IV, გვ. 68-69; **30.** თ. ბიბილური, ქრისტიანული რელიგიის საწყისები საქართველოში, „მნათობი“, 1987, №6, გვ. 142; **31.** საბინინი, საქართველოს სამოთხე, გვ. 624, 625; **32.** ევ. ნიკოლაძე, ეკლესიის ისტორია, გვ. 23-24; **33.** ძეგლები, I, გვ. 50; **34.** ს. ჯანაშია, I, გვ. 213; **35.** ვ. ლომთათიძე, საქართველოს მოსახლეობის კულტურა და ყოფა, გვ. 60, შენ. 206; **36.** პ. ინგოროყვა, ტ. II, გვ. 277; **37.** თ. სურგულაძე, თ. ბიბილური, მ.

თავი IV

1. ს. ჯანაშია, შრომები, V, გვ. 91; 2. იქვე, გვ. 93; 3. ბიზანტიელებს ქართველები „ბერძნებს“ ანდა „რომიონებს“ უწოდებდნენ. „იონი“ და „იონია“ ძველ საქართველოში ბერძნებსა და საბერძნეთს ერქვათ; 4. ქართლის ცხოვრება, I, გვ. 146; 5. ს. ჯანაშია, შრომები, V, გვ. 91; 6. მოსე ხორენელი, სომხეთის ისტორია, გვ. 5; 7. კ. წერეთელი, ერთი სირიული წერილის შესახებ. – „მაცნე“, ენისა და ლიტ. სერია, 1987, №1, გვ. 136; 8. **ა.აააააააააა, აააააააააააა ააააააა, აააააა, 1963, პ. 575; 9. ა.აააააააააა, აააააააააააა ააააააა, აააააა, 1963, პ. 178; 10.** ქართლის ცხოვრება, I, გვ. 146; 11. ნ. ჯანაშია, ნარკვევები, გვ. 29; 12. ქართლის ცხოვრება, I, გვ. 138; 13. ნ. ჯანაშია, ნარკვევები, გვ. 30-32; 14. იქვე, გვ. 32; 15. ...ს. ჯანაშია, შრომები, I, გვ. 274; 16. ნ. ჯანაშია, ნარკვევები, გვ. 274; 17. ს. ჯანაშია, შრომები, V, გვ. 88; 18. იქვე, გვ. 90; 19. ქართლის ცხოვრება, I, გვ. 197; 20. ქართლის ცხოვრება, I, გვ. 373; 21. იქვე, გვ. 217; 21. იქვე, გვ. 217; 23. ძეგლები, I, 94, ა; 24. ზ. ალექსიძე, ვახტანგ გორგასალისა და მიქაელ მთავარეპისკოპოსს შორის კონფლიქტის გამო, ძიებანი საქართველოსა და კავკასიის ისტორიიდან, გვ. 102-106; ვ. გოილაძე, მიქაელი იყო მღვდელი ჭეშმარიტი..., მნათობი, 1987, №4, გვ. 174; 25. ნ. ჯანაშია, ლაზარ ფარპეცის ცნობები, გვ. 218; 26. ნ. ჯანაშია, ნარკვევები, გვ. 35-36; 27. ქართლის ცხოვრება, I, გვ. 145; 28. ნ. ჯანაშია, ნარკვევები, გვ. 39; 29. იქვე, გვ. 41; 30. ს. ჯანაშია, შრომები, V, გვ. 89-90; 31. ნ. ჯანაშია, ნარკვევები, გვ. 42; 32. ივ. ჯავახიშვილი, ქართველი ერის ისტორია, I, გვ. 336; 33. ნ. ჯანაშია, ნარკვევები, გვ. 44-45; 34. იქვე, გვ. 45-46; 35. ს. ჯანაშია, შრომები, I, გვ. 20; ეპისტოლეთა წიგნი, გვ. 161; 36. ნ. ჯანაშია, ნარკვევები, გვ. 46; 37. ივ. ჯავახიშვილი, ქართველი ერის ისტორია, I, გვ. 280; 38. ნ. ჯანაშია, ლაზარ ფარპეცის ცნობები, გვ. 246; 39. იქვე, გვ. 50; 40. იქვე, გვ. 51; 41. იქვე, გვ. 51; 42. იქვე, გვ. 52; 43. დ. მუსხელიშვილი, წყაროთმცოდნეობითი კრიტიკის ზოგიერთი პრობლემები, მაცნე, ისტორიის სერია, 1986, №3, გვ. 69; 44. ივ. ჯავახიშვილი, ქართველი ერის ისტორია, I, გვ. 287; 45. იქვე, გვ. 241; 46. ნ. ჯანაშია, ნარკვევები, გვ. 53; 47. ქართლის ცხოვრება, I, გვ. 139-207 გადმოღებული ძველი ქართულიდან; 48. იგულისხმება ჰუნები, ალანები და სხვადასხვა ჩრდილოეთის ტომები, რომლებიც იმ დროს აწყობდნენ ლაშქრობებს დასავლეთ ევროპაშიც კი; 49. „ქართლის სამეფოს“ დასავლეთი საზღვარი გადიოდა მდინარე ეგრისწყალზე. „ეგრისწყლის ქვემოთ“, ანუ ამ მდინარის იქით მდებარე მარჯვენა სანაპირო ქვეყანა „აფხაზეთი“ შედიოდა ბიზანტიის იმპერიაში ანუ „ბერძნების“ ქვეყანა იყო. ვახტანგის დროს ბიზანტიელებმა გადმოლახეს ქართლის სამეფოს საზღვარი მდ. ეგრისწყალზე და დაიპყრეს ქართლის მიწა-წყალი ეგრისწყლიდან ვიდრე ციხე-გოჯამდე; 50. „დაიმორჩილა... მეფის ბრძანების გარეშე“ – ეს ადგილი გვიანდელი ჩანართია, გვ. 156; 51. ვახტანგმა გაათავისუფლა ბერძნებისგან ქართლის ტერიტორია ციხე-გოჯიდან ეგრისწყალამდე და აგრეთვე აფხაზეთიც, რომელიც ბერძნებს ჰქონდათ დაპყრობილი. ვახტანგი აფხაზეთში შევიდა ჩრდილოკავკასიის გზით, ოსების დამარცხების შემდეგ; 52. ქართლის ცხოვრება, I, გვ. 171; ვახტანგი გულისხმობდა, რომ ამ დროის ქრისტიანობა პრობერძნული მიმართულებისა არ ყოფილა, არამედ აღმოსავლური ორიენტაციისა. თვით სპარსელთა შორისაც კი ყოფილან ქრისტიანები. „დალათუ აწ შენ მიცნე სპარსნი, არა უკუე განცრუვდესა სახელი ჩემი? და უმეტეს ჩუენსა აქუს მრავალთა მათგანთა სიყუარული ქრისტესი, არამედ შიშისაგან ვერ გამოაცხადებენ“; 53. იგულისხმება ქართლის სამეფოს ის მიწები, რომლებიც ქართლს ჩამოაჭრა

საბერძნეთმა ჯერ კიდევ ვახტანგამდე, მეფე ვარაზ-ბაკურის დროს – კლარჯეთი ზღვიდან არსიანამდე; **54.** მდინარე ყუბანი; **55.** ოსების ლაშქრობის შემდეგ ვახტანგმა „ბერძენთა ქვეყანა“ ანუ აფხაზეთი აიღო და თვითონ დაიჭირა. შემდეგ კი ვახტანგმა და კეისარმა ერთმანეთს გაუცვალეს ტერიტორიები, კერძოდ, კლარჯეთი და მისი მიმდებარე მიწები ჯერ კიდევ ვარაზ-ბაქარის დროს მიიტაცა საბერძნეთმა, ამ ტერიტორიის დაბრუნებას ვახტანგი ძლიერ ცდილობდა. პონტოში საზავო მოლაპარაკებისას საქართველოს დაუბრუნდა კლარჯეთი, ხოლო საბერძნეთს დაუბრუნდა აფხაზეთი. აფხაზეთის ერთი ნაწილი კი ეგრისწყლიდან კლისურამდე მზითვის სახით შეუერთდა ვახტანგის სამეფოს; **56.** იგულისხმება იმ ეპისკოპოსების მთავარი, რომელნიც ვახტანგს შეეგებნენ – მთავარეპისკოპოსი მიქაელი; **57.** ფულის ქისის შემნახველი, მოლარე; **58.** „და დღეს იცოდეთ ახალნერგად ჭეშმარიტად ქართლი“; **59.** ქართლის ცხოვრება, I, გვ. 146; სამთავროს უკვე არსებულ საეპისკოპოსო ტახტზე. აღსანიშნავია, რომ გეოგრაფიულად ქართლის სამეფო დაყოფილი იყო ოთხ ხევად: 1. ხევი ქართლისა (მტკვრის სათავიდან ხუნანამდე); 2. ხევი კახეთისა; 3. ხევი კლარჯეთისა და 4. ხევი ეგრისისა (ქ. ც. I, გვ. 146); ახალი ეპისკოპოსები დაუსვამთ სამ ხევში: ქართლში, კახეთში და კლარჯეთში. **60.** ვახტანგის მეორე ცოლს მზითვად მოყვა ტერიტორია ეგრისწყლისა და კლისურის შუა, ამ ქალის შვილებს დარჩათ კიდევ სამემკვიდროდ ეს მიწები, ხოლო პირველი ცოლისგან დარჩენილებს სამხრეთ საქართველო; **61.** ნაპატელნი ცხოვრობდნენ დღევანდელ აზერბაიჯანში ქ. შექის სანახებში. ქ. შექი მდებარეობს ქ. ზაქათალის აღმოსავლეთით 64 კმ-ის მანძილზე, ხოლო ქ. კახიდან დაშორებულია 34 კმ-ით. იმდროინდელი შეხედულებით, ნაპატელნი კახეთის პროვინციაში („ხევში“) შედიოდნენ და არა ჰერეთისაში; **62.** იმპერატორი იუსტინიანე (527-565); **63.** ძეგლები, I, გვ. 93, ბ; **64.** ქართლის ცხოვრება, I, გვ. 159; **65.** ვ. გოილაძე, წმინდა ნინოს ქართლში შემოსვლისა და ქართლის მოქცევის დათარიღებისათვის, მნათობი, 1986, № 2, გვ. 161-162; **66.** საქართველოს ეკლესიის კალენდარი, 1972, გვ. 140; **67.** ქართლის ცხოვრება, I, გვ. 146; **68.** იქვე, გვ. 197; **69.** იქვე, გვ. 197; **70.** ქართლის ცხოვრება, I, გვ. 135-136; **71.** ნ. ჯანაშია, ნარკვევები, გვ. 28-29; **72.** მოსე ხორენელი, სომხეთის ისტორია, გვ. 206; **73.** იქვე, გვ. 284; **74.** იქვე, გვ. 210; **75.** მოსე ხორენელი, სომხეთის ისტორია, გვ. 228; **76.** იქვე, გვ. 228; **77.** ქართლის ცხოვრება, I, გვ. 146; **78.** ქრესტომათია, გვ. 242; **79.** ქართლის ცხოვრება, I, გვ. 138; **80.** იქვე, გვ. 138; **81.** ძეგლები, I, გვ. 92; **82.** ნ. ჯანაშია, ნარკვევები, გვ. 30-31; **83.** ქსე, 9, გვ. 464; **84.** ბ. მჭედლიშვილი, გორგასალის რეფორმების შესახებ. – მნათობი, 1986, №11, გვ. 167; **85.** ძეგლები, I, გვ. 92; **86.** ქართლის ცხოვრება, I, გვ. 142; **87.** იქვე, გვ. 142; **88.** იქვე, გვ. 145; **89.** ძეგლები, I, გვ. 93; **90.** ქართლის ცხოვრება, I, გვ. 145; **91.** ქართლის ცხოვრება, გვ. 197; **92.** ა. ყაყაყაძე, ა ყაყაყაძე ყაყაყაძეყაყაძე, ყაყა, 1950, ა7, ყაყა. 34; **93.** იქვე გვ. 38; **94.** იგულისხმება ქ. კონსტანტინეპოლი; **95.** ვ. გოილაძე, მიქაელი იყო მღვდელი ჭეშმარიტი..., მნათობი, 1987, №4, გვ. 21; **96.** „აქუნდინ უკუე თავისუფლებით და უიძულებელად ზედამდგომელთა კუპრისა წმიდათა ეკლესიათასა კანონთაებრ ღირსთა მამათაისა და ზემოთგანისა ჩუეულებისა თავთა თუსთა მიერ ქმნაჲ ჳელთ-დასხმასა ღმრთისმოშიშთა ეპისკოპოსთასა“, – დიდი სჯულის კანონი, გვ. 219, 266; **97.** დიდი სჯულის კანონი, გვ. 266-267; **98.** დიდი სჯულის კანონი, გვ. 267; **99.** ვ. გოილაძე, მიქაელი იყო მღვდელი ჭეშმარიტი..., მნათობი, 1987, №4, გვ. 21; **100.** ა. ყაყაყაძე, ყაყაყაძეყაყაძე ყაყაყაძე, ყაყაყა, 1963, ყაყა. 296; **101.** ვ. გოილაძე, მიქაელი იყო მღვდელი ჭეშმარიტი..., მნათობი, 1987, №4, გვ. 22; **102.** ა. ყაყაყაძე, ყაყაყაძეყაყაძე ყაყაყაძე, ყაყაყა,

1963, **ჟგ. 296; 103.** ვ. გოილაძე, მიქაელი იყო მღვდელი ჭეშმარიტი..., მნათობი, 1987, №4, გვ. 22; **104.** ე. იმპერატორთან მიდიოდენ სამართლის საბიებლად, ის კი თავისივე ქალაქის (კონსტანტინოპოლის) ეპისკოპოსს არჩევინებდა მათ საქმეს; **105.** ა. კარტაშვილის თანახმად, პონტოსა და ასიის დიოცეზები შედიოდნენ არა ანტიოქიის იურისდიქციაში, არამედ დამოუკიდებელი, ავტოკეფალური ეკლესიები იყვნენ; **106.** **ჟგ. 412-420; 107.** იქვე, გვ. 422; **108.** იქვე, შემდეგ ა. კარტაშვილი წერს: „ივლებოდა, რომ პაპი აღრევე სცნობდა კონსტანტინოპოლის ეპისკოპოსის აღზევებას. 1. თუ 381 წლის კრებას რომი არ ცნობდა, რატომ დუმდა ამის შესახებ 70 წელი? მოგვიანებით მაინც ყოველივე ეს პაპებმა ცნეს. 2. 449 წელს პაპის ლეგატები მოითხოვდნენ (ეფესოს კრებაზე), კონსტანტინოპოლელი ეპისკოპოსი მე-2 ადგილზე დაესვათ და არ თანხმდებოდნენ მე-5 ადგილს, რომელზედაც ფლავიანემ დასვა დიოსკორე. 3. რატომ იჯდა ქალკედონში 451 წელს ანატოლი კონსტანტინოპოლელი მე-2 ადგილზე? შესაბამისად, ეს პატივი ღირსებისა ლეგატების მიერ იყო აღიარებული, როცა ლათინებმა აიღეს კონსტანტინოპოლი 1205 წ. და დაადგინეს იქ თავისი ლათინი პატრიარქი კონსტანტინოპოლისა, ლატერანის XII მსოფლიო კრებაზე დაადგინეს: რომის ეკლესიის შემდეგ პირველი ადგილი კონსტანტინოპოლისა, მეორე – ალექსანდრიისა, მესამე – ანტიოქიისა, მეოთხე – იერუსალიმისა, თითოეულ ამათგანს თავიანთი ღირსების შენარჩუნებით“. და ფლორენციის კრებამ 1438 წ. უნიის შესახებ დეკრეტში დაადგინა – „კონსტანტინოპოლის პატრიარქი იქნება მეორე რომის პაპის შემდეგ, ალექსანდრიის მესამე, მეოთხე – ანტიოქიელი, მეხუთე – იერუსალიმელი. თითოეულს შეუნარჩუნებოდა პრივილეგიები და უფლებები“. (იქვე); **109.** ვ. გოილაძე, მიქაელი იყო მღვდელი ჭეშმარიტი..., მნათობი, 1987, №4, გვ. 23; **110.** **ჟგ. 63; 111.** იქვე, გვ. 63; **112.** ქართლის ცხოვრება, I, გვ. 197; **113.** საქართველოს ეკლესიის კალენდარი, 1987, გვ. 223; **114.** მ. მამულია, ეპისკოპოსი გ. სარქისიანი (სალვთისმეტყველო კრებული, 1986, №4), გვ. 176; **115.** არსენი საფარელი, განყოფისათვის, მუხლი IV, გვ. 78; **116.** არსენი საფარელი, განყოფისათვის, მუხლი IV, გვ. 79, არსენ საფარელის ამ ცნობას ადასტურებენ ბერძნული წყაროებიც; **117.** მ. მამულია, ეპისკოპოსი გ. სარქისიანი (სალვთისმეტყველო კრებული, 1986, №4), გვ. 188; **118.** იქვე, გვ. 189; **119.** იქვე, გვ. 190; **120.** იქვე, გვ. 198; **121.** იქვე, გვ. 199; **122.** მ. მამულია, ეპისკოპოსი გ. სარქისიანი (სალვთისმეტყველო კრებული, 1986, №4), გვ. 199-200; **123.** იქვე, გვ. 199-200; **124.** იქვე, გვ. 199-200; **125.** იქვე, გვ. 204; **126.** გეორგიკა, IV, ნაწ. I, გვ. 138; **127.** მ. მამულია, ეპისკოპოსი გ. სარქისიანი (სალვთისმეტყველო კრებული, 1986, №4), გვ. 218; **128.** იქვე, გვ. 188; **129.** იქვე, გვ. 205; **130.** მ. მამულია, ეპისკოპოსი გ. სარქისიანი (სალვთისმეტყველო კრებული, 1986, №4), გვ. 187; **131.** იქვე, გვ. 187; **132.** იქვე, გვ. 194; **133.** იქვე, გვ. 195; **134.** **ჟგ. 458; 135.** ქართლის ცხოვრება, I, გვ. 197; **136.** **ჟგ. 63; 137.** ქართლის ცხოვრება, I, გვ. 197; **138.** იქვე, გვ. 197; **139.** ქსე, 7, სტატ. მონოფიზიტობა; **140.** ვ. გოილაძე, მიქაელი იყო მღვდელი ჭეშმარიტი..., მნათობი, 1987, №4, გვ. 222; **141.** **ჟგ. 459; 142.** ამ გალობის თანახმად, ყოვლადწმიდა სამება ეცვა ჯვარზე, რაც მკრეხელობაა; **143.** **ჟგ. 459; 144.** ზ. ალექსიძე, მასალები დვინის 506 წლის საეკლესიო კრების ისტორიისათვის. – მაცნე, ისტორიის სერია, 1973, № 3, გვ. 146-152; **145.** იქვე, გვ. 154; **146.** ზ.

აღექსიძე, რელიგიური სიტუაციის შესახებ VI ს-ის კავკასიაში. – მაცნე, ისტორიის სერია, 1974, № 1, გვ. 104; **147.** ზ. აღექსიძე, მასალები დვინის 506 წლის საეკლესიო კრების ისტორიისათვის. – მაცნე, ისტორიის სერია, 1973, № 3, გვ. 154; **148.** ზ. აღექსიძე, რელიგიური სიტუაციის შესახებ VI ს-ის კავკასიაში. – მაცნე, ისტორიის სერია, 1974, № 1, გვ. 149; **149.** ზ. აღექსიძე, რელიგიური სიტუაციის შესახებ VI საუკუნის კავკასიაში. – მაცნე, ისტორიის სერია, 1974, № 1, გვ. 149; **150.** იქვე, გვ. 158; **151.** მ. მამულია, ეპისკოპოსი გ. სარქისიანი, გვ. 202-203; **152.** ზ. აღექსიძე, მასალები დვინის 506 წლის საეკლესიო კრების ისტორიისათვის. – მაცნე, ისტორიის სერია, 1973, № 3, გვ. 162; **153.** ზ. აღექსიძე, ვახტანგ გორგასალისა და მიქაელ მთავარეპისკოპოსს შორის კონფლიქტის გამო, ძიებანი საქართველოსა და კავკასიის ისტორიიდან, გვ. 107; **154.** ზ. აღექსიძე, მასალები დვინის 506 წლის საეკლესიო კრების ისტორიისათვის. – მაცნე, ისტორიის სერია, 1973, № 3, გვ. 166; **155.** იქვე, გვ. 166; **156.** არსენი საფარელი, განყოფისათ ს, მუხლი XI; **157.** არსენი საფარელი, განყოფისათვის, მუხლი VII; **158.** ქსე, 7, სტატ. მონოფიზიტობა, გვ. 101; **159.** იქვე, გვ. 101; **160.** ზ. აღექსიძე, ვახტანგ გორგასალისა და მიქაელ მთავარეპისკოპოსს შორის კონფლიქტის გამო, ძიებანი საქართველოსა და კავკასიის ისტორიიდან, გვ. 102; **161.** იქვე, გვ. 105; **162.** იქვე, გვ. 105; **163.** იაკობ ცურტაველი, წამება შუშანიკისი, ზ. აღექსიძის შესავალი (რუს. ენ.), 1978, გვ.10; **164.** ზ. აღექსიძე, ვახტანგ გორგასალისა და მიქაელ მთავარეპისკოპოსს შორის კონფლიქტის გამო, ძიებანი საქართველოსა და კავკასიის ისტორიიდან, გვ. 106; **165.** იქვე, გვ. 106; **166.** ზ. აღექსიძე, შუშანიკი – ინტერნაციონალური წმინდანი. – საენათმეცნიერო კრებული, 1979, გვ. 301; **167.** ზ. აღექსიძე, რელიგიური სიტუაციის შესახებ VI საუკუნის კავკასიაში. – მაცნე, ისტორიის სერია, 1974, № 1, გვ. 107-108; **168.** **ა.აააააააააა, აააააააააააა ააააააა, აააააა, 1963, აააა. 412; 169.** **ა.აააააააააა, აააააააააააა ააააააა, აააააა, 1963, აააა. 422; 170.** ს. ჯანაშია, შრომები, V, გვ. 74; **171.** მ. ლორთქიფანიძე, ქართლი V ს-ის II ნახევარში, 1979, გვ. 72-74; **172.** **აააააააააააა ა.ა., აააააააააა ააააააააა ა აააააააა აააა, 1979 ა., აააა.197; 173.** **ა.აააააააააა, აააააააააა აააააააააააააა აააააა, აააა. 72; 174.** ნ. ჯანაშია, ლაზარ ფარპეცის ცნობები საქართველოს შესახებ, 1962, გვ. 214; **175.** „იბერები ქრისტიანები არიან და ამ სარწმუნოების წესებს ყველა იმაზე უკეთ იცავენ, რომელთაც ჩვენ ვიცნობთ“, გეორგიკა, II, გვ. 21; **176.** ბ. მჭედლიშვილი, გორგასალის რეფორმების შესახებ. – მნათობი, 1986, №11, გვ. 166-169; **177.** ნ. ჯანაშია, ნარკვევები, გვ. 45-46; **178.** დიდი სჯულის კანონი, გვ. 219; **179.** დიდი სჯულის კანონი, გვ. 249; **180.** **ააააააააააააა ააააააა (აააააააააააა), ააააააააააააა ა ააააააა, _ აააააააააააააა აააააა, 25, 1984, აააა. 151, ააააა. 140; 181.** ქართლის ცხოვრება, I, გვ. 197; **182.** ნ. ჯანაშია, ნარკვევები, გვ. 32; **183.** იქვე, გვ. 32; **184.** ბ. მჭედლიშვილი, გორგასალის რეფორმების შესახებ. – მნათობი, 1986, №2, გვ. 167; **185.** ძეგლები, I, გვ. 93; **186.** დიდი სჯულის კანონი, გვ. 271-273; **187.** ქართლის ცხოვრება, I, გვ. 197-198; **188.** იქვე, გვ. 198-199; **189.** ძეგლები, I, გვ. 93; **190.** ბ. ლომინაძე, საქართველოს საპატრიარქო და მისი ავტოკეფალია, საღვთისმეტყველო კრებული, 1981, 12, გვ. 73; **191.** **ა. ააააააააააააა, აააააააააა აააააააააა აააააააააააააააააა აააააააა. – მაცნე, ისტორიის სერია, 1986, №3, გვ. 69; 192.** **ა. ააააააააააააა, აააააააააა აააააააა აააააააააააააააააააააა აააააააა. – მაცნე, ისტორიის სერია, 1986, №3, გვ. 67-70; 193.** იქვე, გვ. 62; **194.** თ. ყაუხჩიშვილი, ბერძენი მწერლების ცნობები საქართველოს შესახებ, I, გვ. 141; **195.** იქვე, გვ. 153; **196.** იქვე, გვ. 151; **197.** **ა. ააააააააააააა, აააააააააა ააააააააა აააააააააააააააააააააა აააააააა. – მაცნე,**

გვ. 48; **29.** ქრესტომათია, I, გვ. 416; **30.** მოსე ხორენელი, სომხეთის ისტორია, გვ. 24; **31.** იქვე, გვ. 206; **32.** მოსე ხორენელი, სომხეთის ისტორია, გვ. 284; **33.** იქვე, გვ. 5-6; **34.** კ. კეკელიძე, ლიტ. ისტორია, I, გვ. 40; **35.** ვ. გოილაძე, საქართველოს, სომხეთისა და ალბანეთის ისტორიის საკითხები... კრ. „საქართველოს ფეოდალური ხანის ისტორიის საკითხები“, V, გვ. 19; **36.** იქვე, გვ. 19; **37.** იქვე, გვ. 19; **38.** ქართლის ცხოვრება, I, გვ. 266; **39.** ქრესტომათია, I, გვ. 35; **40.** იქვე, გვ. 40; **41.** მოსე ხორენელი, სომხეთის ისტორია, გვ. 172; **42.** ზ. სხირტლაძე, ფრესკული წარწერები, გვ. 107; **43.** ი. ივანიშვილი, ივანიშვილი ივანიშვილი ივანიშვილი ივანიშვილი ივანიშვილი ივანიშვილი. – მაცნე, ისტორიის სერია, 1886, №3, გვ. 67; **44.** მოვსეს კალანკატუაცი, ალბანთა ქვეყნის ისტორია, გვ. 51-52; **45.** ქრესტომათია, I, გვ. 166; **46.** ზ. სხირტლაძე, ფრესკული წარწერები, გვ. 107; **47.** იქვე, გვ. 108; **48.** იქვე, გვ. 108; **49.** უხტანესი, ისტორია გამოყოფისა, გვ. 63; **50.** ეპისტოლეთა წიგნი, გვ. 15; **51.** უხტანესი, ისტორია გამოყოფისა, გვ. 67; **52.** იქვე, გვ. 67; **53.** მაქსიმე სარდელი მიტრ. საქართველოს ეკლესია და მისი ავტოკეფალია, 1966, რუსული თარგმანი, გვ. 26-28; **54.** ქსე, 9, გვ. 669; **55.** იქვე, გვ. 669; **56.** ე. ნიკოლაძე, ეკლესიის ისტორია, გვ. 142-148; **57.** იგულისხმება „ეგრისწყლის“ აქეთ მღებარე ქვეყანა; **58.** ი. ივანიშვილი, ივანიშვილი ივანიშვილი ივანიშვილი ივანიშვილი ივანიშვილი. – მაცნე, ისტორიის სერია, 1986, №3, გვ. 63; **59.** იქვე, გვ. 62-64; **60.** ქსე, 9, გვ. 463; **61.** СвС, ср. Арр. ССР, ит. 77; **62.** ი. ივანიშვილი, ივანიშვილი ივანიშვილი ივანიშვილი ივანიშვილი ივანიშვილი. – მაცნე, ისტორიის სერია, 1886, №3, გვ. 66; **63.** იქვე, გვ. 66; **64.** ი. ივანიშვილი, ივანიშვილი ივანიშვილი ივანიშვილი ივანიშვილი. – მაცნე, ისტორიის სერია, 1986, №3, გვ. 67; **65.** იქვე, გვ. 62; **66.** იქვე, გვ. 64; **67.** ი. ივანიშვილი, ივანიშვილი ივანიშვილი ივანიშვილი ივანიშვილი. – მაცნე, ისტორიის სერია, 1886, №3, გვ. 69; **68.** დ. მუსხელიშვილი, საქართველოს ისტორიული გეოგრაფიის ძირითადი საკითხები, II, გვ. 151-152; **69.** პ. ინგოროყვა, გიორგი მერჩულე, გვ. 52; **70.** არსენი საფარელი, განყოფისათვის, გვ. 78; **71.** ნარკვევები, ტ. II, გვ. 276; **72.** საქართველოს ისტორია, გვ. 70; **73.** ეპისტოლეთა წიგნი, გვ. 140; **74.** ქსე, 9, სტატ. ზ. ალექსიძე, სომხური სამოციქულო ეკლესია, გვ. 472; **75.** არსენი საფარელი, განყოფისათვის, გვ. 156; **76.** იქვე, გვ. 51; **77.** იქვე, გვ. 51; **78.** იქვე, გვ. 51; **79.** იქვე, გვ. 131; **80.** არსენი საფარელი, განყოფისათვის, გვ. 87-88; **81.** ივ. ჯავახიშვილი, თხზულებანი, I, გვ. 283-284; **82.** იქვე, გვ. 284; **83.** იქვე, გვ. 285; **84.** არსენი საფარელი, განყოფისათვის, გვ. 79; **85.** იქვე, გვ. 80; **86.** იქვე, გვ. 80; **87.** იქვე, გვ. 154; **88.** თვენი II, 1983 (თარგმანი რუსულიდან), გვ. 52-55; **89.** იქვე, გვ. 59; **90.** თვენი II, 1983 (თარგმანი რუსულიდან), გვ. 70; **91.** ივ. ჯავახიშვილი, თხზულებანი, I, გვ. 410; **92.** იქვე, გვ. 391; **93.** იქვე, გვ. 392; **94.** ქართლის ცხოვრება, I, გვ. 208; **95.** კ. კეკელიძე, ძველი ქართული ლიტერატურის ისტორია, I, გვ. 161; **96.** ქართლის ცხოვრება, I, გვ. 207-2084; **97.** იქვე, გვ. 208; **98.** ივ. ჯავახიშვილი, თხზულებანი, I, გვ. 412; **99.** იქვე, გვ. 412; **100.** იქვე, გვ. 413; **101.** ივ. ჯავახიშვილი, თხზულებანი, I, გვ. 415; **102.** იქვე, გვ. 386; **103.** იქვე, გვ. 415; **104.** ქსე, 8, სტატ. საეკლესიო განხეთქილება კავკასიაში, გვ. 625; **105.** ივ. ჯავახიშვილი, თხზულებანი, I, გვ. 391; **106.** ივ. ჯავახიშვილი, თხზულებანი, I, გვ. 418; **107.** ქართლის ცხოვრება, I, გვ. 223; **108.** კ. კეკელიძე, ძველი ქართული ლიტერატურის ისტორია, I, გვ. 88; **109.** იქვე, გვ. 269; **110.** იქვე, გვ. 345; **111.** რ. თვარაძე, თხუთმეტსაუკუნოვანი მთლიანობა, გვ. 154; **112.** იქვე, გვ. 154; **113.** ძეგლები, II, გვ. 123; **114.** „ეპისტოლეთა წიგნი“ სომხური ტექსტი ქართული თარგმანით, გამოკვლევისათ და კომენტარებით გამოსცა ზაზა ალექსიძემ 1968 წელს; **115.** ქსე, 8; ქსე, 9,

სტატ. სომხური სამოციქულო ეკლესია, გვ. 625; **116.** ეპისტოლეთა წიგნი, გვ. 157; **117.** უნდა იყოს იოანე მახარებელისა; **118.** უხტანესი, ისტორია გამოყოფისა, გვ. 23; **119.** უხტანესი, ისტორია გამოყოფისა, გვ. 31; **120.** იქვე, გვ. 31; **121.** უხტანესი, ისტორია გამოყოფისა, გვ. 31-33; **122.** იქვე, გვ. 35; **123.** იქვე, გვ. 43; **124.** იქვე, გვ. 63; **125.** უხტანესი, ისტორია გამოყოფისა, გვ. 123; **126.** იქვე, გვ. 131; **127.** იქვე, გვ. 139-141; **128.** ს. ჯანაშია, შრომები, გვ. 112; **129.** კ. დანელია, ძველი ქართული ენის კათედრის შრომები, №23, 1980, გვ. 89; **130.** იქვე, გვ. 122; **131.** კ. დანელია, ძველი ქართული ენის კათედრის შრომები, №23, 1980, გვ. 90; **132.** არსენი საფარელი, განყოფისათვის, გვ. 87; **133.** უხტანესი, ისტორია გამოყოფისა, გვ. 31; **134.** არსენი საფარელი, განყოფისათვის, გვ. 84; **135.** იქვე, გვ. 156; **136.** ვ. ნალბანდიანი, სომხურ სიძველეთა გაკვეთილები, გვ. 11; **137.** უხტანესი, ისტორია გამოყოფისა, გვ. 156-157; **138.** ივ. ჯავახიშვილი, თხზულებანი, I, გვ. 300; **139.** უხტანესი, ისტორია გამოყოფისა, გვ. 157; **140.** ივ. ჯავახიშვილი, თხზულებანი, I, გვ. 424; **141.** იქვე, გვ. 422; **142.** იქვე, გვ. 423; **143.** იქვე, გვ. 423; **144.** ივ. ჯავახიშვილი, თხზულებანი, I, გვ. 428; **145.** იქვე, გვ. 424; **146.** კ. კეკელიძე, ძველი ქართული ლიტერატურის ისტორია, I, გვ. 51; **147.** იქვე, გვ. 51; **148.** კ. კეკელიძე, ძველი ქართული ლიტერატურის ისტორია, I, გვ. 52; **149.** ქსე, 7, სტატ. მონოფიზიტობა, გვ. 100; ქსე, 8, სტატ. საეკლესიო განხეთქილება კავკასიაში, გვ. 625; **150.** ივ. ჯავახიშვილი, თხზულებანი, I, გვ. 350; **151.** კ. კეკელიძე, ძველი ქართული ლიტერატურის ისტორია, I, გვ. 487; **152.** იქვე, გვ. 474; **153.** უხტანესი, ისტორია გამოყოფისა, გვ. 286; **154.** იქვე, გვ. 255; **155.** იქვე, გვ. 255; **156.** უხტანესი, ისტორია გამოყოფისა, გვ. 255; **157.** იქვე, გვ. 81; **158.** უხტანესი, ისტორია გამოყოფისა, გვ. 369; **159.** იქვე, გვ. 371;

თავი VI

1. ქართლის ცხოვრება, I, 1955 წ., გვ.217; **2.** იქვე, გვ.217; **3.** იქვე, გვ.218; **4.** ი. ჯავახიშვილი, თხზულებანი, ტ. I, 1979 წ., გვ. 300; **5.** ქართლის ცხოვრება, I, 1955წ., გვ. 221; **6.** იქვე, გვ. 221; **7.** ეპისტოლეთა წიგნი, 1968 წ., გვ. 193-194; **8.** ქართლის ცხოვრება, I, 1955 წ., გვ. 222; **9.** ქსე, IX, გვ. 567; **10.** ქართლის ცხოვრება, I, გვ.223; **11.** ეპისტოლეთა წიგნი, გვ.150; **12.** იქვე, გვ.195; **13.** იქვე, გვ.195; **14.** იქვე, გვ.173; **15.** იქვე, გვ.197; **16.** ეპისტოლეთა წიგნი, გვ.196; **17.** იქვე, გვ. 196, შენიშვნა; **18.** იქვე, გვ. 197; **19.** იქვე, გვ. 251, შენიშვნა; **20.** იქვე, გვ. 201; **21.** იქვე, გვ. 251; **22.** ქართლის ცხოვრება, I, 1955 წ., გვ. 222; **23.** იქვე, გვ. 223; **24.** იქვე, გვ. 224. **25.** იქვე, გვ. 224; **26.** ი. ჯავახიშვილი, თხზულებანი, ტ. I, 1979 წ., გვ. 301-302; **27.** ეპისტოლეთა წიგნი, გვ. 200-204; **28.** ი. ჯავახიშვილი, თხზულებანი, ტ. I, 1979 წ., გვ. 302; **29.** ქართლის ცხოვრება, I, 1955წ., გვ. 225. **30.** იქვე გვ. 226; **31.** ი. ჯავახიშვილი, თხზულებანი, ტ. I, 1979 წ., გვ. 306; **32.** ქართლის ცხოვრება, I, 1955 წ., გვ. 228; **33.** იქვე, გვ. 226. **34.** ეპისტოლეთა წიგნი, გვ. 216; **35.** ეპისტოლეთა წიგნი, გვ. 270; **36.** იქვე, გვ. 217; **37.** იქვე, გვ. 217; **38.** იქვე, გვ. 270; **39.** ქართლის ცხოვრება, I, 1955 წ., გვ. 226-227. **40.** ივ. ჯავახიშვილი, თხზულებანი, ტ. II, 1984 წ., გვ. 74; **41.** იქვე, გვ. 76; **42.** იქვე, გვ. 77; **43.** „თავისუფალ არს და მოციქულთა მაგიერი და მოციქულთა ტახტსა ზედა მჯდომი და პატრიარქი“, ქართლის ცხოვრება, ტ. I, 1955, გვ. 231; **44.** იქვე, გვ. 231, ჩანართი; **45.** იქვე, გვ. 232, ჩანართი. **47.** ქართლის ცხოვრება, I, 1955 წ., გვ.

232; **48.** ივ. ჯავახიშვილი, თხზულებანი, ტ. II, გვ. 77; **49.** იქვე, გვ. 78. **50.** კ. კეკელიძე, ძველი ქართული ლიტერატურის ისტორია, ტ. I, 1980 წ., გვ. 527; **51.** იქვე, გვ. 128; **52.** ნ. ბერძენიშვილი, საქართველოს ისტორიის საკითხები, ტ. IX, 1979 წ., გვ. 15-16. **53.** ს. ჯანაშია, შრომები, ტ. I, 1949 წ., გვ. 124; **54.** დ. მუსხელიშვილი, საქართველოს ისტორიული გეოგრაფიის ძირითადი საკითხები, ტ. II, 1980 წ., გვ. 5. **55.** დ. მუსხელიშვილი, საქართველოს ისტორიული გეოგრაფიის ძირითადი საკითხები, ტ. II, 1980 წ., გვ. 152; **56.** საქართველოს ისტორიის ნარკვევები, ტ. II, გვ. 563. **57.** ეპისტოლეთა წიგნი, გვ. 200, 266-268; **58.** საქართველოს ისტორიის ნარკვევები, ტ. II, გვ. 207; **59.** იქვე, გვ. 563; **60.** იქვე, გვ. 563. **61.** ვახუშტი, ქართლის ცხოვრება, ტ. IV, 1973 წ., გვ. 70; **62.** დ. მუსხელიშვილი, საქართველოს ისტორიული გეოგრაფიის ძირითადი საკითხები, ტ. II, გვ. 151. **63.** დ. მუსხელიშვილი, საქართველოს ისტორიული გეოგრაფიის ძირითადი საკითხები, ტ. II, გვ. 13; **64.** ეპისტოლეთა წიგნი, გვ. 167; **65.** იქვე, გვ. 168. **66.** დ. მუსხელიშვილი, ქართული ისტორიული გეოგრაფიის ძირითადი საკითხები, ტ. II, გვ. 21; **67.** ს.ჯანაშია, შრომები, ტ. I, გვ. 122-123; **68.** ეპისტოლეთა წიგნი, გვ. 170; **69.** იქვე, გვ. 171. **70.** იქვე, გვ. 173; **71.** იქვე, გვ. 176; **72.** იქვე, გვ. 178-180; **73.** იქვე, გვ. 180. **74.** ეპისტოლეთა წიგნი, გვ. 180. **75.** ქართლის ცხოვრება, I, 1995, გვ. 226. **76.** კ. კეკელიძე, ძველი ქართული ლიტერატურის ისტორია, ტ. I, 1980, წ., გვ. 51; **77.** პ. ინგოროყვა – გიორგი მერჩულე, 1954 წ., გვ. 30. **78.** პ. ინგოროყვა, გიორგი მერჩულე, 1954 წ., გვ. 424. **79.** ლიტერატურული ძიებანი, 1983 წ., გვ. 280; **80.** საღვთისმეტყველო კრებული, 1984, №2. ვ. გურგენიძის გამოკვლევა, გვ. 120; **81.** ანტიოქიის პატრიარქები ანასტასი I (596-601) და ანასტასი II (602-610) კირიონის თანამედროვენი იყვნენ. ანტიოქიური ქრონოგრაფის თანახმად, ანასტასის ქართული ეკლესიის მეთაურთან კავშირი ჰქონდა; **82.** ეპისტოლეთა წიგნი, გვ. 68. **83.** ეპისტოლეთა წიგნი, გვ. 71; **84.** არსენი საფარელი, განყოფისათვის..., გვ.85; **85.** იქვე, გვ. 78-79; **86.** იქვე, გვ. 84. **87.** იქვე, გვ. 81; **88.** იქვე, გვ. 81-82; **89.** ეპისტოლეთა წიგნი, გვ. 53, შენიშვნა 93. **90.** არსენი საფარელი. განყოფისათვის სომეხთა და ქართველთა, გვ. 85; **91.** არსენი საფარელი, განყოფისთვის სომეხთა და ქართველთა, გვ. 81; **92.** იქვე, გვ. 86. **93.** იქვე, გვ. 15; **94.** იქვე, გვ. 16; **95.** არსენი საფარელი, განყოფისათვის სომეხთა და ქართველთა, გვ. 89; **96.** იქვე, გვ.59. **97.** იქვე, გვ. 64; **98.** იქვე, გვ. 90; **99.** არსენი საფარელი, განყოფისათვის სომეხთა და ქართველთა, გვ. 90; **100.** იქვე, გვ. 82. **101.** არსენი საფარელი, განყოფისათვის სომეხთა და ქართველთა, გვ. 83; **102.** იქვე, გვ. 83; **103.** იქვე, გვ. 146-147; **104.** იქვე, გვ. 83; **105.** იქვე, გვ. 90-91; **106.** ძველი ქართული ლიტერატურის ძეგლები, გვ. 159. **107.** ვ. გურგენიძე, – ხერსონის ქართველთა მონასტერი, საღვთისმეტყველო კრ... 1984, №12, გვ. 183. **108.** მოვსეს კალანკატუაცი, ალვანთა ქვეყნის ისტორია, მთარგმნელ ლ. დავლიანიძე-ტატიშვილის შესავალი, გვ. 19. **109.** იქვე, გვ. 125; **110.** მოვსეს კალანკატუაცი, „ალვანთა ქვეყნის ისტორია, გვ. 122; **111.** იქვე, გვ. 125; **112.** იქვე, გვ. 168; **113.** იქვე, გვ. 168. **114.** იქვე, გვ. 170; **115.** იქვე, გვ. 127; **116.** მოვსეს კალანკატუაცი, „ალვანთა ქვეყნის ისტორია“, გვ.122. **117.** ქართლის ცხოვრება, I, 1955 წ., გვ. 231; **118.** იქვე, გვ. 232. **119.** მოვსეს კალანკატუაცი, ალვანთა ქვეყნის ისტორია, გვ. 139; **120.** იქვე, გვ. 139. **121.** იქვე, გვ. 143; **122.** მოვსეს კალანკატუაცი, ალვანთა ქვეყნის ისტორია, გვ. 129. **123.** მოვსეს კალანკატუაცი, ალვანთა ქვეყნის ისტორია, გვ. 130; **124.** იქვე, გვ. 130; **125.** იქვე, გვ. 130. **126.** ქართლის ცხოვრება, I, გვ. 232.

თავი VII

1. ძველი ქართული ლიტერატურის ძეგლები. ტ. I, გვ. 26; 2. იქვე, გვ. 39; 3. ქართლის ცხოვრება, ტ. I, გვ. 177; 4. ქართლის ცხოვრება, ტ. IV, გვ. 116; 5. ქართლის ცხოვრება, ტ. I, გვ. 235. 6. დავით მუსხელიშვილი, საქართველოს ისტორიული გეოგრაფიის ძირითადი საკითხები. 1980, გვ. 5; 7. ქართლის ცხოვრება, ტ. IV, გვ. 694; 8. იქვე, გვ. 121; 9. დ. მუსხელიშვილი, საქართველოს ისტორიული გეოგრაფიის ძირითადი საკითხები, გვ. 11. 10. იქვე, გვ. 11; 11. დ. მუსხელიშვილი, საქართველოს ისტორიული გეოგრაფიის ძირითადი საკითხები, გვ. 13; 12. იქვე, გვ. 62; 13. იქვე, გვ. 76. 14. იქვე, გვ. 77; 15. ქართლის ცხოვრება, ტ. I, გვ. 242; 16. დ. მუსხელიშვილი, საქართველოს ისტორიული გეოგრაფიის ძირითადი საკითხები, გვ. 242. 17. ქართლის ცხოვრება, ტ. IV, გვ. 127; 18. იქვე, გვ. 127; 19. ქართლის ცხოვრება, ტ. IV, გვ. 125; 20. დ. მუსხელიშვილი, საქართველოს ისტორიული გეოგრაფიის ძირითადი საკითხები, გვ. 13; 21. ქართლის ცხოვრება, ტ. I, 1955, გვ. 251. 22. დ. მუსხელიშვილი, საქართველოს ისტორიული გეოგრაფიის ძირითადი საკითხები, გვ. 13; 23. იქვე, გვ. 151. 24. დ. მუსხელიშვილი, საქართველოს ისტორიული გეოგრაფიის ძირითადი საკითხები, გვ. 151; 25. იქვე, გვ. 151; 26. იქვე, გვ. 152. 27. ქართლის ცხოვრება, I, გვ. 234. 28. იქვე, გვ. 235; 29. ქართლის ცხოვრება, I, გვ. 240; 30. იქვე, გვ. 241. 31. ქართლის ცხოვრება, I, გვ. 242. 32. ქართლის ცხოვრება, I, გვ. 241; 33. იქვე, გვ. 242; 34. ივ. ჯავახიშვილი, თხზულებანი, ტ. VIII, 1977 წ., გვ. 194; 35. ქართლის ცხოვრება, I, გვ. 248. 36. ~~საქართველოს ისტორიული გეოგრაფიის ძირითადი საკითხები~~, 1982 წ., გვ. 36; 37. იქვე, გვ. 35. 38. ~~საქართველოს ისტორიული გეოგრაფიის ძირითადი საკითხები~~, 1982 წ., გვ. 34; 39. ივ. ჯავახიშვილი, თხზულებანი, ტ. II, თბილისი, 1983 წ., გვ. 93. 40. ივ. ჯავახიშვილი, თხზულებანი, ტ. II, თბილისი, 1983 წ., გვ. 95; 41. იქვე, გვ. 95; 43. იქვე, გვ. 100. 44. ივ. ჯავახიშვილი, თხზულებანი, ტ. II, თბილისი, 1983 წ., გვ. 104. 45. ~~საქართველოს ისტორიული გეოგრაფიის ძირითადი საკითხები~~, 1982 წ., გვ. 35, გვ. 11. 46. დას. საქართველოს საეკლესიო გაერთიანება რამოდენიმე ათეული წლით წინ უსწრებდა აფხაზეთის „სამეფოს“ დაარსებას. დას. საქართველოს ეკლესიას უცხოელები უწოდებდნენ „ქვემო იბერიის ეკლესიას“. იხ. სარდელი მიტროპოლიტი მაქსიმი, საქართველოს ეკლესია და მისი ავტოკეფალია „თეოლოგია“, ათენი, 1966 წ. 47. დოსითეოსი, იერუსალიმელი პატრიარქები, თავი V, გვ. 510, წიგნიდან: „სარდელი მიტროპოლიტი მაქსიმი, ქართული ეკლესია და მისი ავტოკეფალია. თეოლოგია, ათენი, 1966 წ.“; 48. იქვე, გვ. 48; 49. კირიონი, „ეგრისის, გუგარქისა და ქართლის არქიეპისკოპოსად ანუ კათალიკოსად იყო ნაკურთხი „წინანდელ წესთა თანახმად“ (იოანე დრასხანაკერტელი, „სომხეთის ისტორია“, გვ. 10). 50. დ. მუსხელიშვილი, საქართველოს ისტორიული გეოგრაფიის ძირითადი საკითხები, წიგნი II, თბილისი, 1980წ., გვ. 5; 51. ქართლის ცხოვრება, ტ. IV, გვ. 746; 52. ა. კარტაშვილი, მსოფლიო კრებები, პარიზი, 1963 წ., გვ. 688, რუს. ენაზე. 53. ეფრემ მცირე, უწყებად მიზეზსა ქართველთა მოქცევისასა, 1959, გვ. 9; 54. საქართველოს ისტორიის ნარკვევები, ტ. II, გვ. 416; 55. ვ. გოილაძე, ქართული ეკლესიის სათავეებთან, გვ. 202. 56. ვ. გოილაძე, ქართული ეკლესიის სათავეებთან, გვ. 204; 57. ვ. გოილაძე, ქართული ეკლესიის სათავეებთან, გვ. 204; 58. იქვე, გვ. 204; 59. გეორგიკა, IV, ნაწ. II, გვ. 185 „ნარკვევები“, II, გვ. 424. 60. ქართლის ცხოვრება, I, გვ. 255; 61. ქართლის ცხოვრება, ტ. I, გვ. 232. 62. უხტანესი, ისტორია გამოყოფისა..., გვ. 365; 63. მოვსეს კალანკატუაცი, აღვანთა ქვეყნის ისტორია, გვ. 361; 64. უხტანესი, ისტორია გამოყოფისა..., გვ. 187. 65. არსენი საფარელი, განყოფისათვის..., გვ. 171; 66. უხტანესი, ისტორია გამოყოფისა..., გვ. 113.

მარტივობა გობრონისი, ძველი ქართული აგიოგრაფიული ლიტერატურის ძეგლები, I, 1964 წ., გვ. 177; **156.** არსენი საფარელი, განყოფისათვის სომეხთა და ქართველთა, გვ. 88. **157.** იქვე, გვ. 88. **158.** რ. თ. შმერლინგი, ქართული ხელნაწერი წიგნების მხატვრული გაფორმება IX-XI საუკუნეებში, ტ. II, გვ. 56; **159.** ი. აბულაძე, ქართული და სომხური ლიტერატურული ურთიერთობა IX-X საუკუნეებში, თბილისი, 1994 წ., შესავალი. **160.** ძველი ქართული ლიტერატურის ისტორია, ტ. I, გვ. 56; **161.** ი. აბულაძე, შრომები, ტ. IV, გვ. 10. **162.** საქართველოს ისტორიის ნარკვევები, ტ. II, 1973, გვ. 402-410. **163.** ძველი ქართული ლიტერატურის ქრესტომათია, ტ/ I, 1946წ., გვ. 166. **164.** შუა საუკუნეების ფილოსოფიის ისტორიის პრობლემები, ნაწ. I, გვ. 100; **165.** არსენ საფარელი, განყოფისათვის ქართველთა და სომეხთა, გვ. 92; **166.** ძველი ქართული ლიტერატურის ქრესტომათია, ტ. I, 1946წ., გვ. 119; **167.** ზ. სხირტლაძე, საბერძნეთის ფრესკული წარწერები, გვ. 106; **168.** ი. აბულაძე, შრომები, ტ. IV, გვ. 11; **169.** საქართველოს ისტორიის ნარკვევები, ტ. II, 1973 წ., გვ. 305; **170.** იქვე, გვ. 390; **171.** იქვე, გვ. 391; **172.** ძველი ქართული აგიოგრაფიული ლიტერატურის ძეგლები, ტ. I, 1964 წ., გვ. 167; **173.** ქრესტომათია, 1946 წ., გვ. 145; **174.** იქვე, გვ. 145; **175.** საქართველოს ისტორიის ნარკვევები, ტ. II, გვ. 600; **176.** ს. ტროიცი, საეკლესიო ავტოკეფალიის შესახებ, გვ. 45-46. **177.** ძველი ქართული ლიტერატურის ძეგლები, 1978 წ., გვ. 176; **178.** იქვე, გვ. 176; **179.** იქვე, გვ. 178; **180.** იქვე, გვ. 179; **181.** იქვე, გვ. 179; **182.** ძველი ქართული აგიოგრაფიული ლიტერატურის ძეგლები, I, 1964 წ., გვ. 288; **183.** იქვე, გვ. 289; **184.** ქართლის ცხოვრება, I, გვ. 231; **185.** ძეგლები, I, გვ. 290. **186.** ს. ტროიცი, კონსტანტინოპოლის საპატრიარქოს საზღვრების გავრცელების უფლება „დიასპორაზე“, გვ. 42; **187.** ვ. გოილაძე, ქართული ეკლესიის სათავეებთან, გვ. 209. **188.** ჯ. აფციაური – გიორგი მცირის „გიორგი მთაწმინდელის ცხოვრება“, გვ. 222; **189.** იქვე, გვ. 230; **190.** იქვე, გვ. 222. **191.** ივ. ჯავახიშვილი, თხზულებანი, ტ. I, გვ. 154; **192.** იქვე, გვ. 156; **193.** ივ. ჯავახიშვილი, თხზულებანი I, გვ. 152. შენ. I; **194.** იქვე, გვ. 154; **195.** ჯ. აფციაური, გიორგი მცირის „გიორგი მთაწმინდელის ცხოვრება“, 1980 წ., გვ. 230; **196.** იქვე, გვ. 222; **197.** ჯ. აფციაური, იდეური ბრძოლის საკითხებისათვის, გვ. 38, 1984. იხ. „ქართლის ცხოვრება“. I, გვ. 145; **198.** ჯ. აფციაური, გიორგი მცირის „გიორგი მთაწმინდელის ცხოვრება“, 1980 წ., გვ. 222. **199.** კ. კეკელიძე, ძველი ქართული ლიტერატურის ისტორია, ტ. I, გვ. 43-57. **200.** ძველი ქართული ლიტერატურის ქრესტომათია, ტ. I, გვ. 60. **201.** ივ. ჯავახიშვილი, ქართველი ერის ისტორია, I, გვ. 271. **202.** დავით აღმაშენებლის დროს „რალაც სახლების“ ვითომდა „გაქართველების“ შესახებ: ეს „სახლები!“ ის სამეფო სახლები იყო, რომელნიც აღმაშენებელმა თავის სკიპტრის ქვეშ შეიერთა. კერძოდ, შაჰანშას სახლი (ე.ი. ანისელი ბაგრატიონების სამეფო სახლი), შირვანშას სახლი (შირვანის მეფეების სახლი), სომეხთა სახლი (ლორე-ტაშირის კვირიკეების სამეფო სახლი) და სხვა. ბატონ ჯ. აფციაურს კი ჰგონია, თითქოსდა რალაც ეთნიკურ ჯგუფებზეა (ამ ჯგუფების სახელად მიიხნევს „სახლს“) საუბარი, რომელნიც თითქოსდა დავით აღმაშენებელმა გააქართველა და ამ თითქოს „ცოდვას“ ინანიებს თავის „გალობანი სინანულისანში“; **203.** მოვსეს კალანკატუაცი – აღვანთა ქვეყნის ისტორია, 1985 წ., გვ. 121-123. **204.** ვ. გურგენიძე, კირიონ I, „საღვთისმეტყველო კრებული“, 1984, №2, გვ. 114; **205.** ს. ჯანაშია – ფეოდალური რევოლუცია საქართველოში, 1935 წ., გვ. 107-112; **206.** იქვე, გვ. 114-115. **207.** სინური მრავალთავი 864 წლისა, თბ., 1959 წ., გვ. 283. **208.** პ. ინგოროყვა, თხზულებანი, ტ. III, გვ. 145; **209.** იქვე, გვ. 102; **210.** იქვე, გვ. 144; **211.** იქვე, გვ. 414; **212.** პ. ინგოროყვა, თხზულებანი, ტ. III, გვ. 418;

213. იქვე, გვ. 416. **214.** სკუბანიეშვილი, ძველი ქართული ლიტერატურის ქრესტომათია, I, გვ. 170; **215.** საქართველოს სამოთხე, გვ. 324; **216.** კ. კეკელიძე, ძველი ქართული ლიტერატურის ისტორია, გვ. 544. **217.** ანტონ ბაგრატიონი, წყობილსიტყვაობა, 1980 წ., გვ. 347; მცირე უწყებანი ქართველთა მწერალთათვის, 1982, გვ. 164; **218.** მ. თამარაშვილი., ისტორია კათოლიკობისა, 1902 წ., გვ. 133. **219.** შ. ძიძიგური, ბასკები და ქართველები, გვ. 78; **220.** იქვე, გვ. 79; **221.** იქვე, გვ. 79; **222.** იქვე, გვ. 80; **223.** საქართველოს ისტორიის ნარკვევები, IV, გვ. 426.

თავი VIII

1. მ.ლორთქიფანიძე, საქართველო IV-X სს-ში. ქსე, ტომი „საქართველო“, 1981 წ., გვ. 60; **2.** ქართლის ცხოვრება. ტექსტი დადგენილია ყველა ძირითადი ხელნაწერის მიხედვით ს. ყაუხჩიშვილის მიერ, ტ. I, 1955 წ., გვ. 185, გვ. 275; **3.** მ. ლორთქიფანიძე, ბრძოლა საქართველოს გაერთიანებისათვის, ნარკვ. III, 1979 წ., გვ. 159; **4.** საქართველოს ისტორიის ნარკვევები, III, გვ. 63-64. **5.** საქართველოს ისტორია, 1980 წ., გვ. 84; **6.** ბ. სილაგაძე, იაპია ანტიოქიელის ცნობები, ქართული წყაროთმცოდნეობა, VI, 1985 წ., გვ. 108-120; **7.** ბ. სილაგაძე, იაპია ანტიოქიელის ცნობები, ქართული წყაროთმცოდნეობა, VI, 1985 წ., გვ. 115; **8.** საქართველოს ისტორიის ნარკვევები, III, გვ. 65-66. **9.** ქართლის ცხოვრება, I, გვ. 382; **10.** იქვე, გვ. 282; **11.** ქართლის ცხოვრება, I, გვ. 281; **12.** მ. ლორთქიფანიძე, საქართველოს არქეოლოგიური ძეგლები, V, 1987, გვ. 11-13; **14.** ბ. ლომინაძე, საქართველოს საპატრიარქო და მისი ავტოკეფალია, საღვთისმეტყველო კრ., 1981 წ., №2, გვ. 96; **15.** ქართლის ცხოვრება, I, გვ. 282; **16.** იქვე, გვ. 231. **17.** გავრცელებული აზრის თანახმად კონსტანტინოპოლში ჩავიდა არა ბაგრატ III, არამედ მელქისედეკი; **18.** ქართლის ცხოვრება, I, გვ. 232; **19.** არსებითი მნიშვნელობა არა აქვს იმას კონსტანტინოპოლში საქართველოს მეფე ჩავიდა თუ პატრიარქი, მათ ერთი – საეკლესიო საკითხი უნდა მოეგვარებინათ. **20.** ქართლის ცხოვრება, I, გვ. 265; **21.** იქვე, გვ. 270; **22.** იქვე, გვ. 281. **23.** დაწერილი მელქისედეკ კათალიკოსისა სვეტიცხოვლისადმი. ქართული სამართლის ძეგლები, III, 1970 წ., გვ. 22. **24.** ქართლის ცხოვრება, I, გვ. 278. **25.** იქვე, გვ. 284; **26.** იქვე, გვ. 285; **27.** ქართლის ცხოვრება, I, გვ. 384; **28.** იქვე, გვ. 384; **29.** იქვე, გვ. 386; **30.** იქვე, გვ. 386; **31.** ძველი ქართული ლიტერატურის ძეგლები, ცხოვრებად იოვანესი და ეფთჳმისი, 1978 წ., გვ. 226; **32.** იოანე, ექვთიმე და გიორგი მთაწმიდელების ბერძნული „ცხოვრება“, 1942, გვ. 126. **33.** ძველი ქართული ლიტერატურის ძეგლები, გვ. 180; **34.** სამართლის ძეგლები, III, 1970 წ., გვ. 86. **35.** ძველი ქართული ლიტერატურის ძეგლები, 1978, გვ. 329; **36.** ეპისკოპოსი ანანია ჯაფარიძე, საქართველოს სამოციქულო ეკლესიის ისტორია, I, გვ. 440. **37.** ს. ჯანაშია, შრომები, ტ. V, გვ. 112; **38.** მოვსეს კალანკატუაცი, ალვანთა ქვეყნის ისტორია, 1985 წ., გვ. 140-141; **39.** ა. შანიძე, თხზულებანი, IX, 1986 წ., გვ. 117; **40.** ძველი ქართული ლიტერატურის ძეგლები, 1978 წ., გვ. 254; **41.** აგიოგრაფიული ძეგლები, II, 1967 წ., გვ. 123. **42.** ძველი ქართული აგიოგრაფიული ლიტერატურის ძეგლები, II, 1967 წ., გვ. 123; **43.** იქვე, გვ. 129; **44.** იქვე, გვ. 123. **45.** ძველი ქართული აგიოგრაფიული ლიტერატურის ძეგლები, II, 1967 წ., გვ. 123-124; **46.** კ. დანელია, ქართული სამწერლო ენის ისტორიული საკითხები, 1983 წ., გვ. 297. **47.** კ. კეკელიძე, ძველი ქართული ლიტერატურის ისტორია, I, გვ. 47; **48.** იქვე, გვ. 52; **49.** იქვე, გვ. 53; **50.** იქვე, გვ. 53-54; **51.** იქვე, გვ. 55; **52.** კ. კეკელიძე, ძველი ქართული

ლიტერატურის ისტორია, I, გვ. 55. **53.** იქვე, გვ. 57; **54.** კ. დანელია, ქართული სამწერლო ენის ისტორიული საკითხები, 1983 წ., გვ. 356-357; **55.** იქვე, გვ. 211; **56.** კ. დანელია, ქართული სამწერლო ენის ისტორიული საკითხები, 1983 წ., გვ. 250, 299, 301, 303. **57.** შდრ. სიტყვისგება ბერისა ეფთჳმე გრძელისა სოსთენის მიმართ, სომეხთა მოძღვარისა, ლიტერატურული ძიებანი, 1983 წ., გვ. 280; **58.** ქართლის ცხოვრება, I, გვ. 386. **59.** იქვე, გვ. 385; **60.** იქვე, გვ. 386; **61.** ქართლის ცხოვრება, I, გვ. 292; **62.** იქვე, გვ. 293, შენიშვნა. **63.** ძველი ქართული ლიტერატურის ძეგლები, გვ. 246; **64.** ქართლის ცხოვრება, I, გვ. 291; **65.** ქართლის ცხოვრება, I, გვ. 290; **66.** ძველი ქართული ლიტერატურის ძეგლები, გვ. 263; **67.** ქართლის ცხოვრება, I, გვ. 294; **68.** იქვე, გვ. 294; **69.** იქვე, გვ. 294; **70.** იქვე, გვ. 386. **71.** ქართლის ცხოვრება, გვ. 294; **72.** იქვე, გვ. 295; **73.** ძველი ქართული აგიოგრაფიული ლიტერატურის ძეგლები, II გვ. 93; **74.** იქვე, გვ. 93; **75.** იქვე, გვ. 95; **76.** ათონელების ბერძნული „ცხოვრება“, 1982 წ., გვ. 55; **77.** საქართველოს ისტორია, 1980, გვ. 90. **78.** ძველი ქართული აგიოგრაფიული ლიტერატურის ძეგლები, II, 1967წ., გვ. 95-96; **79.** იქვე, გვ. 96; **80.** ძველი ქართული ლიტერატურის ძეგლები, 1978 წ., გვ. 311; **81.** იქვე, გვ. 267; **82.** იქვე, გვ. 265; **83.** ძველი ქართული ლიტერატურის ძეგლები, 1978 წ., გვ. 267. **84.** იხ. მოაწმინდელთა ბერძნული ცხოვრება, 1982 წ.; **85.** ძველი ქართული ლიტერატურის ძეგლები, 1978 წ., გვ. 264; **86.** ქსე, II, გვ. 364. იხ. ვ. კობალიანი, საქართველოსა და ბიზანტიის პოლიტიკური ურთიერთობა 970-1070 წლებში, 1969. **87.** ქართლის ცხოვრება, I, 1955, გვ. 303; **88.** იქვე, გვ. 303. **89.** იქვე, გვ. 300; **90.** იქვე, გვ. 303; **91.** ძველი ქართული ლიტერატურის ძეგლები, გვ. 296; **92.** იქვე, გვ. 296. **93.** გიორგი მცირე, ცხოვრება და მოქალაქობა წმიდისა და ნეტარისა მამისა ჩუენისა გიორგი მოაწმინდელისა, ძველი ქართული ლიტერატურის ძეგლები, 1978, გვ. 296; **94.** სარდელი მიტროპოლიტი მაქსიმე, საქართველოს ეკლესიის ავტოკეფალია, „თეოლოგია“, ათენი, 1966, გვ. 50. **95.** ~~საქართველოს ეკლესიის ავტოკეფალია~~, 1966 წ. **51;** **96.** ძველი ქართული ლიტერატურის ძეგლები, 1978, გვ. 302; **97.** იქვე, გვ. 303. **98.** იქვე, გვ. 302-303, 306; **99.** იქვე, გვ. 306. **100.** ძველი ქართული ლიტერატურის ძეგლები, გვ. 306; **101.** იქვე, გვ. 306; **102.** გეორგიკა, №8, 1980 წ., გვ. 18. **103.** ~~საქართველოს ეკლესიის ავტოკეფალია~~, 1966 წ., გვ. 34; **104.** იქვე, გვ. 34; **105.** დიდი სჯულის კანონი, 1975 წ., გვ. 261. **106.** ძველი ქართული ლიტერატურის ძეგლები, გვ. 307; **107.** იქვე, გვ. 307; **108.** იქვე, გვ. 307; **109.** „ქუეყანასა მას სომხეთისასა თვინიერ შესამოსლისა ხუცესნი აღასრულებდნენ წირვასა თუხითავე შესამოსლითა და ესე დიდი წვალები არს...“ – წერდა რამდენიმე ათეული წლით ადრე ექვთიმე მოაწმინდელი. იხ. მცირე სჯულის კანონი, თბ., 1973. **110.** ძველი ქართული ლიტერატურის ძეგლები, გვ. 309; **111.** იქვე, გვ. 308; **112.** იქვე, გვ. 308; **113.** იქვე, გვ. 308; **114.** ძველი ქართული ლიტერატურის ძეგლები, გვ. 308. **115.** იქვე, გვ. 309; **116.** ქართლის ცხოვრება, I, გვ. 231. შენიშვნა 1. **117.** ძეგლები, 1978 წ., გვ. 309; **118.** იქვე, გვ. 309; **119.** ძველი ქართული ლიტერატურის ძეგლები, 1978, გვ. 309; **120.** იქვე, გვ. 309. **121.** იხ. ეპისკოპოსი ანანია ჯაფარიძე, საქართველოს სამოციქულო ეკლესიის ისტორია, I, 1996, გვ. 447; **122.** ძველი ქართული ლიტერატურის ძეგლები, 1978, გვ. 310. **123.** ძველი ქართული ლიტერატურის ძეგლები, 1978, გვ. 310; **124.** იქვე, გვ. 311. **125.** ძველი ქართული ლიტერატურის ძეგლები, გვ. 312; **126.** იქვე, გვ. 302; **127.** მარიამ დედოფალი ქართლის ეკლესიის მსახურად სქემ-მონაზვნად აღკვეცა წმიდა გიორგი მოაწმინდელმა. **128.** ბ. ლომინაძე, საქართველოს საპატრიარქო და მისი ავტოკეფალია. საღვთისმეტყველო

კრებული, 1981, №12, გვ. 97. **129.** ივ. ჯავახიშვილი, ქართველი ერის ისტორია, ტ. IV, გვ. 51. **130.** ძველი ქართული ლიტერატურის ძეგლები, 1978, გვ. 326; **131.** დიდი სჯულის კანონი, 1975წ., გვ. 553; **132.** ქართული სამართლის ძეგლები, ტ. III, 1970 წ., გვ. 161; **133.** იქვე, გვ. 388; **134.** იქვე, გვ. 390; **135.** იქვე, გვ. 342; **136.** ქართული სამართლის ძეგლები, ტ. III, გვ. 489; **137.** იქვე, გვ. 492; **138.** იქვე, გვ. 493. **139.** იქვე, გვ. 495; **140.** იქვე, გვ. 527; **141.** იქვე, გვ. 565; **142.** იქვე, გვ. 570; **143.** იქვე, გვ. 577; **144.** იქვე, გვ. 596; **145.** იქვე, გვ. 603; **146.** ბ. ლომინაძე – საქართველოს საპატრიარქო და მისი ავტოკეფალია. საღვთისმეტყველო კრებული, 1981 წ., №12, გვ. 97; **147.** კ. კეკელიძე, ქართული კულტურის ისტორიისათვის მონღოლთა ბატონობის ხანაში, ეტიუდები, ტ. II, 1945 წ., გვ. 318-319. თ. ბოცვაძე, საქართველო-დაღესტნის ურთიერთობის ისტორიიდან, 1968 წ., გვ. 116-205. თ. პაპუაშვილი, ჰერეთის ისტორიის საკითხები, 1970 წ., გვ. 332-335. **148.** მართლმადიდებელი ეკლესიის წიგნობები, **1966** წ., **49**; **149.** საქართველოს ისტორია (ლექსიკონი), 1979 წ., გვ. 88. **150.** ძველი ქართული ლიტერატურის ძეგლები, 1978, გვ. 311; **151.** ძველი ქართული ლიტერატურის ძეგლები, 1978, გვ. 315-316; **152.** იქვე, გვ. 325. **153.** საქართველოს ისტორიის ნარკვევები, ტ. III, 1979 წ., გვ. 255-256; **154.** ქართველი ერის ისტორია, ტ. IV, 1967, გვ. 113. **155.** ქართული სამართლის ძეგლები, ტ. III, 1970, გვ. 675; **156.** იქვე, გვ. 923; **157.** იქვე, გვ. 901; **158.** ქართლის ცხოვრება, II, 1959 წ., გვ. 118; **159.** ქართული სამართლის ძეგლები, ტ. II, 1970 წ., გვ. 180. **160.** იტაბალუა, საქართველო ევროპის არქივებსა და წიგნსაცავებსში, წ. I, 1984 წ., გვ. 56; **161.** მართლმადიდებელი ეკლესიის წიგნობები, **13**, **1883**, **47**; **162.** ეპისკოპოსი კირიონი, ხერსონის ქართველთა მონასტერი, საღვთისმეტყველო კრებული, 1981 წ., №12, გვ. 17; **163.** ქართლის ცხოვრება, ტ. IV, 1959 წ., გვ. 370; **164.** ქართლის ცხოვრება, I, გვ. 232. **165.** იქვე, გვ. 231, შენიშვნა I; **166.** ქართული სამართლის ძეგლები, ტ. III, 1970 წ., გვ. 923; **167.** მართლმადიდებელი ეკლესიის წიგნობები, **13**, **1883**, **47**; **168.** გ. ღამბაშიძე, „მეტყველი ძეგლები“, გაზ. „კომუნისტი“, 1986 წ., № 120. გ. ღამბაშიძე, საქართველოსა და ჩრდილოეთ კავკასიის ხალხთა კულტურულ-ისტორიული ურთიერთობა, ფეოდალური საქართველოს არქეოლოგიური ძეგლები, V, 1987 წ., გვ. 11-13. **169.** ქართლის ცხოვრება, ტ. I, გვ. 232; **170.** კ. კეკელიძე, ეტიუდები, II, 1945 წ., გვ. 314. **171.** მოვსეს კალანკატუაცი, აღვანთა ქვეყნის ისტორია, 1985 წ., გვ. 140; **172.** გეორგიკა, ტ. IV, ნაკვეთი II, გვ. 271; **173.** პ. ინგლორევა, გიორგი მერჩულე, გვ. 297; **174.** მოვსეს ხორენაცი, სომხეთის ისტორია, 1984 წ., გვ. 77; **175.** იქვე, გვ. 73. **176.** იქვე, გვ. 70; **177.** მოვსეს ხორენაცი, სომხეთის ისტორია, 1984 წ., გვ. 108; **178.** იქვე, გვ. 249; **179.** მართლმადიდებელი ეკლესიის წიგნობები, **13**, **1883**, **47**; **180.** შ. ლომსაძე, სამცხე-ჯავახეთი, გვ. 256. **181.** ლივუ სტან, „ბალკანეთის ეკლესიათა ყოფა ოსმალეთის იმპერიაში“, „ბისერია ორთოდოსა რომანა“, 1949, №11-12. კმპ, 1951, III, გვ. 23-24; **182.** იხ. შ. ლომსაძე, „ახალციხური ქრონიკები“. **183.** ქართლის ცხოვრება, I, გვ. 231-232; **184.** იქვე, გვ. 231, შენიშვნა I. **185.** ვ. გოილაძე, ქართული ეკლესიის სათავეებთან, 1994 წ., გვ. 230; **186.** იქვე, გვ. 230. **187.** ვ. გოილაძე, ქართული ეკლესიის სათავეებთან, გვ. 233. **188.** ვ. გოილაძე, ქართული ეკლესიის სათავეებთან, გვ. 233. **189.** დიდი სჯულის კანონი, 1975, გვ. 267. **190.** დიდი სჯულის კანონი, 1975 წ., გვ. 386; **191.** იქვე, გვ. 386; **192.** ქართული სამართლის ძეგლები, II, გვ. 86; **193.** დიდი სჯულისკანონი, გვ. 407; **194.** იქვე, გვ. 418. **195.** მიტროპოლიტი მაქსიმე, ქართული ეკლესია..., გვ. 47-48; **196.**

დავით აღმაშენებლის ხელნაწილი, 1981; 197. დავით აღმაშენებლის ხელნაწილი, 1982. 198. 1693 წლის აპრილში მსოფლიო პატრიარქი კალინიკოს II წერდა: „დავით აღმაშენებელი და დავით აღმაშენებლის ხელნაწილი. დავით აღმაშენებლის ხელნაწილი (დავით აღმაშენებლის ხელნაწილი, ა. ა. დავით აღმაშენებლის ხელნაწილი (დავით აღმაშენებლის ხელნაწილი: დავით აღმაშენებელი და დავით აღმაშენებლის ხელნაწილი, და დავით აღმაშენებლის ხელნაწილი და დავით აღმაშენებლის ხელნაწილი... და დავით აღმაშენებლის ხელნაწილი და დავით აღმაშენებლის ხელნაწილი (დავით აღმაშენებლის ხელნაწილი და დავით აღმაშენებლის ხელნაწილი“ (დავით აღმაშენებლის ხელნაწილი და დავით აღმაშენებლის ხელნაწილი და დავით აღმაშენებლის ხელნაწილი, 1981, დად. 7). როგორც აღნიშნული იყო, უცხოელები „ზემო იბერიის საარქიეპისკოპოსოს“ უწოდებდნენ ქართლის საკათალიკოსოს, ხოლო „ქვემო იბერიის საარქიეპისკოპოსოს“ - აფხაზეთის საკათალიკოსოს. 199. ქართული სამართლის ძეგლები, II, გვ. 66. 200. დიდი სჯულის კანონი, გვ. 275; 201. საქართველო ევროპის არქივებსა და წიგნსაცავებში, I, 1984 წ., გვ. 280; 202. დიდი სჯულის წინაპირი, 1975 წ., გვ. 386. 203. სამართლის ძეგლები, II, გვ. 28; 204. იქვე, გვ. 40-41; 205. იქვე, გვ. 66; 206. სამართლის ძეგლები, II, გვ. 66. 207. ა. კარტაშვილი, მსოფლიო კრებები, 1963 წ., გვ. 425; 208. ი. ტაბაღუა, საქართველო ევროპის წიგნსაცავებსა და არქივებში, ტ. I, გვ. 101; 209. ი. ტაბაღუა, საქართველო ევროპის წიგნსაცავებსა და არქივებში, წ. I, გვ. 101-102. 210. იქვე, გვ. 214; 211. ი. ტაბაღუა – საქართველო ევროპის წიგნსაცავებსა და არქივებში, წ. I, გვ. 214-215. 212. იქვე, გვ. 215; 213. დასახელებული დასახელებული დასახელებული, 1985; 214. დასახელებული დასახელებული დასახელებული და დავით აღმაშენებლის ხელნაწილი „დავით“ დად. 11. 215. ევ. ნიკოლაძე, საქართველოს ეკლესიის ისტორია, 1918 წ., გვ. 188; 216. თ. შუაქუნიანი, XV საუკუნის პირველი ნახევრის საქართველოს საგარეო პოლიტიკის ისტორიისათვის, კრებული – „ქართული სამეფო-სამთავროების საგარეო პოლიტიკის ისტორიიდან“, წ. I, 1970 წ., გვ. 10. 217. თ. შუაქუნიანი, XV საუკუნის I ნახევრის საქართველოს საგარეო პოლიტიკის ისტორიისათვის, დასახელებული კრებული, 1970 წ., გვ. 12-15; 218. ლ. ტარდი, – უნგრეთ-საქართველოს ურთიერთობა XVI საუკუნეში, 1980 წ., გვ. 17. 219. თ. შუაქუნიანი, XV საუკუნის I ნახევრის საქართველოს საგარეო პოლიტიკის ისტორიისათვის, დასახელებული კრებული, 1970 წ., გვ. 16; 220. ი. ტაბაღუა, საქართველო ევროპის არქივებსა და წიგნსაცავებში, გვ. 241; 221. იქვე, გვ. 72. 222. თ. შუაქუნიანი, XV საუკუნის I ნახევრის საქართველოს საგარეო პოლიტიკის ისტორიისათვის, დასახელებული კრებული, 1970 წ., გვ. 16; „აქტა ლატინა“, გვ. 333; 223. იქვე, გვ. 51; იქვე, გვ. 89; 224. თ. შუაქუნიანი, XV საუკუნის I ნახევრის საქართველოს საგარეო პოლიტიკის ისტორიისათვის, დასახელებული კრებული, 1970 წ., გვ. 20. 225. იქვე, გვ. 72; 226. იქვე, გვ. 54; 227. იქვე, გვ. 32; 228. იქვე, გვ. 57; 229. დასახელებული დასახელებული დასახელებული, 1963 წ., დად. 425; 230. ქართლის ცხოვრება, I, გვ. 147. 231. სამართლის ძეგლები, ტ. II, გვ. 537; 232. იქვე, გვ. 537; 233. იქვე, გვ. 537; 234. იქვე, გვ. 536-537. 235. სამართლის ძეგლები, ტ. II, გვ. 47-49. 236. სამართლის ძეგლები, ტ. II, გვ. 401; 237. იქვე, გვ. 48; 238. იქვე, გვ. 49; 239. იქვე, გვ. 53; 240. სამართლის ძეგლები, ტ. II, გვ. 536. 241. იქვე, გვ. 400; 242. იქვე, გვ. 90; 243. სამართლის ძეგლები, ტ. II, გვ. 93. 244. იქვე, გვ. 90; 245. იქვე, გვ. 91; 246. იქვე, გვ. 91; 247. იქვე, გვ. 91. 248. იქვე, გვ. 95; 249. იქვე, გვ. 91; 250. იქვე, გვ. 91; 251. იქვე, გვ. 48. შენიშვნა I; 252. იქვე, გვ. 415. 253. სამართლის ძეგლები, ტ. II, გვ. 401; 254. იქვე, გვ. 401.

თავი IX

1. ა. აბდლაძე, „ამიერკავკასიის პოლიტიკურ ერთეულთა ურთიერთობა IX-XI საუკუნეებში, 1988 წ., გვ. 182; 2. „ა 6-10 აა ა ააა ააააააააა აააა აააააააააა“ აააააააააა აააააააააააააააააააააა ააააააა, 1980, ააა. 349. 3. ი. ჭავჭავაძე, თხზულებანი, 1984 წ., გვ. 734; 4. იქვე, გვ. 734-737; 5. პ. ინგლორევა, გიორგი მერხულე, 1954 წ., გვ. 404. 6. ე. ჯიომილი, საქართველოს მოსახლეობა XVIII-XX საუკუნეებში, 1984 წ., გვ. 111; 7. ს. ჯორბენაძე, ცხოვრება და ღვაწლი ივანე ჯავახიშვილისა, 1984 წ., გვ. 98; 8. იქვე, გვ. 211. 9. „ააააააააა ააააააააააააააა ააააააააა აააა აააა ა აააააააააა აა აააა, აააააააააააააა აააააა აააააააააა ააააააააააა, აა ა ააააა აააააააააა ააააა (აააააააააააა ააააააააა?). ააააააააა „აააააააააააააააა“ ააა ააა ააააა 1930 ააა. ა აააა აააა აა, ააააააააააააა, აააააააა ააააა აააააააააა აააააააააააააააა ააააა XVI აააააა ააა (ა) აა აააააა აააააააააა ააააააააა აააააააააა ააააა ა აააააააა: ააა აააააააააააა ააააააა ააააააა. აააა აააააააააა აააააააა ააააააააა ააააა (ააა ააა ააააა ააააააააა აააა), ა აააააა - აააააა აააააა. ა 1931 აააა აააააააა აააა აააააააააა აააააა აააა... აააა აააააააა აააააააააააააააა ააააააა, ააააააა ააააააააააააააააა ააა „ააააააააააააააა“, „აააააააააააააა“, „ააააააა“... ააააა აააააააააა ააააა, ააააა (აააა აა აააააააა ააააააააა) აააა აააააა აააააააააააააააა ააააა აა „ააააააა“ აააა ა ააააააა...“ ა. აააააააააააა, „აააააააა აა ააააააა“, „აააააააააააა აააააა“ 25 ააა, 1988 ა., ა21, ააა. 12; 10. ი. აბულაძე, შრომები, ტ. IV, 1985 წ., გვ. 10; 11. პ. ინგლორევა, გიორგი მერხულე, 1954 წ., გვ. 404-405. 12. პავლე ინგლორევა, გიორგი მერხულე, 1954 წ., გვ. 400; 13. იქვე, გვ. 410; 14. იქვე, გვ. 414; 15. პ. ინგლორევა, გიორგი მერხულე, 1954 წ., გვ. 415; 16. იქვე, გვ. 415; 17. ს. ჯორბენაძე, ცხოვრება და ღვაწლი ივანე ჯავახიშვილისა, 1984 წ., გვ. 48. 18. „ეკუმენი“ – ბერძნულ-რომაულ ანუ ცივილურ სამყაროს (რომის იმპერიის ტერიტორიას) ეწოდებოდა; 19. ა. ააააააააა, ააააააააააა ააააააა, ააააა, 1963 ა., ააა. 568-572. 20. იქვე, გვ. 574; 21. ა. ააააააააა, ააააააააააა ააააააა, ააააა, 1963 ა., ააა. 573-574; 22. ერეკლე (ირაკლი) – იგულისხმება ბიზანტიის იმპერატორი – ჰერაკლე. 23. ა. ააააააააა, ააააააააააა ააააააა, ააააა, 1963 ა., ააა. 588; 24. ა. ააააააააა, ააააააააააა ააააააა, ააააა, 1963 ა., ააა. 585-690. 25. ქართული საბჭოთა ენციკლოპედია, ტ. VII, 1984 წ., გვ. 98. 26. ა. ააააააააა, ააააააააააა ააააააა, ააააა, 1963 ა., ააა. 639-658; 27. იქვე, გვ. 670. 28. ა. ააააააააა, ააააააააააა ააააააა, ააააა, 1963 ა., ააა. 670-674. 29. ა. ააააააააა, ააააააააააა ააააააა, ააააა, 1963 ა., ააა. 696; 30. იქვე, გვ. 556. 31. ა. ააააააააა, ააააააააააა ააააააა, ააააა, 1963 ა., ააა. 696-751. 32. ა. ააააააააა, ააააააააააა ააააააა, ააააა, 1963 ა., ააა. 751; 33. ა. აბდლაძე, „ლეგენდა და სინამდვილე“, ლიტ. საქართველო, 1988, 19. II., გვ. 11-12. 34. ა. აბდლაძე, ამიერკავკასიის პოლიტიკურ ერთეულთა ურთიერთობა IX-XI საუკუნეებში, 1988, გვ. 99; 35. იქვე, გვ. 99-100. 36. ქართლის ცხოვრება, ტ. I, 1955 წ., გვ. 250. 37. ალ. აბდლაძე, ამიერკავკასიის პოლიტიკურ ერთეულთა ურთიერთობა IX-XI საუკუნეებში, 1988, გვ. 173. 38. იქვე, გვ. 176; 39. ალ. აბდლაძე, ამიერკავკასიის პოლიტიკურ ერთეულთა ურთიერთობა, 1988 წ., გვ. 178. 40. იქვე, გვ. 178. შენიშვნა 28; 41. იქვე, გვ. 144; 42. იქვე, გვ. 11; 43. იქვე, გვ. 75; 44. იქვე, გვ. 177. შენიშვნა. 45. ალ. აბდლაძე, ამიერკავკასიის პოლიტიკურ ერთეულთა ურთიერთობა, 1988 წ., გვ. 181. 46. ძველი ქართული ლიტერატურის

ქრესტომათია, წ. I, 1946 წ., გვ. 129; **47.** იქვე, გვ. 129; **48.** ქართლის ცხოვრება, ტ. I, 1955 წ., გვ. 243. **49.** ძველი ქართული ლიტერატურის ქრესტომათია, წ. I, 1946 წ., გვ. 130. **50.** აღ. აბდალაძე, ამიერკავკასიის პოლიტიკურ ერთეულთა ურთიერთობა, 1988 წ., გვ. 77-78; **51.** იქვე, გვ. 81; **52.** იქვე, გვ. 78. **53.** აღ. აბდალაძე, ამიერკავკასიის პოლიტიკურ ერთეულთა ურთიერთობა, 1988 წ., გვ. 82; **54.** იქვე, გვ. 84. **55.** კ. დანელია, ქართული სამწერლო ენის ისტორიის საკითხები, 1983 წ., გვ. 356. **56.** კ. დანელია, ქართული სამწერლო ენის ისტორიის საკითხები, 1983 წ., გვ. 130; **57.** იქვე, გვ. 129; **58.** იქვე, გვ. 131; **59.** იქვე, გვ. 162; **60.** იქვე, გვ. 162; **61.** იქვე, გვ. 165; **62.** იქვე, გვ. 127; **63.** იქვე, გვ. 133; **64.** იქვე, გვ. 133; **65.** იქვე, გვ. 134; **66.** იქვე, გვ. 135; **67.** იქვე, გვ. 135; **68.** იქვე, გვ. 136. **69.** მოვსეს ხორენაცი, სომხეთის ისტორია, 1984 წ., გვ. 224; **70.** იქვე, გვ. 235; **71.** იქვე, გვ. 236; **72.** იქვე, გვ. 6. **73.** უხტანესი, ისტორია გამოყოფისა ქართველთა სომეხთაგან, 1975 წ., გვ. 107. **74.** სინური მრავალთავი, ა. შანიძის ბოლოსიტყვაობა, 1959 წ., გვ. 295; **75.** კ. დანელია, ქართული სამწერლო ენის ისტორიის საკითხები, 1983 წ., გვ. 297. **76.** კ. კეკელიძე, ძველი ქართული ლიტერატურის ისტორია, ტ. I, 1980, გვ. 47; **77.** იქვე, გვ. 52; **78.** იქვე, გვ. 53; **79.** იქვე, გვ. 53-54; **80.** იქვე, გვ. 55; **81.** იქვე, გვ. 55; **82.** კ. კეკელიძე, ძველი ქართული ლიტერატურის ისტორია, ტ. I, 1980 წ., გვ. 57; **83.** კ. დანელია, ქართული სამწერლო ენის ისტორიის საკითხები, 1983 წ., გვ. 356-357; **84.** იქვე, გვ. 211; **85.** იქვე, გვ. 250. **86.** იქვე, გვ. 299; **87.** იქვე, გვ. 301; **88.** იქვე, გვ. 303; **89.** გ. მელიქიშვილი, ქართლის (იბერიის) სამეფოს გაძლიერება ახ. წ. I-II საუკუნეებში. ნარკვ. I, 1970, გვ. 518-521. იხ. მეცნიერებათა აკადემიის მაცნე, ისტორიის სერია, №4, 1987, გვ. 170-191; **90.** გიორგი მცირე, ცხოვრება და მოქალაქეობა წმიდისა და ნეტარისა მამისა ჩუენისა გიორგი მთაწმიდელისა, ძველი ქართული აგიოგრაფიული ლიტერატურის ძეგლები, II, 1967, გვ. 123. **91.** ქართლის ცხოვრება, ტ. I, 1955 წ., გვ. 16; **92.** იქვე, გვ. 16; **93.** იქვე, გვ. 17; **94.** იქვე, გვ. 26; **95.** იქვე, გვ. 6; **96.** იქვე, გვ. 7; **97.** იქვე, გვ. 4; **98.** ა. ბოგვერაძე, ლეონტი მროველის ერთი ისტორიული კონცეფციის შესახებ, „მაცნე“, ისტორიის სერია, №4, 1987 წ., გვ. 174; **99.** ა. აბდალაძე, „ცხოვრება ქართველთა მეფეთა“ არმენოფილური ტენდენციისათვის, „მაცნე“, ისტ. სერია, №4, 1987 წ., გვ. 191; **100.** იქვე, გვ. 191. **101.** საქართველოს ისტორიის ნარკვევები, ტ. I, 1970 წ., გვ. 518-519; **102.** იქვე, გვ. 521; **103.** ა. აბდალაძე, „ცხოვრება ქართველთა მეფეთა“ არმენოფილური ტენდენციისათვის. „მაცნე“, ისტორიის სერია, №4, 1987 წ., გვ. 191. **104.** ქართლის ცხოვრება, ტ. I, 1955 წ., გვ. 16. **105.** პ. ინგოროყვა, თხზულებათა კრებული, ტ. III, 1965 წ., გვ. 212; **106.** იქვე, გვ. 211-212. **107.** შ. ბადრიძე, „ქართლის ცხოვრების“ არქაული ნაწილის ინტერპრეტაციისათვის, „მაცნე“, ისტორიის სერია, 1987 წ., №4, გვ. 179. **108.** კ. ცხადაძე, „ახალი ქართლის ცხოვრების“ ერთი ჩანართის წყარო, „მაცნე“, ენისა და ლიტერატურის სერია, №1, 1986 წ., გვ. 90; **109.** იქვე, გვ. 94. **110.** ა. ბოგვერაძე, ლეონტი მროველის ერთი ისტორიული კონცეფციის შესახებ, „მაცნე“, ისტორიის სერია, №4, 1987 წ., გვ. 174; **111.** იქვე, გვ. 191; **112.** იქვე, გვ. 174; **113.** გიორგი ანჩაბაძე, ჯუანშერ და მისი „ცხოვრება ვახტანგ გორგასალისა“, „მაცნე“, ისტორიის სერია, №4, 1987 წ., გვ. 186. **114.** ე. გოილაძე, საქართველოს, სომხეთისა და ალბანეთის ისტორიის საკითხები, კრებული – საქართველოს ფეოდალური ხანის ისტორიის საკითხები, V, 1986 წ., გვ. 21; **115.** იქვე, გვ. 20; **116.** პ. ინგოროყვა, თხზულებანი, ტ. III, 1965 წ., გვ. 188-192; **117.** ქართლის ცხოვრება, ტ. I, 1955 წ., გვ. 22; **118.** იქვე, გვ. 6. **119.** ძველი ქართული აგიოგრაფიული ლიტერატურის ძეგლები, ტ. III, 1971 წ., გვ. 47; **120.** ძველი ქართული აგიოგრაფიული ლიტერატურის ძეგლები, ტ. I, 1964 წ.; **121.**

ქართლის ცხოვრება, 1955 წ. **122**. ბერძენი მწერლების ცნობები საქართველოს შესახებ, ტ. I, 1967 წ., გვ. 151; **123**. იქვე, გვ. 120; **124**. შ. ბადრიძე, „ქართლის ცხოვრების“ არქაული ნაწილის ინტერპრეტაციისათვის, „მაცნე“, ისტორიის სერია, 1987 წ., №4, გვ. 179. **125**. ივ. ლოლაშვილი, „არსენ იყალთოელი“, ძველი ქართული ლიტერატურის ძეგლები, 1978 წ., გვ. 632. **126**. დიდი სჯულის კანონი, 1976 წ., გვ. 557; **127**. მცირე უწყებანი, 1982 წ., გვ. 170; **128**. ძველი ქართული აგიოგრაფიული ლიტერატურის ძეგლები, ტ. III, 1971 წ., გვ. 47. **129**. ძველი ქართული აგიოგრაფიული ლიტერატურის ძეგლები, ტ. III, 1971 წ., გვ. 47. **130**. ძველი ქართული აგიოგრაფიული ლიტერატურის ძეგლები, ტ. III, 1971 წ., გვ. 46; **131**. იქვე, გვ. 42; **132**. იქვე, გვ. 46-47; **133**. იქვე, გვ. 51. **134**. ვ. გოილაძე, საქართველოს, სომხეთისა და ალბანეთის ისტორიის საკითხები, კრებული – საქართველოს ფეოდალური ხანის ისტორიის საკითხები, 1986 წ., გვ. 20, შენიშვნა – 8. **135**. ვ. გოილაძე, ქართული ეკლესიის სათავეებთან, 1984 წ., გვ. 59 შენიშვნა 3; **136**. ძველი ქართული აგიოგრაფიული ლიტერატურის ძეგლები, ტ. I, 1964 წ., გვ. 191; **137**. პ. ინგოროყვა, გიორგი მერჩულე, 1954 წ., გვ. 423; **138**. იქვე, გვ. 423; **139**. პ. ინგოროყვა, გიორგი მერჩულე, 1954 წ., გვ. 367-371; **140**. მოვსეს ხორენაცი, სომხეთის ისტორია, 1984 წ., გვ. 228; **141**. ქართლის ცხოვრება, ტ. I, 1955 წ., გვ. 8; **142**. პეტრიწონის ქართველთა მონასტრის ტიპიკონი, ა. შანიძე, ტ. IX, 1986 წ., გვ. 117; **143**. იქვე, გვ. 231. **144**. ი. აბულაძე, შრომები, ტ. IV, 1985 წ., გვ. 139; **145**. იქვე, გვ. 137; **146**. იქვე, გვ. 151-152. **147**. ი. ჯავახიშვილი, თხზულებანი, ტ. VIII, 1977 წ., გვ. 284. **148**. იქვე, გვ. 289-290; **149**. ი. ჯავახიშვილი, თხზულებანი, ტ. VIII, 1977 წ., გვ. 283; **150**. იქვე, გვ. 284; **151**. ო. გვილაგა, ისპაჰანი, შირაზი, ქაშანი, 1980 წ., გვ. 102. **152**. ი. ჯავახიშვილი, თხზულებანი, ტ. VIII, გვ. 287; **153**. ქ. ცხადაძე, „ახალი ქართლის ცხოვრება – ერთი ჩანართის წყარო, „მაცნე“, ენისა და ლიტერატურის სერია, 1986 წ., №1, გვ. 85. **154**. ქ. ცხადაძე, „ახალი ქართლის ცხოვრება – ერთი ჩანართის წყარო, „მაცნე“, ენისა და ლიტერატურის სერია, 1986 წ., №1, გვ. 92; **155**. იქვე, გვ. 88; **156**. იქვე, გვ. 88. **157**. ~~საქართველოს ისტორიის~~ ~~საქართველოს ისტორიის~~ ~~საქართველოს ისტორიის~~ ~~საქართველოს ისტორიის~~, 1980, ~~გვ. 77-78~~. **158**. მართლმადიდებლური სამყაროს ბურჯს, ბიზანტიას, ებრძოდნენ სპარსელები, არაბები და თურქები VI-XV სს-ში, ხოლო ბიზანტიის დაცემის შემდეგ ახალ ბურჯს მართლმადიდებლური მსოფლიოსი, რუსეთს, ებრძოდნენ თურქები და სპარსელები XVI-XIX სს-ში. **159**. გ. ორმანიანი, სომხური ეკლესია, 1913 წ., გვ. 74; შ. ლომსაძე, გვიანი შუა საუკუნეების საქართველოს ისტორიიდან, 1979 წ., გვ. 27; **160**. იქვე, გვ. 24; **161**. შ. ლომსაძე, გვიანი შუა საუკუნეების საქართველოს ისტორიიდან, 1979 წ., გვ. 42-43; **162**. იქვე, გვ. 22; **163**. შ. ლომსაძე, გვიანი შუა საუკუნეების საქართველოს ისტორიიდან, 1979 წ., გვ. 22-24; **164**. ო. გვილაგა, ისპაჰანი, შირაზი, ქაშანი, 1980 წ., გვ. 103; **165**. შ. ლომსაძე, გვიანი შუა საუკუნეების საქართველოს ისტორიიდან, 1979 წ., გვ. 39; **166**. იქვე, გვ. 38; **167**. იქვე, გვ. 40; **168**. იქვე, გვ. 38; **169**. იქვე, გვ. 40; **170**. მ. თამარაშვილი, ისტორია კათოლიკობისა ქართველთა შორის, 1902 წ., გვ. 127; **171**. იქვე, გვ. 53; **172**. იქვე, გვ. 53. **173**. იქვე, გვ. 126; **174**. შ. ლომსაძე, სამცხე-ჯავახეთი, 1975 წ., გვ. 302; **175**. იქვე, გვ. 302; **176**. იქვე, გვ. 302-303; **177**. გ. მაისურაძე, ქართველი და სომეხი ხალხების ურთიერთობა, 1982 წ., გვ. 268; **178**. იქვე, გვ. 315. **179**. მ. თამარაშვილი, პასუხად სომხის მწერლებს, 1904 წ., გვ. 67; **180**. იქვე, გვ. 67; **181**. იქვე, გვ. 73. **182**. მ. თამარაშვილი, პასუხად სომხის მწერლებს, 1904 წ., გვ. 67; **183**. იქვე, გვ. 78; **184**. იქვე, გვ. 58; **185**. მ. თამარაშვილი, პასუხად სომხის მწერლებს, 1904 წ., გვ. 58; **186**. იქვე, გვ. 52; **187**. იქვე, გვ. 60-67; **188**. ევ. ნიკოლაძე, საქართველოს ეკლესიის ისტორია, 1918 წ., გვ. 145; **189**. იქვე,

გვ. 146; **190.** ევ. ნიკოლაძე, საქართველოს ეპიგრაფიკის ისტორია, 1918, გვ. 148; **191.** ს. ავალიანი, ანტონ I, 1987 წ., გვ. 21; **192.** „მზამეტყველება“ ქმნილი ანტონი I საქართველოს კათალიკოსისაგან, 1882 წ., გვ. 5; **193.** ევ. ნიკოლაძე, საქართველოს ეპიგრაფიკის ისტორია, 1913, გვ. 147-148; **194.** იქვე, გვ. 147. **195.** გ. მაისურაძე, ქართველი და სომეხი ხალხის ურთიერთობა, 1982 წ., გვ. 264-267; **196.** იქვე, გვ. 267-268; **197.** იქვე, გვ. 269; **198.** გ. მაისურაძე, ქართველი და სომეხი ხალხის ურთიერთობა, 1982 წ., გვ. 264; **199.** მ. თამარაშვილი, პასუხად სომხის მწერლებს, 1904 წ., გვ. 75-78; **200.** იქვე, გვ. 75; **201.** იქვე, გვ. 72; **202.** იქვე, გვ. 75; **203.** მ. თამარაშვილი, პასუხად სომხის მწერლებს, 1904 წ., გვ. 75; **204.** ს. ავალიანი, ანტონ I, 1987 წ., გვ. 33; **205.** ძველი ქართული ლიტერატურის ძეგლები, 1978 წ., გვ. 287; **206.** „მზამეტყველება“, ქმნილი ანტონი I საქართველოს კათალიკოსისაგან, 1882 წ., გვ. 596-597; **207.** იქვე, გვ. 112; **208.** გ. მაისურაძე, ქართველი და სომეხი ხალხის ურთიერთობა, 1982 წ., გვ. 265; **209.** მ. თამარაშვილი, პასუხად სომხის მწერლებს, 1904 წ., გვ. 78; **210.** გ. მაისურაძე, ქართველი და სომეხი ხალხის ურთიერთობა, 1982, გვ. 166; **211.** იქვე, გვ. 149; **212.** იქვე, გვ. 166; **213.** იქვე, გვ. 167; **214.** თ. ჟორდანიას, ქრონიკები, ტ. II, 1897 წ., გვ. 459; **215.** იქვე, გვ. 460; **216.** იქვე, გვ. 460; **217.** გ. ჟორდანიანი, საქართველო XVII საუკუნის 30-50-იან წლებში, 1987 წ., გვ. 62; **218.** იქვე, გვ. 63; **219.** იქვე, გვ. 71; **220.** იქვე, გვ. 71-72; **221.** გ. ჟორდანიანი, საქართველო XVII საუკუნის 30-50-იან წლებში, 1987 წ., გვ. 72; **222.** გ. მაისურაძე, ქართველი და სომეხი ხალხის ურთიერთობა, 1982 წ., გვ. 172; **223.** იქვე, გვ. 173; **224.** იქვე, გვ. 175; **225.** მ. თამარაშვილი, პასუხად სომხის მწერლებს, 1904 წ., გვ. 238; **226.** გ. მაისურაძე, ქართველი და სომეხი ხალხის ურთიერთობა, 1982 წ., გვ. 176; **227.** იქვე, გვ. 304; **228.** მ. თამარაშვილი, პასუხად სომხის მწერლებს, 1904 წ., გვ. 238; **229.** მ. თამარაშვილი, პასუხად სომხის მწერლებს, 1904, 205. **230.** ხ. ჭიჭინაძე, ქართველი გრიგორიანები, 1906 წ., გვ. 68; **231.** გ. მაისურაძე, ქართველი და სომეხი ხალხის ურთიერთობა, 1982 წ., გვ. 305; **232.** გრ. რობაქიძე, გველის პერანგი, 1988 წ., გვ. 70; **233.** გ. მაისურაძე, ქართველი და სომეხი ხალხის ურთიერთობა, 1982 წ., გვ. 319; **234.** იქვე, გვ. 312; **235.** იქვე, გვ. 312; **236.** მ. თამარაშვილი, პასუხად სომხის მწერლებს, 1904, გვ. 234; **237.** იქვე, გვ. 315-316; **238.** იქვე, გვ. 310; **239.** იქვე, გვ. 311; **240.** ხ. ჭიჭინაძე, ქართველი გრიგორიანები, 1906 წ., გვ. 21-105. **241.** იქვე, გვ. 94-112. **242.** შ. ლომსაძე, სამცხე-ჯავახეთი, 1975 წ., გვ. 501-502; **243.** მ. თამარაშვილი, ისტორია კათალიკოსისა ქართველთა შორის, 1902, გვ. 411-412; **244.** მ. თამარაშვილი, პასუხად სომხის მწერლებს, 1904, გვ. 123; **245.** იქვე, გვ. 124-125; **246.** იქვე, გვ. 126; **247.** მ. თამარაშვილი, პასუხად სომხის მწერლებს, 1904, გვ. 110; **248.** იქვე, გვ. 232; **249.** იქვე, გვ. 156; **250.** გიულდენშტედტი, მოგზაურობა საქართველოში, ტ. I, 1962 წ., გვ. 89-91; **251.** იქვე, გვ. 185; **252.** იქვე, ტ. II, გვ. 91; **253.** იქვე, გვ. 101; **254.** ნ. ბერძენიშვილი, ტ. VIII, ნაწილი I, 1958 წ., გვ. 245; **255.** რ. თოფჩიშვილი, ქსნის ხეობის ზოგიერთი ეთნოისტორიული საკითხი, „მაცნე“, ისტორიის სერია, 1987 წ., №4, გვ. 35; **256.** რ. თოფჩიშვილი, ქსნის ხეობის ზოგიერთი ეთნოისტორიული საკითხი, „მაცნე“, ისტორიის სერია, 1987 წ., №4, გვ. 39; **257.** გ. ჯაღალბაძე, ეთნიკური პროცესები შიდა ქართლში, კრებული – „შიდა ქართლი“, 1987 წ., გვ. 17-18; **258.** რ. თოფჩიშვილი, XIX საუკუნის მოსახლეობის აღწერის მასალები, მნათობი, 1987 წ., №12, გვ. 158-160; **259.** ი. იანიანი, ი. იანიანი ი. იანიანი ი. იანიანი ი. იანიანი ი. იანიანი ი. იანიანი ი. იანიანი ი. იანიანი ი. იანიანი, 1978, ი. ი. 16-17; **260.** რ. თოფჩიშვილი, XIX საუკუნის მოსახლეობის აღწერის მასალები საქართველოს ეთნოისტორიის და სოციალ-

ური ყოფის შესახებ. მნათობი, 1987 წ., №12, გვ. 158-160; **261.** თ. ჟორდანიას, ქრონიკები, ტ. II, 1987 წ., გვ. 475; **262.** ქ. შარაშიძე, ერევანში მივლინების ანგარიში, „მრავალთავი“, XIII, 1986 წ., გვ. 114; **263.** იქვე, XIII, 1986 წ., გვ. 115; **264.** ქ. შარაშიძე, ერევანში მივლინების ანგარიში, „მრავალთავი“, XIII, 1986 წ., გვ. 117; **265.** საქართველოს ისტორიის ნარკვევები, ტ. I, 1970- წ., გვ. 330.

თავი X

1. ი. ლოლაშვილი, არსენ იყალთოელი, 1978, გვ. 158; **2.** იქვე, გვ. 48; **3.** იქვე, გვ. 49; **4.** ი. ლოლაშვილი, დასახ. ნაშრ., გვ. 64; **5.** პ. რატიანი, თბილელი ბერები, 1989, გვ. 81.; **6.** იქვე, გვ. 81; **7.** ივ. ჯავახიშვილი, II, 1983, გვ. 197; **8.** იქვე, გვ. 197; **9.** ივ. ჯავახიშვილი, VII, 1984, გვ. 168; **10.** ლ. გრიგოლაშვილი, „ვაღობანი სინანულისანის“ ტექსტი, „ჯვარი ვაზისა“, №25, 1989, გვ. 26; **11.** ივ. ჯავახიშვილი, II, გვ. 210; **12.** იქვე, გვ. 218; **13.** ხ. ავალიშვილი, ჯვაროსანთა დროიდან, 1989, გვ. 17; **14.** იქვე, გვ. 19; **15.** იქვე, გვ. 96; **16.** შ. მესხია, საისტორიო ძიებანი, III, 1986, გვ. 75; **17.** იქვე, გვ. 70; **18.** შ. მესხია, დასახ. ნაშრ., გვ. 134; **19.** იქვე, გვ. 135; **20.** ხ. ავალიშვილი, დასახ. ნაშრ., გვ. 108, (იხ. მიმოხილვა მარკო პოლოს მოგზაურობის ცნობილ ინგლისურ გამოცემაში...); **21.** საქ. ეკლ. კალენდარი, 1987 წ., გვ. 468; **22.** დიდი სჯულისკანონი, 1975, გვ. 549; **23.** ი. ლოლაშვილი, დასახ. ნაშრ., გვ. 60; **24.** იქვე, გვ. 14. 4 იქვე, გვ. 86; **25.** ქართლის ცხოვრება, I, გვ. 353; **26.** ივ. ჯავახიშვილი, VII, გვ. 248-249; **27.** იქვე, გვ. 248; **28.** საბჭოთა ენციკლოპედიური ლექსიკონის სიტყვანი, 1980, რუსულ ენაზე, გვ. 1329; **29.** ივ. ჯავახიშვილი, II, გვ. 213; **30.** ქართული სამართლის ძეგლები, 1965, II, გვ. 18; **31.** „ხელმწიფის კარის გარიგება“, ქართული სამართლის ძეგლები, II, 1965, გვ. 95; **32.** იქვე, გვ. 90; **33.** საქ. ისტ. ნარკვ., III, გვ. 220-223; **34.** ქართული სამართლის ძეგლები, II, გვ. 82; **35.** საქ. ისტ. ნარკვ., III, 1979, გვ. 216; **36.** იქვე, გვ. 218; **37.** ქართული სამართლის ძეგლები, II, გვ. 92; **38.** ხელმწიფის კარის გარიგება, გვ. 34; **39.** უამთააღმწერელი, ქართლის ცხოვრება, II, გვ. 253; **40.** საქ. ისტ. ნარკვ., III, 1979, გვ. 353; **41.** იქვე, გვ. 638; **42.** ივ. ჯავახიშვილი, VI, 1982, გვ. 67; **43.** იქვე, გვ. 67; **44.** საქ. ისტ. ნარკვ., III, გვ. 234; **45.** იქვე, გვ. 235; **46.** სახელმწიფოსა და ეკლესიას შორის ასეთ ურთიერთობას, ზოგჯერ ეწოდება „სიმფონია“; **47.** ქართული სამართლის ძეგლები, II, გვ. 20; **48.** საქ. ისტ. ნარკვ., III, გვ. 215-216; **49.** ივ. ჯავახიშვილი, II, გვ. 212-213; **50.** პ. რატიანი, თბილელი ბერები, გვ. 79; **51.** ივ. ჯავახიშვილი, II, გვ. 188; **52.** ივ. ჯავახიშვილი, II, გვ. 190; **53.** იქვე, გვ. 191; **54.** დიდი სჯულის კანონი, 1975, გვ. 550; **55.** საქ. ისტ. ნარკვ., III, გვ. 215; **56.** იქვე, გვ. 214; **57.** ივ. ჯავახიშვილი, VII, გვ. 28; **58.** იქვე, გვ. 29; **59.** იქვე, გვ. 314; **60.** იქვე, გვ. 57; **61.** ივ. ჯავახიშვილი, VII, 1984, გვ. 63; **62.** იქვე, გვ. 82; **63.** იქვე, გვ. 83; **64.** იქვე, გვ. 84; **65.** იქვე, გვ. 68; **66.** იქვე, გვ. 68; **67.** ე. გაბიაშვილის მიხედვით, არა 8, არამედ 18 წლისა. **68.** ივ. ჯავახიშვილი, VII, 1984, გვ. 15; **69.** იქვე, გვ. 16; **70.** იქვე, გვ. 17; **71.** იქვე, გვ. 16; **72.** იქვე, გვ. 51; **73.** იქვე, გვ. 52; **74.** იქვე, გვ. 51; **75.** იქვე, გვ. 42; **76.** იქვე, 41; **77.** იქვე, გვ. 43; **78.** იქვე, გვ. 45; **79.** იქვე, გვ. 247; **80.** იქვე, გვ. 247; **81.** დიდი სჯულის კანონი, გვ. 553; **82.** საქართველოს ეკლესიის კალენდარი, 1987, გვ. 473; **83.** იქვე, გვ. 473; **84.** იქვე, გვ. 474; **85.** იქვე, გვ. 475; **86.** იქვე, გვ. 557; **87.** საქ. ისტ. ნარკვ., III, გვ. 153; **88.** პ. რატიანი, თბილელი

ბერები, 1989, გვ. 29; **89.** იქვე, გვ. 35; **90.** იქვე, გვ. 26; **91.** იქვე, გვ. 6; **92.** იქვე, გვ. 48; **93.** იქვე, გვ. 37; **94.** ნ. ბერძენიშვილი, საქართველოს ისტორიის საკითხები, II, გვ. 34-35; **95.** ივ. ჯავახიშვილი, ქართული სამართლის ისტორია, I, გვ. 58; **96.** იქვე, გვ. 38-39; **97.** პ. რატიანი, დასახ. ნაშრ., გვ. 41-45, 55; **98.** საქ. ისტ. ნარკვ., III, გვ. 230; **99.** ნ. ბერძენიშვილი, საქართველოს ისტორიის საკითხები, IX, 1979, გვ. 73-74; **100.** იქვე, გვ. 94; **101.** ქართლის ცხოვრება, I, გვ. 335; **102.** ივ. ჯავახიშვილი, II, 1983, გვ. 215; **103.** ივ. ჯავახიშვილი, II, 1983, გვ. 200; **104.** შ. მესხია, საისტორიო ძეგლები, III, გვ. 74; **105.** იქვე, გვ. 42; **106.** იქვე, გვ. 42; **107.** შ. მესხია, დასახ. ნაშრ., გვ. 92; **108.** ნ. ბერძენიშვილი, დასახ. ნაშრ., გვ. 97; **109.** ქართლის ცხოვრება, I, გვ. 346; **110.** ივ. ჯავახიშვილი, დასახ. ნაშრ., გვ. 209; **111.** შ. მესხია, დასახ. ნაშრ., გვ. 37; **112.** იქვე, გვ. 35; **113.** იქვე, გვ. 37-40; **114.** იქვე, გვ. 39;

თავარ პეფე

1. ქართლის ცხოვრება, II, 1959, გვ. 26; **2.** იქვე, გვ. 27; **3.** იქვე, გვ. 27; **4.** იქვე, გვ. 118; **5.** იქვე, გვ. 119; **6.** იქვე, გვ. 30; **7.** იქვე, გვ. 31; **8.** იქვე, გვ. 33; **9.** იქვე, გვ. 119; **10.** იქვე, გვ. 120; **11.** იქვე, გვ. 41; **12.** იქვე, გვ. 45; **13.** იქვე, გვ. 121; **14.** იქვე, გვ. 49; **15.** იქვე, გვ. 50; **16.** იქვე, გვ. 51; **17.** იქვე, გვ. 54; **18.** იქვე, გვ. 54; **19.** იქვე, გვ. 122; **20.** იქვე, გვ. 123; **21.** იქვე, გვ. 55; **22.** იქვე, გვ. 151; **23.** იქვე, გვ. 58; **24.** იქვე, გვ. 58; **25.** იქვე, გვ. 58; **26.** იქვე, გვ. 60; **27.** იქვე, გვ. 125; **28.** იქვე, გვ. 72; **29.** იქვე, გვ. 72; **30.** იქვე, გვ. 90; **31.** იქვე, გვ. 106; **32.** იქვე, გვ. 129; **33.** იქვე, გვ. 130; **34.** იქვე, გვ. 148; **35.** იქვე, გვ. 91; **36.** იქვე, გვ. 91; **37.** იქვე, გვ. 93; **38.** იქვე, გვ. 95; **39.** იქვე, გვ. 141; **40.** იქვე, გვ. 142; **41.** იქვე, გვ. 103; **42.** იქვე, გვ. 104; **43.** იქვე, გვ. 107; **44.** იქვე, გვ. 110; **45.** იქვე, გვ. 110; **46.** მ. თამარაშვილი, ისტორია კათოლიკობისა..., 1902, გვ. 8; **47.** იქვე, გვ. 11; **48.** ქართლის ცხოვრება, II, გვ. 170; **49.** იქვე, გვ. 170; **50.** საქ. ისტ. ნარკვ., III, გვ. 542; **51.** იქვე, გვ. 545; **52.** იქვე, გვ. 547-548; **53.** იქვე, გვ. 550; **54.** იქვე, გვ. 550; **55.** ივ. ჯავახიშვილი, VII, 1984, გვ. 113; **56.** ნ. ბერძენიშვილი, IX, 1979, გვ. 136; **57.** ივ. ჯავახიშვილი, VII, 1984, გვ. 115; **58.** ივ. ჯავახიშვილი, VII, 1984, გვ. 115; **59.** იქვე, გვ. 117; **60.** იქვე, გვ. 119; **61.** იქვე, გვ. 118; **62.** იქვე, გვ. 119; **63.** ნ. ბერძენიშვილი, IX, გვ. 136; **64.** იქვე, გვ. 150; **65.** ქართლის ცხოვრება, II, გვ. 82; **66.** იქვე, გვ. 83; **67.** ი. ანთელავა, XI-XV საუკუნის საქართველოს სოციალ-პოლიტიკური ისტორიის საკითხები, 1980, გვ. 192; **68.** ქართ. სამართ. ძეგლები, II, გვ. 82; **69.** ი. ანთელავა, დასახ. ნაშრ., გვ. 192; **70.** იქვე, გვ. 190; **71.** იქვე, გვ. 191; **72.** იქვე, გვ. 190; **73.** ივ. ჯავახიშვილი, VI, 1982, გვ. 273; **74.** იქვე, გვ. 274-276; **75.** იქვე, გვ. 282; **76.** იქვე, გვ. 285; **77.** იქვე, გვ. 289; **78.** იქვე, გვ. 314; **79.** იქვე, გვ. 313; **80.** ნ. ბერძენიშვილი, IX, გვ. 129; **81.** იქვე, გვ. 137-140; **82.** იქვე, გვ. 197; **83.** იქვე, გვ. 198; **84.** ნ. ბერძენიშვილი, დასახ. ნაშრ., გვ. 157; **85.** იქვე, გვ. 167; **86.** იქვე, გვ. 199; **87.** იქვე, გვ. 200; **88.** საქ. ისტ. ნარკვ., III, გვ. 314; **89.** იქვე, გვ. 318; **90.** იქვე, გვ. 346-347; **91.** ივ. ჯავახიშვილი, VII, გვ. 91; **92.** იქვე, გვ. 91; **93.** საქ. ისტ. ნარკვ., III, გვ. 563; **94.** ქართული სამართლის ძეგლები, II, 1965, გვ. 19; **95.** იქვე, გვ. 18; **96.** შ. მესხია, საისტორიო ძეგლები, III, გვ. 153-154; **97.** ბასილი ეზოსმოდვარი, ცხოვრება მეფეთ მეფისა თამარისი, გვ. 155; **98.** ქართლის ცხოვრება, II, გვ. 147; **99.** იქვე, გვ. 147; **100.** ნ. ბერძენიშვილი, IX, გვ. 180; **101.** იქვე, გვ. 189; **102.** იქვე, გვ. 190; **103.** იქვე, გვ. 192; **104.** ქართლის ცხოვრება, II, გვ. 34; **105.** იქვე, გვ. 81; **106.** იქვე, გვ. 121; **107.** იქვე, გვ. 141; **108.** საქ. ისტ. ნარკვ., III, გვ. 365; **109.**

პ. ინგოროყვა, IV, 1978, გვ. 22-23; **110.** ქართლის ცხოვრება, II, გვ. 34; **111.** იქვე, გვ. 57; **112.** იქვე, გვ. 91; **113.** იქვე, გვ. 90; **114.** იქვე, გვ. 99; **115.** იქვე, გვ. 142; **116.** იქვე, გვ. 79; **117.** იქვე, გვ. 147; **118.** ივ. ჯავახიშვილი, VII, გვ. 86; **119.** ქართლის ცხოვრება, II, გვ. 129; **120.** იქვე, გვ. 147; **121.** იქვე, გვ. 81; **122.** იქვე, გვ. 81; **123.** იქვე, გვ. 109; **124.** იქვე, გვ. 148; **125.** ივ. ჯავახიშვილი, VII, გვ. 87;

თავი XI

1. ქართლის ცხოვრება, II, გვ. 163; **2.** იქვე, გვ. 181; **3.** ივ. ჯავახიშვილი, ტ. III, 1982 წ., გვ. 17; **4.** იქვე, გვ. 17; **5.** იქვე, გვ. 19; **6.** იქვე, გვ. 20; **7.** იქვე, გვ. 21; **8.** ქართლის ცხოვრება, II, გვ. 191; **9.** საქ. ისტ. ნარკვ., III, გვ. 549; **10.** იქვე, გვ. 550; **11.** იქვე, გვ. 550; **12.** იქვე, გვ. 573; **13.** იქვე, გვ. 600; **14.** იქვე, გვ. 601; **15.** იქვე, გვ. 602; **16.** ქართლის ცხოვრება, II, გვ. 243; **17.** იქვე, გვ. 62; **18.** საქ. ისტ. ნარკვ., III, გვ. 553; **19.** ქართლის ცხოვრება, II, გვ. 208; **20.** იქვე, გვ. 215; **21.** იქვე, გვ. 304; **22.** საქ. ისტ. ნარკვ., III, გვ. 599; **23.** იქვე, გვ. 583; **24.** ქართლის ცხოვრება, II, გვ. 251; **25.** საქ. ისტ. ნარკვ., III, გვ. 577; **26.** იქვე, გვ. 584; **27.** იქვე, გვ. 585; **28.** ქართლის ცხოვრება, II, გვ. 320; **29.** იქვე, გვ. 321; **30.** იქვე, გვ. 288; **31.** იქვე, გვ. 290; **32.** იქვე, გვ. 291; **33.** იქვე, გვ. 272; **34.** იქვე, გვ. 196; **35.** იქვე, გვ. 198; **36.** იქვე, გვ. 209; **37.** იქვე, გვ. 247; **38.** იქვე, გვ. 248; **39.** იქვე, გვ. 215; **40.** იქვე, 217; **41.** იქვე, გვ. 217; **42.** იქვე, გვ. 217; **43.** იქვე, გვ. 217; **44.** იქვე, 215; **45.** იქვე, გვ. 217; **46.** იქვე, გვ. 263; **47.** ქართლის ცხოვრება, II, გვ. 250; **48.** იქვე, გვ. 218; **49.** საქ. ისტ. ნარკვ., III, გვ. 595; **50.** ქართლის ცხოვრება, II, გვ. 154; **51.** იქვე, 156; **52.** ქართლის ცხოვრება, II, გვ. 154; **53.** იქვე, 157; **54.** იქვე, გვ. 156; **55.** იქვე, გვ. 157; **56.** ქართლის ცხოვრება, II, გვ. 167; **57.** იქვე, გვ. 199; **58.** იქვე, გვ. 231; **59.** იქვე, 247; **60.** იქვე, გვ. 256; **61.** იქვე, 267; **62.** იქვე, გვ. 171; **63.** იქვე, გვ. 171; **64.** საქართველოს სამოთხე, გვ. 549; **65.** ქართლის ცხოვრება, II, გვ. 177; **66.** იქვე, 178; **67.** იქვე, გვ. 209; **68.** იქვე, გვ. 277. **69.** იქვე, 278; **70.** იქვე, გვ. 282; **71.** იქვე, გვ. 283; **72.** იქვე, 301. **73.** იქვე, გვ. 323; **74.** იქვე, გვ. 312; **75.** იქვე, გვ. 314; **76.** იქვე, გვ. 315; **77.** იქვე, გვ. 321.

თავი XII

1. ქართლის ცხოვრება, IV, 1973, გვ. 255; **2.** იქვე, გვ. 255; **3.** იქვე, გვ. 256; **4.** იქვე, გვ. 256; **5.** იქვე, გვ. 256; **6.** იქვე, გვ. 256; **7.** იქვე, გვ. 257; **8.** იქვე, გვ. 258; **9.** იქვე, გვ. 258; **10.** იქვე, გვ. 259; **11.** იქვე, გვ. 259; **12.** იქვე, გვ. 260; **13.** ივ. ჯავახიშვილი, ტ. III, 1982, გვ. 175; **14.** იქვე, გვ. 175; **15.** საქ. ისტ. ნარკვ., III, გვ. 826; **16.** იქვე, გვ. 827; **17.** იქვე, გვ. 665; **18.** ძეგლი ერისთავთა, შ. მესხიას გამოცემა, გვ. 350; **19.** საქ. ისტ. ნარკვ., III, გვ. 828; **20.** იქვე, გვ. 829; **21.** იქვე, გვ. 829; **22.** იქვე, გვ. 832; **23.** იქვე, გვ. 834; **24.** ივ. ჯავახიშვილი, ტ. III, გვ. 173; **25.** იქვე, გვ. 164-165; **26.** იქვე, გვ. 165; **27.** საქ. ისტ. ნარკვ., III, გვ. 663; **28.** იქვე, გვ. 712; **29.** იქვე, გვ. 716-717; **30.** ივ. ჯავახიშვილი, ტ. III, გვ. 226; **31.** იქვე, გვ. 227; **32.** იქვე, გვ. 228; **33.** თ. მეწოფეცი, ისტორია თემურ-ლენგისა და მისი შთამომავლობისა, 1987, გვ. 21; **34.** იქვე, გვ. 84, შენიშვნა; **35.** ივ. ჯავახიშვილი, ტ. III, გვ. 132; **36.** იქვე, გვ. 133; **37.** იქვე, გვ. 133; **38.** ივ. ჯავახიშვილი, ტ. III, გვ. 195; **39.** საქ. ისტ. ნარკვ., III, გვ. 688; **40.** იქვე, გვ. 719; **41.** ქართლის ცხოვრება, IV, გვ. 654; **42.** იქვე, გვ. 690; **43.** საქ. ისტ. ნარკვ., III, გვ. 701; **44.** ქართლის ცხოვრება, IV, გვ. 263; **45.** იქვე, გვ. 272; **46.** იქვე, გვ. 276; **47.** იქვე, გვ. 273; **48.**

იქვე, გვ. 267; **49.** იქვე, გვ. 271; **50.** იქვე, გვ. 275; **51.** საქ. ისტ. ნარკვ., III, გვ. 679, შენიშვნა; **52.** იქვე, გვ. 681; **53.** იქვე, გვ. 693; **54.** ივ. ჯავახიშვილი, ტ. III, გვ. 199; **55.** საქ. ისტ. ნარკვ., III, გვ. 700; **56.** იქვე, გვ. 692; **57.** იქვე, გვ. 703; **58.** იქვე, გვ. 702; **59.** ივ. ჯავახიშვილი, ტ. III, გვ. 200; **60.** „საისტორიო მოამბე“, 1925, ნაწ. II, გვ. 311; **61.** საქ. ისტ. ნარკვ., III, გვ. 711; **62.** გობრონ (მიხაილ) საბინინი, „საქართველოს სამოსხე“, 1972, გვ. 562-564.

თავი XIII

1. საქ. ისტ. ნარკვ., III, გვ. 713. **2.** იქვე, გვ. 750; **3.** ივ. ჯავახიშვილი, ტ. III, 1982, გვ. 265; **4.** იქვე, გვ. 229; **5.** იქვე, გვ. 230; **6.** იქვე, გვ. 230; **7.** თ. ჟორდანიძე, ქრონიკები, ტ. II, 1897, გვ. 243; **8.** ივ. ჯავახიშვილი, ტ. III, გვ. 258; **9.** იქვე, გვ. 257; **10.** საქ. ისტ. ნარკვ., III, გვ. 724; **11.** იქვე, გვ. 728; **12.** ივ. ჯავახიშვილი, III, გვ. 259; **13.** თ. მეწოფეცი, დასახ. ნაშრ. გვ. 16; **14.** საქ. ისტ. ნარკვ., III, გვ. 728; **15.** ნ. ბერძენიშვილი, საქ. ისტ. საკითხები, I, 1964, გვ. 175, იქვე, 728, შენიშვნა; **16.** იქვე, გვ. 729; **17.** ივ. ჯავახიშვილი, III, გვ. 260; **18.** იქვე, გვ. 261; **19.** ქართლის ცხოვრება ტ. IV, გვ. 280; **20.** ივ. ჯავახიშვილი, III, გვ. 262; **21.** იქვე, გვ. 263; **22.** თ. ჟორდანიძე, ქრონიკები, II, გვ. 244; **23.** იქვე, გვ. 248; **24.** ივ. ჯავახიშვილი, III, გვ. 263; **25.** საქ. ისტ. ნარკვ., III, გვ. 726; **26.** თ. ჟორდანიძე, ქრონიკები, II, გვ. 196; **27.** საქ. ისტ. ნარკვ., III, გვ. 282; **28.** ა. ჯაფარიძე, საქ. სამოციქ. ეკლ. ისტ. II, 1998, გვ. 247; **29.** ქართლის ცხოვრება, IV, გვ. 281, შენიშვნები; **30.** თ. ჟორდანიძე, ქრონიკები, ტ. II, 1897, გვ. 226; **31.** იქვე, გვ. 228; **32.** იქვე, გვ. 321; **33.** იქვე, გვ. 227; **34.** ქართლის ცხოვრება, IV, გვ. 281; **35.** თომა მეწოფელი, ისტორია, გვ. 119-122; **36.** ქართლის ცხოვრება, II, გვ. 475; **37.** ქართლის ცხოვრება, I, გვ. 41; **38.** იქვე, გვ. 68-69; **39.** ივ. ჯავახიშვილი, III, გვ. 278; **40.** იქვე, გვ. 433; **41.** იქვე, გვ. 433; **42.** იქვე, გვ. 283; **43.** იქვე, გვ. 278; **44.** თ. ჟორდანიძე, ქრონიკები, 1879, II, გვ. 268; **45.** იქვე, გვ. 269; **46.** VI მსოფ. კრების კანონების §22; **47.** ივ. ჯავახიშვილი, III, გვ. 280; **48.** მ. თამარაშვილი, ისტორია კათოლიკობისა ქართველთა შორის, 1902, გვ. 65; **49.** იქვე, გვ. 57; **50.** იქვე, გვ. 62; **51.** ივ. ჯავახიშვილი, III, გვ. 284; **52.** იქვე, გვ. 285; **53.** ქრონიკები, II, გვ. 318; **54.** ივ. ჯავახიშვილი, III, გვ. 388; **55.** იქვე, გვ. 390; **56.** იქვე, გვ. 392; **57.** ქრონიკები, II, გვ. 335; **58.** იქვე, გვ. 330; **59.** იქვე, გვ. 345; **60.** იქვე, გვ. 346; **61.** ივ. ჯავახიშვილი, III, გვ. 447; **62.** იქვე, გვ. 447; **63.** იქვე, გვ. 447; **64.** ეპისკოპოსი ანანია, საქართველოს სამოციქულო ეკლესიის ისტორია, I, 1996, გვ. 315-324; **65.** ივ. ჯავახიშვილი, III, გვ. 377. **66.** იქვე, გვ. 238; **67.** იქვე, გვ. 340; **68.** იქვე, გვ. 340; **69.** საქ. ისტ. ნარკვევები, IV, გვ. 182. **70.** ქართლის ცხოვრება, I, გვ. 38. **71.** იქვე, გვ. 39; **72.** იქვე, გვ. 41; **73.** იქვე, გვ. 42; **74.** იქვე, გვ. 42; **75.** იქვე, გვ. 224; **76.** XV ს. იტალიელ მოგზაურთა ცნობები საქართველოს შესახებ, 1981, გვ. 61; **77.** ქართლის ცხოვრება, II, გვ. 479; **78.** იქვე, გვ. 480; **79.** იქვე, გვ. 481; **80.** იქვე, გვ. 481; **81.** იქვე, გვ. 482; **82.** იქვე, გვ. 483; **83.** იქვე, გვ. 483; **84.** იქვე, გვ. 501; **85.** თ. საყვარელიძე, XIV-XIX საუკუნეების ქართული ოქრომჭედლობა, 1987, გვ. 180; **86.** გ. ჟორჯულიანი, საქართველო XVII საუკუნეში, 1987, გვ. 57.

თავი XIV

1. საქ. ისტ. ნარკვ., III, გვ. 748; **2.** ქართლის ცხოვრება, IV, გვ. 383; **3.** იქვე, გვ. 384; **4.** ივ. ჯავახიშვილი, ქართველი ერის ისტორია, ტ. IV, 1967, გვ. 207; **5.** იქვე, გვ. 207; **6.** ქართლის

ცხოვრება, II, გვ. 487; **7.** ივ. ჯავახიშვილი, IV, გვ. 217; **8.** ქართლის ცხოვრება, II, გვ. 488; **9.** იქვე, გვ. 397; **10.** იქვე, გვ. 397; **11.** ქათიბ-ჩელების ცნობები საქართველოსა და კავკასიის შესახებ, 1978, გვ. 136; **12.** XV ს. იტალიელ მოგზაურთა ცნობები საქართველოს შესახებ, ელდარ მამისთვალიშვილის შენიშვნა, გვ. 70; **13.** საქ. ისტ. ნარკვ., IV, გვ. 129; **14.** იქვე, გვ. 100; **15.** იქვე, გვ. 101; **16.** იქვე, გვ. 105; **17.** იქვე, გვ. 106; **18.** იქვე, გვ. 110; **19.** იქვე, გვ. 112; **20.** ქართლის ცხოვრება, II, გვ. 508; **21.** იქვე, გვ. 508; **22.** იქვე, გვ. 510; **23.** საქ. ისტ. ნარკვ. IV, გვ. 119; **24.** იქვე, გვ. 118; **25.** საქ. ისტ. ნარკვ. IV, გვ. 140. **26.** იქვე, გვ. 148; **27.** იქვე, გვ. 149; **28.** ქართლის ცხოვრება, IV, გვ. 384; **29.** ფარსადან გორგიჯანიძე, ისტორია, ს. კაკაბაძის გამოცემა, საისტორიო მოამბე, 1925, წ. II, გვ. 215; **30.** ქართლის ცხოვრება, II, გვ. 474; **31.** იქვე, გვ. 340; **32.** იქვე, გვ. 477; **33.** იქვე, გვ. 477; **34.** იქვე, გვ. 478; **35.** იქვე, გვ. 480; **36.** იქვე, გვ. 483; **37.** იქვე, გვ. 484; **38.** იქვე, გვ. 485; **39.** იქვე, გვ. 494; **40.** იქვე, გვ. 504; **41.** იქვე, გვ. 505; **42.** იქვე, გვ. 509; **43.** იქვე, გვ. 510; **44.** საქ. ისტ. ნარკვ. IV, 1973 წ., გვ. 87; **45.** მ. თამარაშვილი, ისტორია კათოლიკობისა... გვ. 69; **46.** „დედე ქორქუთის წიგნი“, 1987, გვ. 64; **47.** მ. თამარაშვილი, დას. ნაშრ. გვ. 57; **48.** იქვე, გვ. 77; **49.** ქართლის ცხოვრება, IV, გვ. 400; **50.** თ. უორდანი, ქრონიკები, II, გვ. 259; **51.** იქვე, გვ. 259; **52.** იქვე, გვ. 401; **53.** იქვე, გვ. 361; **54.** ლ. მენაბდე, ქართ. მწერლობის კერები, II, 1980, გვ. 117; **55.** თ. უორდანი, ქრონიკები, II, გვ. 102; **56.** საქ. ისტ. ნარკვ. გვ. 91; **57.** იქვე, გვ. 92; **58.** ა. გელგოზანი, სიბრძნის სიმფონია, გვ. 800; **59.** ცნობილი სომეხი პოლიტიკური მოღვაწის იგორ მურადიანის 1988 წლის 15 მაისის პროკლამაცია; **60.** თომა მეწოფელი, დასახ. ნაშრ., 1987, გვ. 16, შესავალი; **61.** ივ. ჯავახიშვილი, III, გვ. 412; **62.** იქვე, გვ. 372; **63.** ივ. ჯავახიშვილი, III, გვ. 164. **64.** ქართლის ცხოვრება, II, გვ. 481; **65.** საქ. ისტ. ნარკვ. III, გვ. 744; **66.** იქვე, გვ. 779; **67.** იქვე, გვ. 791; **68.** საქ. ისტ. ნარკვ. IV, გვ. 216; **69.** იქვე, გვ. 238; **70.** საქ. ისტ. ნარკვ. III, გვ. 818;

თავი XV

1. აფხაზეთის ეთნიკური სახე შეიცვალა XVII-XVIII საუკუნეებში ადიღე-ჩერქეზული ტომების ჩამოსახლების შედეგად. ამ ახალ ხალხსაც - „აფხაზები“ უწოდეს მხარის სახელის შესაბამისად. **2.** ქართული ეპისტოლური წყაროების კორპუსი 1, 1989, გვ. 43-61. **3.** ქართლის ცხოვრება, IV, გვ. 728. **4.** ძველი ქართ. აგიოგრ. ლიტ. ძეგლ., VI, 1980, გვ. 449. **5.** საქართველოს ისტორია, 1980, გვ. 153; **6.** საქ. ისტ. ნარკვ., IV, გვ. 243; **7.** იქვე, გვ. 245; **7.** იქვე, გვ. 248; **8.** ქართლის ცხოვრება, II, გვ. 3; **9.** საქ. ისტ. ნარკვ., IV, გვ. 249; **10.** ქართლის ცხოვრება, II, გვ. 382; **11.** ძვ. ქართ. აგიოგრ. ლიტ. ძეგლები, VI, გვ. 20; **12.** ძვ. ქართ. აგიოგრ. ლიტ. ძეგლები, VI, გვ. 20; **13.** საქ. ისტ. ნარკვ., IV, გვ. 252; **14.** მორთეზა მეჰდი ფათემი, სპარსული მასალები XVI-XVII საუკუნეების ქართველ მოღვაწეთა შესახებ, 1982, გვ. 26; **15.** ქართლის ცხოვრება, IV, გვ. 584; **16.** ძეგლ., VI, გვ. 24. **17.** საქ. ისტ. ნარკვევ., IV, გვ. 264; **18.** იქვე, გვ. 265; **19.** ქართლის ცხოვრება, IV, გვ. 588; **20.** საქ. ისტ. ნარკვ., IV, გვ. 271; **21.** იქვე, გვ. 272; **22.** ანტონ კათალიკოსი, დასახ. ნაშრ., გვ. 26; **23.** საქ. ისტ. ნარკვ., IV, გვ. 276; **24.** ივ. ჯავახიშვილი, ქართველი ერის ისტორია, 1967, IV, გვ. 315; **25.** იქვე, გვ. 317; **26.** იქვე, გვ. 319, 325; **27.** ძეგლ., VI, გვ. 27; **28.** ი. ტაბაღუა, საქართველო ევროპის არქივებსა და წიგნსაცავებში, II, 1986, გვ. 112; **29.** ძეგლ. VI, გვ. 28; **30.** ი. ტაბაღუა, დასახ. ნაშრ., გვ. 113; **31.** იქვე, გვ. 113; **32.** ი. ტაბაღუა, საქართველო ევროპის არქივებსა და წიგნსაცავებში, II, 1986, გვ. 113;

33. იქვე, გვ. 114; 34. იქვე, გვ. 115; 35. იქვე, გვ. 115; 36. იქვე, გვ. 116; 37. იქვე, გვ. 116; 38. იქვე, გვ. 118; 39. იქვე, გვ. 119; 40. ქართლის ცხოვრება, IV, გვ. 401; 41. ი. ტაბალუა, დასახ. ნაშრ., გვ. 120; 42. იქვე, გვ. 121; 43. იქვე, შენიშვნა 59; 44. ანტონ კათალიკოსი, სიტყვა პირველი ქეთევანისათვის, დასახ. ნაშრ., გვ. 29; 45. ანტონ კათალიკოსი, დასახ. ნაშრ., გვ. 124; 46. ქართლის ცხოვრება, II, გვ. 402; 47. ანტონ კათალიკოსი, დასახ. ნაშრ., გვ. 31; 48. ი. ტაბალუა, დასახ. ნაშრ., გვ. 125; 49. იქვე, გვ. 127; 50. იქვე, გვ. 129; 51. ი. ტაბალუა, დასახ. ნაშრ., გვ. 130; 52. ძეგლ., VI, გვ. 34; 53. ანტონ ბაგრატიონი; წყობილსიტყვაობა, 180, გვ. 204; 54. ქართლის ცხოვრება, II, გვ. 355; 55. იქვე, გვ. 363; 56. იქვე, გვ. 365; 57. ქართლის ცხოვრება, II, გვ. 366; 58. იქვე, გვ. 394; 59. იქვე, გვ. 396; 60. ძველი ქართ. აგიოგრ. ლიტ. ძეგლები, VI, 1980, გვ. 47; 61. ქართლის ცხოვრება, IV, გვ. 385; 62. ძეგლ. VI, გვ. 48; 63. ქართლის ცხოვრება, II, გვ. 386; 64. ქართლის ცხოვრება, IV, გვ. 423; 65. ქართლის ცხოვრება, II, გვ. 388; 66. ანტონი, დასახ. ნაშრ., გვ. 55; 67. ქართლის ცხოვრება, IV, გვ. 425; 68. იქვე, გვ. 425; 69. ქართლის ცხოვრება, II, გვ. 393; 70. იქვე, გვ. 397; 71. ქართლის ცხოვრება, IV, გვ. 427; 72. ილ. ჭავჭავაძე, IV, გვ. 184; 73. ანტონ კათალიკოსი, დასახ. ნაშრ., გვ. 66; 74. იქვე, გვ. 66; 75. ქართლის ცხოვრება, IV, გვ. 328; 76. ივ. ჯავახიშვილი, ქართველი ერის ისტორია, IV, 1967, გვ. 349; 77. ივ. ჯავახიშვილი, ქართველი ერის ისტორია, IV, გვ. 369; 78. იქვე, გვ. 371; 79. ქართლის ცხოვრება, II, გვ. 424; 80. იქვე, გვ. 425; 81. იქვე, გვ. 425; 82. ქართლის ცხოვრება, II, გვ. 425; 83. გ. შორუღიანი, საქართველო XVII ს., გვ. 50; 84. იქვე, გვ. 49; 85. შ. ლომსაძე, გვიანი შუა საუკუნეები..., გვ. 47, 48, 63; 86. შ. ლომსაძე, დასახ. ნაშრ., გვ. 35; 87. იქვე, გვ. 35; 88. იქვე, გვ. 36-41; 89. იქვე, გვ. 52; 90. გ. შორუღიანი, დასახ. ნაშრ., გვ. 58; 91. იქვე, გვ. 59; 92. იქვე, გვ. 60; 93. ქართლის ცხოვრება, IV, გვ. 445; 94. ივ. ჯავახიშვილი, VIII, 1977, გვ. 285; 95. მოჰამედ თაჰერის ცნობები, გვ. 381; გ. შორუღიანი, დასახ. ნაშრ., გვ. 72; 96. ივ. ჯავახიშვილი, VIII, გვ. 283; 97. გ. შორუღიანი, დასახ. ნაშრ., გვ. 106; 98. იქვე, გვ. 112; 99. გ. შორუღიანი, დასახ. ნაშრ., გვ. 118; 100. იქვე, გვ. 116; 101. იქვე, გვ. 100-101; 102. მ. თამარაშვილი, ისტორია კათალიკოსისა..., გვ. 127; 103. გორელი ნასყიდის საქმე, იქვე, გვ. 127; 104. გ. შორუღიანი, დასახ. ნაშრ., გვ. 62; 105. იქვე, გვ. 63; 106. ქართლის ცხოვრება, II, გვ. 426; 107. ი. ტაბალუა, საქართველო ევროპის არქივებსა და წიგნსაცავებში, III, გვ. 192; 108. ქართლის ცხოვრება, II, გვ. 404; 109. ქართლის ცხოვრება, II, გვ. 405; 110. იქვე, გვ. 406; 111. იქვე, გვ. 406; 112. ქართლის ცხოვრება, IV, გვ. 430; 113. იქვე, გვ. 431; 114. საქ. ისტ. ნარკვ., IV, გვ. 280; 115. იქვე, გვ. 281; 116. იქვე, გვ. 284; 117. ქართლის ცხოვრება, II, გვ. 408; 118. ნარკვ., IV, გვ. 285; 119. გ. შორუღიანი, დასახ. ნაშრ., გვ. 11; 120. იქვე, გვ. 11; 121. იქვე, გვ. 15; 122. ი. ტაბალუა, საქართველო ევროპის არქივებსა..., II, გვ. 576; 123. იქვე, გვ. 175; 124. ივ. ჯავახიშვილი, ქართ. ერის ისტ., IV, გვ. 1967, გვ. 361; 125. იქვე, გვ. 362; 126. იქვე, გვ. 363; 127. ნარკვ., IV, გვ. 295; 128. იქვე, გვ. 319; 129. ქართლის ცხოვრება, II, გვ. 422; 130. იქვე, გვ. 423; 131. ქართლის ცხოვრება, IV, გვ. 442; 132. ი. ტაბალუა, საქართველო ევროპის არქივებსა..., III, გვ. 210; 133. იქვე, გვ. 212; 134. იქვე, გვ. 235; 135. იქვე, გვ. 194; 136. გ. შორუღიანი, დასახ. ნაშრ., გვ. 78; 137. ქართლის ცხოვრება, IV, 443; 138. ქართლის ცხოვრება, II, გვ. 434; 139. იქვე, გვ. 438; 140. იქვე, გვ. 439; 141. ქართლის ცხოვრება, IV, გვ. 601; 142. მ. რეხვიაშვილი, დასავლეთ საქართველო XVII საუკუნეში, 1978, გვ. 109; 143. ი. ტაბალუა, საქართველო ევროპის არქივებსა და წიგნსაცავებში, III, 1987, გვ. 191; 144. ქართლის ცხოვრება, II, გვ. 425; 145. იქვე, გვ. 424; 146. ქართლის ცხოვრება, IV, გვ.

443; **147.** ი. ტაბალუა, დასახ. ნაშრ., გვ. 191; **148.** მ. რეხვიაშვილი, დასახ. ნაშრ., გვ. 119; **149.** მ. თამარაშვილი, პასუხი სომხის მწერლებს, გვ. 237; **150.** ი. ტაბალუა, დასახ. ნაშრ., გვ. 191; **151.** ჩარლზ დარვინი, რუს. ენაზე, ტ. II, წიგნი I, 1927, გვ. 579; **152.** მ. რეხვიაშვილი, დასახ. ნაშრ., გვ. 110; **153.** არქანჯელო ლამბერტი, სამეგრელოს აღწერა, გვ. 76; **154.** მ. რეხვიაშვილი, დასახ. ნაშრ., გვ. 115; **155.** იქვე, გვ. 111; **156.** იქვე, გვ. 114; **157.** იქვე, გვ. 117; **158.** საქართველოს ისტორია XVI-XVIII სს., 1950, გვ. 300; იქვე, 113; **159.** ი. ტაბალუა, დასახ. ნაშრ., გვ. 191; **160.** მორთეზა მუჰამედი ფათეში, სპარსული მასალები, 1982, გვ. 18; **161.** შ. მესხია, საისტორიო ძიებანი, II, გვ. 316; **162.** იქვე, გვ. 314; **163.** მ. რეხვიაშვილი, დასახ. ნაშრ., გვ. 93; **164.** იქვე, გვ. 94; **165.** ქართლის ცხოვრება, IV, გვ. 825; **166.** საქართველოს სამოციქულო ეკლესიის ისტორია, I, გვ. 445-446; **167.** საქართველოს ისტორიის ნარკვევები, IV, გვ. 200; **168.** მ. რეხვიაშვილი, დასახ. ნაშრ., გვ. 178; **169.** ქართლის ცხოვრება, II, გვ. 424-425; **170.** იქვე, გვ. 421; **171.** იქვე, გვ. 428; **172.** ქართული სამართლის ძეგლები, I, 1963, გვ. 606; **173.** იქვე, გვ. 608; **174.** იქვე, გვ. 605; **175.** ქართული სამართლის ძეგლები, I, 1963, გვ. 393; **176.** იქვე, გვ. 397; **177.** მ. რეხვიაშვილი, დასახ. ნაშრ., გვ. 14; **178.** ზ. შარაშენიძე, ფერეიდნელი „გურჯები“, 1979, გვ. 59.

თავი XVI

1. მ. ქიქოძე, ვახტანგ VI-ის სახელმწიფოებრივი მოღვაწეობა, 1988, გვ. 35. **2.** მ. თამარაშვილი, ისტორია კათოლიკობისა ქართველთა შორის, 1904, გვ. 301; **3.** ივ. ჯავახიშვილი, დამოკიდებულება რუსეთსა და საქართველოს შორის XVIII საუკუნეში, 1919, გვ. 3; **4.** მ. ქიქოძე, ვახტანგ VI-ის სახელმწიფოებრივი მოღვაწეობა, გვ. 15; **5.** შ. ხანთაძე, ქართული ისტორიოგრაფია XVIII საუკუნეში, გვ. 17. **6.** ქართლის ცხოვრება, IV, გვ. 500; **7.** გ. პაიჭაძე, ვახტანგ VI, 1981, გვ. 105; **8.** მ. ქიქოძე, დასახ. ნაშრ., გვ. 8; **9.** შ. ხანთაძე, დასახ. ნაშრ., გვ. 52; **10.** საქ. ისტ. ნარკვ., IV, გვ. 342; **11.** ქართლის ცხოვრება, IV, გვ. 454; **12.** საქ. ისტ. ნარკვ., IV, გვ. 348; **13.** მ. თამარაშვილი, დასახ. ნაშრ., გვ. 307; **14.** იქვე, გვ. 308; **15.** ქართლის ცხოვრება, IV, გვ. 404; **16.** იქვე, გვ. 466; **17.** ი. ტაბალუა, მასალები XVIII ს., 1982, გვ. 16; **18.** იქვე, გვ. 19; **19.** გ. პაიჭაძე, დასახ. ნაშრ., გვ. 16; **20.** ი. ტაბალუა, დასახ. ნაშრ., გვ. 24; **21.** იქვე, გვ. 24; **22.** იქვე, გვ. 26; **23.** საქ. ისტ. ნარკვ., IV, გვ. 402; **24.** იქვე, გვ. 204; **25.** საქ. ისტ. ნარკვ., IV, გვ. 404; **26.** ვ. გაბაშვილი, ქართული ფეოდალური წყობილება XVI-XVII სს., 1959, გვ. 141; მ. ქიქოძე, დასახ. ნაშრ., გვ. 8; **27.** შ. ხანთაძე, დასახ. ნაშრ., გვ. 48; **28.** საქ. ისტ. ნარკვ., IV, გვ. 404; **29.** იქვე, გვ. 105; **30.** ქართლის ცხოვრება, IV, გვ. 493; **31.** მ. ქიქოძე, დასახ. ნაშრ., გვ. 20; **32.** იქვე, გვ. 21; **33.** ი. ტაბალუა, დასახ. ნაშრ., გვ. 24. **34.** ი. ტაბალუა, მასალები XVIII ს. პირველი მეოთხედის საქართველოს ისტორიისათვის, 1982, გვ. 20. **35.** მ. ქიქოძე, ვახტანგ VI-ის სახელმწიფოებრივი პოლიტიკა, 1988, გვ. 38; **36.** იქვე, გვ. 41; **37.** საქ. ისტ. ნარკვ., IV, 1973, გვ. 406. **38.** მ. თამარაშვილი, ისტორია კათოლიკობისა ქართველთა შორის, 1902, გვ. 55. **39.** მ. თამარაშვილი, დასახ. ნაშრ., გვ. 55. **40.** მ. თამარაშვილი, დასახ. ნაშრ., გვ. 57. **41.** იქვე, გვ. 321; **42.** მ. ქიქოძე, ვახტანგ VI, გვ. 27; **43.** მ. ქიქოძე, დასახ. ნაშრ., გვ. 26. **44.** მ. თამარაშვილი, დასახ. ნაშრ., 312. **45.** იქვე, გვ. 322; **46.** იქვე, გვ. 324; **47.** მ. ქიქოძე, დასახ. ნაშრ., გვ. 51; **48.** საქ. ისტ. ნარკვ., IV, გვ. 407; **49.** მ. თამარაშვილი, ისტორია კათოლიკობისა, გვ. 33; **50.** მ. თამარაშვილი, ისტორია კათოლიკობისა..., გვ. 316; **51.** იქვე, გვ.

317; **52.** მ. ქიქოძე, დასახ. ნაშრ., გვ. 78; **53.** ივ. ჯავახიშვილი, დამოკიდებულება რუსეთსა და საქართველოს შორის XVIII საუკუნეში, 1919, გვ. 6; **54.** იქვე, გვ. 7; **55.** მ. ქიქოძე, დასახ. ნაშრ., გვ. 40; **56.** იქვე, გვ. 41; **57.** იქვე, გვ. 42; **58.** იქვე, გვ. 43; **59.** იქვე, გვ. 46; **60.** ივ. ჯავახიშვილი, დასახ. ნაშრ., გვ. 9; **61.** იქვე, გვ. 10; **62.** იქვე, გვ. 11; **63.** გ. პიჭაძე, ვახტანგ VI, 1981, გვ. 124; **64.** მ. ქიქოძე, დასახ. ნაშრ., გვ. 59; **65.** იქვე, გვ. 60; **66.** იქვე, გვ. 65; **67.** იქვე, გვ. 68; **68.** იქვე, გვ. 68; **69.** ივ. ჯავახიშვილი, დამოკიდებულება რუსეთსა და საქართველოს შორის, 1919, გვ. 3; **70.** საქ. ისტ. ნარკვ., IV, გვ. 365; **71.** იქვე, გვ. 365; **72.** იქვე, გვ. 365; **73.** იქვე, გვ. 366; **74.** ნ. ბერძენიშვილი, საქართველოს ისტორიის საკითხები, IV, 1967, გვ. 296; **75.** ქართული მწერლობა, I, 1984, გვ. 27; **76.** იქვე, გვ. 26; **77.** ნარკვ., IV, გვ. 368; **78.** საქ. ისტ. ნარკვ., IV, გვ. 368; **79.** იქვე, გვ. 300; **80.** იქვე, გვ. 360; **81.** ივ. ჯავახიშვილი, დამოკიდებულება რუსეთსა და საქართველოს შორის, 1919, გვ. 3; **82.** იქვე, გვ. 4; **83.** იქვე, გვ. 5; **84.** შ. ხანთაძე, ქართული ისტორიოგრაფია, 1985, გვ. 18; **85.** იქვე, გვ. 31; **86.** მ. ქიქოძე, დასახ. ნაშრ., გვ. 4; **87.** ქართლის ცხოვრება, IV, გვ. 37; **88.** საქ. ისტ. ნარკვ., IV, გვ. 361; **89.** მ. რეხვიაშვილი, იმერეთი XVII საუკუნეში, 1982, გვ. 3; **90.** საქართველოს ისტორია, 1980, გვ. 182; **91.** ნ. ბერძენიშვილი, ივ. ჯავახიშვილი, ს. ჯანაშია, საქართველოს ისტორია, 1946, გვ. 389; **92.** ქართლის ცხოვრება, IV, გვ. 31; **93.** იქვე, გვ. 35-37; **94.** ივ. ჯავახიშვილი, ქართ. ერის ისტ., IV, გვ. 359; **95.** იქვე, გვ. 365; **96.** ქართული სამართლის ძეგლები, III, 1970, გვ. 727-733; **97.** იქვე, გვ. 675; **98.** იქვე, გვ. 775; **99.** ქართული სამართლის ძეგლები, II, 1965, გვ. 502-503; **100.** იქვე, გვ. 180; **101.** იქვე, გვ. 209; **102.** იქვე, გვ. 222; **103.** ს. კაკაბაძე, დასავლეთ საქართველოს საეკლესიო საბუთები, I, გვ. 149; **104.** საქ. ისტ. ნარკვ., IV, გვ. 485; **105.** სამართლის ძეგლები, III, გვ. 514, 527; **106.** იქვე, გვ. 581; **107.** შეწირულობების წიგნი კათალიკოს დავით ნემსაძის ბიჭვინთისადმი 1682 წლისა, გვ. 583; **108.** იქვე, გვ. 577; **109.** იქვე, გვ. 514, 527; **110.** იქვე, გვ. 569; **111.** ქართული სამართლის ძეგლები, III, 1970, გვ. 567; **112.** წყალობის წიგნი გრიგორ ალავერდელისა 1670 წლისა, გვ. 567; **113.** იქვე, გვ. 342; **114.** იქვე, გვ. 345; **115.** იქვე, გვ. 347; **116.** ქართული სამართლის ძეგლები, III, 1970, გვ. 501, 502; **117.** იქვე, გვ. 501; **118.** იქვე, გვ. 504; **119.** იქვე, გვ. 505; **120.** იქვე, გვ. 520; **121.** იქვე, გვ. 519; **122.** იქვე, გვ. 519; **123.** იქვე, გვ. 523; **124.** იქვე, გვ. 529; **125.** იქვე, გვ. 530; **126.** იქვე, გვ. 514; **127.** იქვე, გვ. 547; **128.** იქვე, გვ. 543; **129.** იქვე, გვ. 533; **130.** იქვე, გვ. 536; **131.** იქვე, გვ. 482; **132.** იქვე, გვ. 581; **133.** იქვე, გვ. 517; **134.** იქვე, გვ. 599, 600, 612, 641, 648, 669; **135.** იქვე, გვ. 559; **136.** იქვე, გვ. 623; **137.** იქვე, გვ. 619; **138.** იქვე, გვ. 627; **139.** იქვე, გვ. 706; **140.** იქვე, გვ. 596; **141.** საქ. ისტ. ნარკვ., IV, გვ. 484; **142.** ქართული სამართლის ძეგლები, III, გვ. 695; **143.** იქვე, გვ. 613; **144.** იქვე, გვ. 677; **145.** იქვე, გვ. 695; **146.** იქვე, გვ. 714; **147.** იქვე, გვ. 753; **148.** იქვე, გვ. 772; **149.** იქვე, გვ. 591; **150.** იქვე, გვ. 625; **151.** იქვე, გვ. 585; **152.** იქვე, გვ. 664; **153.** იქვე, გვ. 672; **154.** იქვე, გვ. 694; **155.** იქვე, გვ. 637; **156.** იქვე, გვ. 643; **157.** იქვე, გვ. 695; **158.** იქვე, გვ. 710; **159.** იქვე, გვ. 589; **160.** იქვე, გვ. 713; **161.** იქვე, გვ. 592; **162.** იქვე, გვ. 632; **163.** იქვე, გვ. 634; **164.** იქვე, გვ. 699; **165.** იქვე, გვ. 762; **166.** იქვე, გვ. 791; **167.** იქვე, გვ. 595; **168.** იქვე, გვ. 620; **169.** იქვე, გვ. 627; **170.** იქვე, გვ. 747; **171.** იქვე, გვ. 542; **172.** იქვე, გვ. 560; **173.** იქვე, გვ. 480; **174.** იქვე, გვ. 481; **175.** იქვე, გვ. 638; **176.** ქართული სამართლის ძეგლები, II, 1965, გვ. 384; **177.** იქვე, გვ. 384; **178.** იქვე, გვ. 385; **179.** ქართული სამართლის ძეგლები, II, 1965, გვ. 386; **180.** ქართული სამართლის ძეგლები, III, გვ. 737; **181.** იქვე, გვ. 607; **182.** იქვე, გვ. 693; **183.** იქვე, გვ. 647; **184.** იქვე, გვ. 604; **185.** იქვე, გვ. 606; **186.** იქვე, გვ. 694; **187.** იქვე, გვ. 636; **188.** იქვე,

გვ. 638; **189.** იქვე, გვ. 639; **190.** იქვე, გვ. 694; **191.** იქვე, გვ. 597; **192.** იქვე, გვ. 659; 193. იქვე, გვ. 789; 194. იქვე, გვ. 681; **195.** იქვე, გვ. 137. **196.** იქვე, გვ. 135-150; **197.** იქვე, გვ. 757; **198.** იქვე, გვ. 164; **199.** იქვე, გვ. 164; **200.** იქვე, გვ. 617; **201.** იქვე, გვ. 632; **202.** იქვე, გვ. 681; **203.** მ. რეხვიაშვილი, იმერეთის სამეფო, 1989, გვ. 472; **204.** ქართული სამართლის ძეგლები, III, გვ. 640; **205.** იქვე, გვ. 253; **206.** იქვე, გვ. 138; **207.** იქვე, გვ. 580; **208.** იქვე, გვ. 882; **209.** იქვე, გვ. 134; **210.** იქვე, გვ. 712; **211.** იქვე, გვ. 749; **212.** საქ. ისტ. ნარკვ., IV, გვ. 485; **213.** პაპუნა ორბელიანი, ამბავი ქართლისანი..., 1981, გვ. 84; **214.** იქვე, გვ. 87; **215.** იქვე, გვ. 101; **216.** იქვე, გვ. 82; **217.** იქვე, გვ. 85; **218.** იქვე, გვ. 103; **219.** იქვე, გვ. 103; **220.** იქვე, გვ. 105; **221.** ქართული სამართლის ძეგლები, II, გვ. 400; **222.** იქვე, გვ. 401; **223.** იქვე, გვ. 400; **224.** პ. ორბელიანი, დასახ. ნაშრ., გვ. 106; **225.** იქვე, გვ. 105; **226.** იქვე, გვ. 105; **227.** პ. ორბელიანი, ამბავი ქართლისანი..., გვ. 100; **228.** იქვე, გვ. 113; **229.** იქვე, გვ. 114; **230.** საქ. ისტ. ნარკვ., IV, გვ. 453; **231.** პ. ორბელიანი, ამბავი ქართლისანი..., გვ. 48; **232.** საქ. ისტ. ნარკვ., IV, გვ. 602; **233.** იქვე, გვ. 607; **234.** იქვე, გვ. 611; **235.** იქვე, გვ. 614; **236.** იქვე, გვ. 615; **237.** იქვე, გვ. 616; **238.** იქვე, გვ. 617; **239.** იქვე, გვ. 619; **240.** იქვე, გვ. 621; **241.** იქვე, გვ. 625; **242.** იქვე, გვ. 628; **243.** იქვე, გვ. 629; **244.** ივ. ჯავახიშვილი, დამოკიდებულება რუსეთსა და საქართველოს შორის XVIII საუკუნეში, 1919, გვ. 13; **245.** საქ. ისტ. ნარკვ., IV, 630; **246.** იქვე, გვ. 632; **247.** იქვე, გვ. 638; **248.** იქვე, გვ. 645. **249.** ს. ავალიანი, ანტონ პირველი, 1987, გვ. 17; **250.** ქართლის ცხოვრება, IV, გვ. 914, ქრონოლოგიური ცხრილი; **251.** რელიგიის ისტორია და პროპაგანდა, XI, 1987, გვ. 52; **252.** ს. ავალიანი, ანტონ პირველი, გვ. 30; **253.** ს. ავალიანი, დასახ. ნაშრ., გვ. 39; **254.** იქვე, გვ. 40; **255.** ქართული სამართლის ძეგლები, III, გვ. 536; **256.** იქვე, გვ. 498; **257.** ს. ავალიანი, დასახ. ნაშრ., გვ. 16; **258.** მ. თამარაშვილი, ისტორია კათოლიკობისა ქართველთა შორის, გვ. 374; **259.** იქვე, გვ. 374; **260.** იქვე, გვ. 374; **261.** ს. ავალიანი, დასახ. ნაშრ., გვ. 37; **262.** იქვე, გვ. 34; **263.** იქვე, გვ. 34; **264.** ს. ავალიანი, დასახ. ნაშრ., გვ. 35; **265.** იქვე, გვ. 35; **266.** იქვე, გვ. 36; **267.** იქვე, გვ. 43; **268.** იქვე, გვ. 60; **269.** პ. ორბელიანი, ამბავი ქართლისანი..., გვ. 86; **270.** იქვე, გვ. 103; **271.** ევ. ნიკოლაძე, საქართველოს ეკლესიის ისტორია, ქუთაისი, 1918, გვ. 191; **272.** მ. კელენჯერიძე, საქართველოს საკათალიკოზო ეკლესიის მოკლე ისტორია, ქუთაისი, 1918, გვ. 130; **273.** ივ. ჯავახიშვილი, დამოკიდებულება რუსეთსა და საქართველოს შორის, 1919, გვ. 14; **274.** მ. დარჩია, გაიოზ რექტორი, 1977, გვ. 45; **275.** მ. ჯანაშვილი, საქართველოს საეკლესიო ისტორია, 1886, გვ. 127; **276.** იქვე, გვ. 21; **277.** იქვე, გვ. 35; **278.** პ. კარბელაშვილი, იერარქია საქართველოს ეკლესიისა, კათოლიკოსნი და მღვდელმთავარნი, 1900, გვ. 132; **279.** პ. იოსელიანი, საქართველოს მოკლე ისტორია, სანკტ-პეტერბურგი, 1848, რუსულ ენაზე, გვ. 118; **280.** მ. დარჩია, გაიოზ რექტორი, გვ. 24; **281.** იქვე, გვ. 26; **282.** ს. ავალიანი, დასახ. ნაშრ., გვ. 90; **283.** შ. ლომიძე, მ. თამარაშვილი, გ. მაისურაძე და სხვათა შრომები; **284.** ე. ნიკოლაძე, საქართველოს ეკლესიის ისტორია, გვ. 144; **285.** კ. კეკელიძე, ქართული ლიტერატურის ისტორია, I, გვ. 364; **286.** იქვე, გვ. 364; **287.** მ. დარჩია, დასახ. ნაშრ., გვ. 46. **288.** ს. ავალიანი, დასახ. ნაშრ., გვ. 95. **289.** ს. ავალიანი, დასახ. ნაშრ., გვ. 95; **290.** კ. კეკელიძე, დასახ. ნაშრ., გვ. 373; **291.** იქვე, გვ. 379; **292.** ე. ნიკოლაძე, დასახ. ნაშრ., გვ. 147; **293.** იქვე, გვ. 147; **294.** მ. თამარაშვილი, დასახ. ნაშრ., გვ. 389. **295.** იქვე, გვ. 378; **296.** იქვე, გვ. 392; **297.** იქვე, გვ. 383; **298.** ს. ავალიანი, დასახ. ნაშრ., გვ. 75; **299.** მ. დარჩია, დასახ. ნაშრ., გვ. 41; **300.** კ. კეკელიძე, დასახ. ნაშრ., გვ. 375; **301.** ს. ავალიანი, დასახ. ნაშრ., გვ. 86; **302.** იქვე, გვ. 98; **303.** იქვე, გვ. 97;

304. საქ. ისტ. ნარკვ., IV, გვ. 679; **305.** იქვე, გვ. 687; **306.** გ. მაისურაძე, საინტერესო წიგნი XVIII ს. საქართველოს პოლიტიკურ ცხოვრებაზე, „მნათობი“, №5, 1990, გვ. 172; **307.** გ. მაისურაძე, დასახ. ნაშრ., გვ. 171; **308.** ივ. ჯავახიშვილი, დამოკიდებულება რუსეთსა და საქართველოს შორის XVIII საუკუნეში, 1919, გვ. 52; **309.** საქ. ისტ. ნარკვ., IV, გვ. 630; **310.** იქვე, გვ. 632; **311.** იქვე, გვ. 682; **312.** იქვე, გვ. 683; **313.** ნ. ბერძენიშვილი, საქართველოს ისტორიის საკითხები, IV, გვ. 169; **314.** საქ. ისტ. ნარკვ., IV, გვ. 684; **315.** იქვე, გვ. 684; **316.** იქვე, გვ. 684; **317.** იქვე, გვ. 686; **318.** ივ. ჯავახიშვილი, დასახ. ნაშრ., გვ. 16; **319.** საქ. ისტ. ნარკვ., IV, გვ. 660; **320.** იქვე, გვ. 654; **321.** ივ. ჯავახიშვილი, დასახ. ნაშრ., გვ. 18; **322.** საქ. ისტ. ნარკვ., IV, გვ. 655; **323.** ივ. ჯავახიშვილი, დასახ. ნაშრ., გვ. 19; **324.** იქვე, გვ. 20; **325.** საქ. ისტ. ნარკვ., IV, გვ. 658; **326.** იქვე, გვ. 660; **327.** იქვე, გვ. 669; **328.** იქვე, გვ. 669; **329.** იქვე, გვ. 675; **330.** იქვე, გვ. 675; **331.** იქვე, გვ. 676; **332.** იქვე, გვ. 673; **333.** იქვე, გვ. 673; **334.** იქვე, გვ. 670; **335.** იქვე, გვ. 680; **336.** იქვე, გვ. 626; **337.** იქვე, გვ. 694; **338.** ივ. ჯავახიშვილი, დასახ. ნაშრ., გვ. 23; **339.** საქ. ისტ. ნარკვ., IV, გვ. 700; **340.** იქვე, გვ. 705; **341.** იქვე, გვ. 707; **342.** ივ. ჯავახიშვილი, დასახ. ნაშრ., გვ. 39; **343.** საქ. ისტ. ნარკვ., IV, გვ. 759; **344.** ივ. ჯავახიშვილი, დასახ. ნაშრ., გვ. 42; **345.** იქვე, გვ. 48; **346.** ქართული სამართლის ძეგლები, II, 1966, გვ. 501; **347.** საქ. ისტ. ნარკვ., IV, გვ. 721; **348.** ქართლის ცხოვრება, IV, გვ. 291; **349.** ქართული სამართლის ძეგლები, III, გვ. 675; **350.** იქვე, გვ. 727; **351.** ქართლის ცხოვრება, IV, გვ. 830; **352.** მ. წერეთელი, ერი და სახელმწიფო, 1990, გვ. 89; **353.** გ. მაისურაძე, დასახ. ნაშრ., გვ. 172; **354.** საქ. ისტ. ნარკვ., IV, გვ. 721; **355.** იქვე, გვ. 721; **356.** მ. რეხვიაშვილი, იმერეთის სამეფო, 1989, გვ. 472; **357.** საქ. ისტ. ნარკვ., IV, გვ. 357; **358.** მ. რეხვიაშვილი, დასახ. ნაშრ., გვ. 44; **359.** თ. ჟორდანიას, ქრონიკები, II, 1897, გვ. 383; **360.** საქ. ისტ. ნარკვ., IV, გვ. 720; **361.** იქვე, გვ. 721; **362.** იქვე, გვ. 722, 725; **363.** იქვე, გვ. 724; **364.** ნ. ბერძენიშვილი, საქ. ისტ. საკითხები, IV, გვ. 124, 125, 725; **365.** იქვე, გვ. 726; **366.** საქ. ისტ. ნარკვ., IV, გვ. 727; **367.** იქვე, გვ. 729; **368.** იქვე, გვ. 729; **369.** გ. მაისურაძე, დასახ. ნაშრ., გვ. 175;

თავი XVII

1. ივ. ჯავახიშვილი, დამოკიდებულება რუსეთსა და საქართველოს შორის XVIII საუკუნეში, 1919, გვ. 52. 1. პ. იოსელიანი, „გიორგი XIII-ის ცხოვრება“, გვ. 17; 2. დ. ყიფიანი „მემუარები“, 1990, გვ. 136; 3. ჯვარი ვაზისა, 1990, №2, გვ. 58; 4. მ. თამარაშვილი, დასახ. ნაშრ., გვ. 438; 5. მ. გონიკაშვილი, იმერეთი XVIII-XIX საუკუნეთა მიჯნაზე, 1979, გვ. 53; 6. მ. ხუციშვილი, საქართველოს ეკლესიის სოციალურ-პოლიტიკური პოზიცია, 1987, გვ. 18; 7. მ. ხუციშვილი, საქართველოს ეკლესიის სოციალურ-პოლიტიკური პოზიცია, 1987, გვ. 38; 8. იქვე, გვ. 20; 9. დ. გოგოლაძე, ბრძოლა ცარიზმის წინააღმდეგ, საქ. ისტორიის ნარკვევები, IV, გვ. 931; 10. მ. გონიკაშვილი, დასახ. ნაშრ., გვ. 16; 11. საქ. ისტ. ნარკვ., IV, გვ. 931; 12. ერისტოვ-შერვაშიძე, ქართველი ხალხის გაჭირვების შესახებ სამახსოვრო წერილი, გვ. 48; 13. საქ. ისტ. ნარკვ., IV, გვ. 933; 14. საქ. ისტ. ნარკვ., IV, გვ. 936; 15. ქართული სამართლის ძეგლები, ტ. III, გვ. 747; 16. მ. დარჩია, გაიოზ რექტორი, გვ. 19; 17. ქ. პავლიაშვილი, საქართველოს საეკლესიო 1900-1917 წლებში, 1995, გვ. 23; 18. ნ. დურნოვო, ქართული

ეკლესიის ბედი, უ. „განთიადი“, 1990, №10; **19.** გ. თოღუა, XIX ს. ქართული საზოგადოებრივ-ეკონომიკური აზრის ისტორიის საკითხები, 1983, გვ. 69; **20.** იქვე, გვ. 71; **21.** გ. თოღუა, დასახ. ნაშრ., 1983, გვ. 47; **22.** ქ. პავლიაშვილი, დასახ. ნაშრ., გვ. 33; **23.** კათალიკოს-პატრიარქ კალისტრატეს მოგონებანი, საღვთისმეტყველო კრებული, 1987, №3, გვ. 38; **24.** იქვე, 42; **25.** იქვე, 42; **26.** იქვე, 37; **27.** მ. ხუციშვილი, დასახ. ნაშრ., გვ. 186; **28.** მ. თამარაშვილი, დასახ. ნაშრ., გვ. 449. **29.** „ცნობის ფურცელი“, 1905, №2932; **30.** „ჯვარი ვაზისა“, 1987, №1, გვ. 46; **31.** კათალიკოს-პატრიარქი კალისტრატე, მოგონება ილიაზე, მნათობი, 1985, №2; **32.** „ჯვარი ვაზისა“, 1987, №1, გვ. 46; **33.** „ჯვარი ვაზისა“, 1987, №1, გვ. 46; **34.** „ჯვარი ვაზისა“, 1987, №1, გვ. 47; **35.** ე. ნიკოლაძე, საქართველოს ეკლესიის ისტორია, ქუთაისი, 1918, გვ. 217-219; **36.** გაზ. „საქართველო“, 1917, №59; **37.** ევ. ნიკოლაძე, დასახ. ნაშრ., გვ. 97; **38.** გაზ. „საქართველო“, 1917, №63; **39.** გაზ. „სახალხო ფურცელი“, 1917, №851; **40.** გაზ. „საქართველო“, 1917, №205; **41.** ჯვარი ვაზისა, 1987, №1, გვ. 10; **42.** გაზ. „ჩვენი ქვეყანა“, 1917, №130; **43.** ს. კაკაბაძე, ქართველი ხალხის ისტორია, 1997, გვ. 249; **44.** ი. ჭავჭავაძე, თხზულებანი, ტ. I, გვ. 213; **45.** ჟურნალი „მნათობი“, 1988, №10; **46.** სინოდის უწყებათა კრებული, 1927; **47.** საღვთისმეტყვე. კრებ. 1984, №3, გვ. 213; **48.** საქმე №103, საღვთისმეტყვე. კრებ. 1984, №3, გვ. 215; **49.** ეკლესიის მართვა-გამგეობის დებულება, 1997; **50.** საქართველოს ეკლესიის კალენდარი, 1982, გვ. 154; **51.** ეპისკოპოსი ანანია ჯაფარიძე, საქართველოს სამოციქულო ეკლესიის ისტორია, I, 1996, გვ. 185-203; **52.** „ჯვარი ვაზისა“, 1979, №2, გვ. 11; **53.** 1881 წლის დეკემბრის „მინაური მიმოხილვა“, ი. ჭავჭავაძე, ტ. V, გვ. 136; **54.** ალექსი ბერი (შუშანი), მთავრობა და სარწმუნოება, გვ. 2; **55.** ს. ვარდოსანიძე, კირიონ II, 1984, გვ. 23;

თავი XVIII

1. ი. ჭავჭავაძე, II, გვ. 180; **2.** გაზ. „ივერია“, 1888, №4; **3.** ვ. გოილაძე, ჯვარი ვაზისა, 1981, №3; **4.** მცხეთა, არქეოლოგიური კვლევა-ძიებათა შედეგები, თბ., ტ. II, 1978, III, 1980; **5.** ს. ჯანაშია, ფეოდალური რევოლუცია საქართველოში, შრომები, გვ. 127; **6.** სუმბატ დავითის ძე, ცხოვრება და უწყება ბაგრატიონთა, 1949, გვ. 58; **7.** სოკრატი, ეკლესიის ისტორია I, 20; სოხოშენი, ეკლესიის ისტორია II, 7; თეოდორიტი, I, 25; **8.** ნ. ჯანაშია, ნარკვევები, გვ. 114; **9.** „მოქცევა ქართლისა“, ქართული აგიოგრაფიული ლიტერატურის ძეგლები, III; **10.** მ. ჩხარტიშვილი, „ნინოს ცხოვრების“ ვრცელი რედაქციის ატრიბუცია, „მნათობი“, 1987, №5. გვ. 147-154; **11.** იქვე, გვ. 149-154; **12.** ივანე ჯავახიშვილი, ისტორიის მიზანი, წყაროები და მეთოდები, თხზულებანი, VIII, 1977. გვ. 326; **13.** ძველი ქართული აგიოგრაფიული ლიტერატურის ძეგლები, ტ. I. 1964; **14.** პ. ინგოროყვა, ქართული მწერლობის ისტორიის მოკლე მიმოხილვა, „მნათობი“, 1939, №4, გვ. 105-107; **15.** გ. მელიქიშვილი, საქართველოს უძველესი და ძველი ისტორიის წყაროები, საქართველოს ისტორიის ნარკვევები, I, გვ. 40; **16.** ივ. ჯავახიშვილი, ძველი ქართული საისტორიო მწერლობა, 1945, გვ. 171; **17.** კ. კეკელიძე, ეტიუდები ძველი ქართული ლიტერატურის ისტორიიდან, IV, გვ. 192; **18.** „ქართლის ცხოვრება“, I, 1955, ტ. II, 1959, ს. ყაუხჩიშვილის გამოცემა; **19.** ქ. ცხ., I, 248. **20.** იქვე, გვ. 244; **21.** გ. მელიქიშვილი „საქართველოს უძველესი და ძველი ისტორიის წყაროები“, საქართველოს ისტორიის ნარკვ. I, გვ. 52; **22.** გ. მელიქიშვილი, ფარნავაზი და ფარნავაზიანები ძველ სომხურ საისტორიო წყაროებში, „მაცნე“, 1967, №3; **23.** ივ. ჯავახიშვილი, ძველი ქართული

საისტორიო მწერლობა, 1945; კ. კეკელიძე, ქართული ლიტერატურის ისტორია, I, 1954, ტ. II, 1958; **24.** მ. თარხნიშვილი, საქართველოს ეკლესიის ავტოკეფალიის წარმოშობა, „მნათობი“, 1989, №11; **25.** გ. მელიქიშვილი, დასახ., ნაშრ. გვ. 64; **26.** ივ. ჯავახიშვილი, ძველი ქართული საისტორიო მწერლობა, გვ. 194; **27.** ძველი ქართული აგიოგრაფიული ლიტერატურის ძეგლები, წ. I, 1964; **28.** იქვე, გვ. 17-64; **29.** ივ. ჯავახიშვილი, თხზულებანი, I., 1979 გვ. 27; **30.** ძველი ქართ. აგ. ლიტ. ძეგლ. II, 1967; **31.** ივ. ჯავახიშვილი, დასახლებული ნაშრომი, გვ. 142; **32.** ძველი ქართული აგიოგრაფიული ლიტ. ძეგლ. II. 1967; **33.** ისტორიოგრაფია, საქ. ისტ. ნარკ. III, 1979. გვ. 410; **34.** თ. პაპუაშვილი, დასახ. ნაშრ., გვ. 409; **35.** კ. კეკელიძე, ძვ. ქართ. ლიტ. ისტორია I, გვ. 263; **36.** ქართლის ცხოვრება, I, გვ. 318-364; **37.** მ. ლორთქიფანიძე, XI-XII ს.ს. ისტორიის წყაროები, ნარკვ. III, 1979, 70; **38.** არსენ ბერი, „ცხოვრება და მოქალაქობა და ღვაწლი წმიდისა და ღირსისა დედისა ჩუენისა ნინოსი“ - ძველი ქართული აგიოგრაფიული ლიტერატურის ძეგლები, III, 1971 გვ. 45; **39.** ნარკვ., ტ. II, თბ. 1959; **40.** ნარკვ. III, გვ. 433; **41.** საქართველოს სამოთხე“, გამიც. მ. საბინინის მიერ, გვ. 111; **42.** ნარკვ. III, გვ. 471; **43.** კ. კეკელიძე, I, გვ. 569; **44.** მ. საბინინი, ქართული ეკლესიის ისტორია, რუს. ენაზე, სპბ. 1877; **45.** საღვთისმეტყველო კრებული, №12, 1981; **46.** ~~საღვთისმეტყველო კრებული~~ ათენი, „თეოლოგია“, 1966, თარგმნილი ხელნაწერი რუს. ენაზე; **47.** საქართველოს ეკლესიის კალენდარი, 2001, გვ. 113; **48.** დიდი სჯულისკანონი, 1975, გვ. 545; **49.** იქვე, გვ. 546; **50.** იქვე, გვ. 546; **51.** ქ.ც., I, გვ. 65; **52.** საქართველოს ეკლესიის კალენდარი, 1987, გვ. 464; **53.** ივ.ჯავახიშვილი, თხზულებანი, ტ. III, 1982, გვ. 340; **54.** სასწაულნი სვეტიცხოვლისა, ქრონიკები, გვ. 40-69; **55.** ივ. ჯავახიშვილი, ტ. III, გვ. 340; **56.** ივ. ჯავახიშვილი, ტ.1, 1979, გვ. 269-271; **57.** იქვე, გვ. 143; **58.** ექვთიმე ათონელი, საეკლესიო კანონთა კრებული, VI მსოფლიო კრების 33-ე კანონის განმარტება, საღვთისმეტყველო კრებული, №11, 1983, გვ. 37; **59.** საღვთისმეტყველო კრებული, №11, 1983, გვ. 59; **60.** საქართველოს სამოთხე, 1882, გვ. 632; **61.** საქართველოს ეკლესიის კალენდარი, 2001, გვ. 140; **62.** დიდი სჯულისკანონი, 1975, გვ. 295; **63.** საღვთისმეტყველო კრებული, 1987, №1; **64.** იქვე, გვ. 134-135; **65.** იქვე, გვ. 135; **66.** მ. თამარაშვილი, საქართველოს ეკლესიის ისტორია, 1990 წ.

ს ა კ ი მ ზ ლ მ ზ 0

ა) პირთა

ა

- აბაზ (აბას) კათალიკოსი – 376; 462;
 474; 480;
 აბაკურაის მღევსავი – 554;
 აბას ფაშა – 964;
 აბასი – 497;
 აბაღა ყაენი – 845;
 აბაშიძე ივანე – 1097;
 აბაშიძე ლევანი – 947;
 აბდალ მელიქ ამირ მუმნი – 479;
 აბდალაძე ალექსანდრე – 58; 164; 280;
 351; 608; 636; 661; 670; 680; 681;
 698;
 აბდიშო ასური – 376; 374;
 აბდულა ბეგი – 1046;
 აბდუშელიშვილი მ. – 49;
 აბელი – 17; 18;
 აბიათარ მღვდელმთავარი – 89; 190; 205;
 206; 208; 209; 215; 222; 1143;
 აბიბოს ნეკრესელი – 219; 345; 346; 347;
 351; 387; 1148;
 აბიდენი – 140;
 აბიდენოსი – 167;
 აბო თბილელი – 519; 522; 523; 529; 547;
 549; 550; 554; 640; 1147;
 აბრაამ ალბათანელი – 472; 458; 509;
 აბრაამ ერევანცი – 710;
 აბრაამ კათალიკოსი – 332; 343; 376;
 377; 399-404; 406-415; 417; 421;
 423; 451; 453; 462; 467; 472; 473;
 458; 507-509; 673; 699; 839;
 აბრაამ მამამთავარი – 21; 31-34; 79; 522;
 946; 1053;
 აბუ-ბექრ ათაბაგი – 807;
 აბულ კასიმი – 1148;
 აბულაძე ილია – 535; 635; 638; 639;
 701;
 აბულეთი – 750; 796;
 აბუსერისძე ტბელი – 1153;
 აგათანგელოზი – 188; 192; 194; 331;
 332; 354; 698; 700;
 აგათონ რომის პაპი – 611;
 აგარი – 33;
 ადამ არეგაწოთელი – 531;
 ადამი – 17; 18;
 ადარნასე – 436;
 ადარნასე ადარნასიანი – 493;
 ადარნასე ბაკურის ძე – 437;
 ადარნასე ერისთავი – 230; 231; 269;
 273; 448;
 ადარნასე კურაპალატი – 497;
 ადარნასე მეფე – 664;
 ადარნასე მთავარი – 471; 485;
 ადერკი – 99; 100; 119-121; 127; 150;
 207; 899;
 ადონცი ნ. – 455;
 ადრიანე – 109; 115;
 აგ-გიორგი – 906; 907;
 აგაგ ამირსპასალარი – 811; 840; 841;
 აგაგ მხარგრძელი – 834; 835;
 ავალიშვილი ზ. – 767;
 აგუესტოსი – 108; 325;
 ავეტიქი სომეხი ეპისკოპოსი – 1058;
 ავიტაბილე – 955;
 აზაგ-ხანი – 1043;
 აზო (აზოვე) (აზონი) მეფე – 37; 50-52;
 62-64; 86; 136; 147; 148; 367; 442;
 689-691; 694-696; 1145;
 აზორკი – 151;
 ათაბეგისშვილი ყურხმაზბეგ – 725;
 ათანასე ანტიოქიელი – 582;
 ათანასე კვიპრელი – 374;
 ათრაქა შარაღანის ძე – 752;
 „აიაშმა“ – 90;
 აიეტი – 128; 156; 157;
 აინინა – 65;
 აკაკი პატრიარქი – 301; 302;

- აკაკიუსი – 311;
აკვილია – 83;
ალადაშვილი გიორგი ეპისკოპოსი –
1111;
ალექსანდრე – 60; 86; 147; 167; 760;
ალექსანდრე I დიდი (ათანასე მონაზონი)
– 872; 873; 875-880;
ალექსანდრე I იმპერატორი – 1117;
ალექსანდრე (ავ-გიორგის მამა) – 907;
ალექსანდრე ბაგრატის ძე – 872; 906;
ალექსანდრე ბაქარის ძე – 1070;
ალექსანდრე გიორგი II-ს ძე – 903;
ალექსანდრე გიორგი VIII-ს ძე – 906;
ალექსანდრე ვახტანგ V-ის ძე – 1005;
ალექსანდრე თეიმურაზ I-ის ძე – 934;
935; 937; 939;
ალექსანდრე იანაი – 95;
ალექსანდრე იმერეთის მეფე – 975; 1049;
ალექსანდრე იმპერატორი – 1092;
ალექსანდრე კახთა მეფე – 907; 912;
930; 931; 937;
ალექსანდრე მაკედონელი – 37; 51; 61;
62; 65; 66; 87; 93; 94; 96; 150; 153;
165; 267; 361; 367; 678; 679; 685;
694; 695; 705; 753; 869; 1144;
ალექსანდრე მეფე – 52; 442; 690; 691;
915; 933; 964; 1032;
ალექსი კომნენოსი – 809;
ალექსი მეფე – 752;
ალექსიძე ზაზა – 257; 304-306; 309;
310; 343; 371; 421; 427; 428; 434;
435; 438; 443; 446; 447; 459; 472;
508; 702; 1157;
ალი იბნ იაჰია აღ-არმანის ხალიფა –
660;
ამაზასპანი – 214;
ამაზასპი – 114; 151; 152; 178; 180; 190;
ამანელის ძე – 801;
ამასია – 55;
ამბა გიორგი – 529;
ამბროზი (პატრი) – 710; 726; 971;
ამბროსი მედიოლანელი – 1117;
ამბროსიო ღუშ ანჟუში – 938; 940; 943;
ამიანე მარცელინე – 180; 181;
ამილახვარი ალექსანდრე – 1070;
ამილახვარი გივი – 1042;
ამილახვარი იოთამ – 725; 965;
ამილახვარი ნიკოლოზ კათალიკოსი –
717; 1060;
ამილახვარი ნოდარ – 725;
ამილახვარი პაპუნა – 933;
ამირ-მირმანი – 807;
ამირა ალი – 570;
ამირა აჰმადი – 746;
ამირა შედადი – 796;
ამირანი – 100; 101;
ამირეჯიბი გიორგი – 1031;
ამიროვი ოსეფ – 732;
ანა (თეიმურაზ I-ის ცოლი) – 934;
ანა კომნენი – 1144;
ანა მღვდელი – 206;
ანანია დვინის მმართველი – 797;
ანასტასი II – 651;
ანასტასი იმპერატორი – 303; 307; 382;
398; 401; 472; 575;
ანასტასი კათალიკოსი (სომეხთა) – 378;
459; 534;
ანასტასი მღვდელ-მოწამე – 453; 454;
504;
ანასტასი პატრიარქი – 333;
ანასტოსი – 204;
ანატოლი პატრიარქი – 291;
ანგრა-მანიუ – 90;
ანგურგ – 842;
ანდრეა დი სანტა კროჩე – 625;
ანდრეა ოპიზის წინამძღვარი – 529;
ანდრია პირველწოდებული – 16; 44; 82;
108; 112; 114; 116; 118-130; 134;
142; 150; 162; 172; 183-185; 188;
330; 335; 516; 517; 524; 567; 596;
597; 602; 603; 605; 886; 891; 893;
894; 899; 1013; 1080; 1138; 1139;
1159-1161;
ანდრონიკაშვილი აბელი – 932;
ანდრონიკაშვილი გიორგი – 874;
ანდრონიკაშვილი მ. – 87;
ანდრონიკე იაგრინი – 624;
ანიანე ალექსანდრიელი – 73;

- ანინსკი ა. – 193;
 ანტონ I – 146; 623; 629; 633; 714; 717-723; 1005; 1036-1039; 1046-1056; 1058-1065; 1083; 1085; 1091; 1093; 1154;
 ანტონ II – 1092-1094;
 ანტონ დიდი – 757;
 ანტონ კათალიკოსი – 512; 851; 870; 929; 933; 934; 938; 939; 941; 942; 944-946; 949; 1139;
 ანტონ მარტოფელი – 386; 387;
 ანტონ მთავარეპისკოპოსი – 1093; 1126;
 ანტონ მთავარეპისკოპოსი (ხონელი) – 1054;
 ანტონ მიტროპოლიტი ალავერდელი – 1013;
 ანტონ მიტროპოლიტი პეტერბურგისა – 1108;
 ანტონ მღვდელმთავარი – 1109;
 ანტონ ნაოხრებელის ძე – 853;
 ანტონ საღირისძე (ქუთათელი მთავარეპისკოპოსი) – 799; 800;
 ანტონ ცაგერელ-ჭინდიდელი – 1058;
 ანტონ ჭყონდიდელ-მწიგნობართუხუცესი – 801; 807; 814; 816; 818;
 ანტონიუს პიუსი – 115;
 ანტონოვი ზურაბ – 732;
 ანუკა (შაპის ცოლი) – 1005;
 ანტიოქე III – 94;
 ანტიოქე IV – 94;
 ანტიოქოზი – 64;
 ანქიალე (მეფე) – 158;
 ანჩაბაძე გ. – 686;
 აპოლინარი – 105;
 აპოლოდორი – 65;
 აპოლონი – 127; 900;
 არა მშვენიერი – 55;
 არაბული ავთანდილი – 175;
 არავესი – 480;
 არამენეაკი – 58;
 არამი – 55; 59; 608;
 არდავაზი – 653;
 არდამ ერისთავი – 909;
 არდაშირი – 178;
 არზოკი – 517;
 არზუკ მეფე – 517;
 არიანე ფლავიუს – 109; 114; 121; 122; 156-159;
 არიოზი – 466; 473;
 არიშიანი – 749;
 არისტაკეს არქიეპისკოპოსი – 645;
 არისტინე ალექსი – 293; 1162;
 არისტობულ II – 95;
 არისტობულ მეფე – 96;
 არისტოტელე – 52; 1060;
 არკადი კეისარი – 371;
 არმაზელი – 151;
 არმაზაელი – 207;
 არმაზი – 61; 65; 86; 87; 90-92; 202; 203; 210;
 არსენ ბერი – 37; 51; 52; 687; 689; 692-996; 705; 763; 764; 769; 772; 821; 1138; 1151; 1152; 1155;
 არსენ ბულმაისიმისძე – 1153;
 არსენ ეპისკოპოსი (მანგლელი) – 1003;
 არსენ იყალთოელი – 511; 692; 697; 698; 759; 763-765; 1152; 1154;
 არსენ კათალიკოსი – 231; 232; 259; 345; 346; 371; 386; 474; 541-543; 600; 1148;
 არსენ მიტროპოლიტი (თბილელი) – 1093;
 არსენ მონაზონი – 785;
 არსენ საფარელი – 296; 298; 300; 305; 307-309; 321; 347; 356; 379-381; 383; 384; 388; 389; 414; 415; 418; 420; 421; 423; 454-459; 478; 530; 531; 533; 534; 538; 555; 576; 699;
 არსენ ჭყონდიდელ-მწიგნობართუხუცესი – 812; 835;
 არსენი – 662; 663; 783;
 არსენი (ივერონის წინამძღოლი) – 584;
 არსოკ მეფე – 65;
 არტაგ (არტოკ) მეფე – 65; 92; 93; 94;
 არტავაზ ერისთავი – 267; 269; 274; 517;
 არტაშამა – 167;
 არტაშეს I – 165; 167;
 არტაშეს II – 685;
 არტაშესი – 297;

არტემ არარატელი – 730;
 არტემიდა – 127; 900;
 არფ-ასლანი – 761; 762;
 არქანჯელო ლამბერტი – 123; 161; 605;
 609; 941; 942; 974;
 არლუნ ალა – 842;
 არლუნი – 853;
 არშაკ II – 180;
 არშაკი – 100; 165; 180; 181;
 არშუშა – 255;
 არჩილ I – 240; 511; 512;
 არჩილ II – 499; 511; 1004;
 არჩილ ვახტანგის ძე – 984;
 არჩილ მეფე – 153; 228; 241; 251; 259-
 261; 283; 285; 286; 413; 485-487;
 490-496; 503; 511; 512; 517; 519;
 524; 525; 663; 687; 922; 947; 950;
 1004-1008; 1010; 1036; 1081; 1145;
 1146;
 არჩილ მეფე (იმერეთის) – 983;
 არჩილ მეფის მემკვიდრე – 485;
 არჩილი – 985; 986;
 არჯევანიძე ნ. – 1116;
 ასათ გრიგოლის ძე – 751; 801;
 ასოლიკი – 381;
 ასტვაცატურ ამადნელი – 710;
 ასურელი მამები – 103; 385; 383; 385-
 393; 410; 421; 453; 531; 555; 556;
 1158;
 ატატე ეპისკოპოსი – 342;
 ატრნერსე იშხანი – 471;
 ატრნერსე ქართლის მთავარი – 396;
 ატროშანი – 91; 92;
 აფაქიძე ა. – 186;
 აფრიდონ მსახურთუხუცესი – 800;
 აფრიდონი – 753;
 აფროდიტე – 100;
 ალა მელიქი – 721;
 ალა-მაჰმად-ხანი – 1067; 1076; 1077;
 ალათონ რომის პაპი – 610; 612;
 ალალო – 720;
 აღსართან კახთა მეფე – 774;
 აღსართანი – 747; 749; 762;
 აშოთან მუხრან-ბატონი – 930;

აშოტ I – 371; 658-660;
 აშოტ II ერკათი – 658-660;
 აშოტ იშხანი – 480;
 აშოტ კურაპალატი – 497; 540; 541; 806;
 აშური – 99;
 აშქენაზი – 20;
 აჰმად III – 710;
 აჰმადი – 377; 457;
 აჰრიმანი – 90;
 აჰურამაზდა – 87; 88; 91;

ბ

ბაადურ თუმანიანი – 724; 956;
 ბაადური – 865;
 ბააღი – 43;
 ბაბგენ კათალიკოსი – 305-307; 342; 407;
 410; 412; 417;
 ბაბილა კათალიკოსი – 230;
 ბაბოვაი კათალიკოსი – 299;
 ბაგრატ I – 826;
 ბაგრატ III – 528; 563-568; 571; 572;
 574; 580; 791; 804; 903; 1083;
 ბაგრატ III-ს მემკვიდრე – 571;
 ბაგრატ IV – 363; 528; 568; 571; 581-
 584; 586; 587; 589; 592; 598; 619;
 761; 762; 775; 779; 787; 791; 1150;
 1154;
 ბაგრატ V – 862; 867;
 ბაგრატ VI – 906;
 ბაგრატ ბატონიშვილი – 1008;
 ბაგრატ ერისთავი (იმერეთის) – 872; 906;
 ბაგრატ კურაპალატი – 497; 500; 506;
 507;
 ბაგრატ მეფე – 453; 581; 602; 865; 893;
 901; 910;
 ბაგრატ მეფე (აფხაზთა) – 581;
 ბაგრატ მეფე (იმერეთის) – 891; 917;
 ბაგრატ-ხანი – 956; 960;
 ბაგრატიონი თეიმურაზ – 72; 705; 706;
 ბაგრატიონი იოანე – 694; 868; 1055;
 ბადრი – 100;
 ბათო ყაენი – 812; 835; 841; 849;
 ბაკურ დაჩის ძე – 229;
 ბაკურ ერისთავი – 269;

- ბაკურ თრდატის ძე – 228;
 ბაკურ მეფე – 224-226; 230; 241; 339;
 433; 484;
 ბაკურ პიტიახში – 273;
 ბაკურ რევის ძე – 227; 228; 241;
 ბაკურ-ყმა ძაგანის ძე – 801;
 ბაკური – 275; 279; 280; 478; 1143;
 ბაკურიანები (ძმები) – 408;
 ბალაზორი – 446;
 ბალდუინ II – 767;
 ბალენდუხტი – 264; 268;
 ბალსამონი თეოდორე – 234; 236; 238;
 243; 300; 313; 330; 334; 336; 541;
 591; 592; 612; 1014; 1131; 1157;
 1161; 1162;
 ბაჟანოვი ევგენი – 1099; 1100;
 ბარაბა (არაბთა სარდალი) – 613;
 ბარაბო ჯ. – 901;
 ბარათაშვილ-ორბელიშვილი ბესარიონ
 კათალიკოსი – 1154;
 ბარათაშვილი ნ. – 845;
 ბარამ ვარდანის ძე – 801;
 ბარამი – 749;
 ბარდა – 654;
 ბარდა სკლიაროსი – 573; 664;
 ბარდა ფოკა – 574;
 ბარდოს – 56; 99; 806;
 ბარზაბოდ პიტიახში – 228; 252;
 ბარზაბოდი – 260; 261; 285; 286;
 ბართლომე (ბერი) – 1029;
 ბართლომე დე სალინიაგო – 878;
 ბართლომე კათალიკოსი – 230; 436;
 ბართლომე მოციქული – 111; 119; 123;
 130; 134; 555; 605;
 ბარნაბა მოციქული – 111;
 ბარნაბე (ბერი) – 1029;
 ბარონიუსი – 161; 185; 605;
 ბარსუმი – 299;
 ბარტამ მეფე – 204;
 ბარტამი – 274;
 ბარტომი – 150;
 ბასალი I კეისარი – 665;
 ბასილი I მაკედონელი – 654;
 ბასილი II ბულგართმმუსვრელი – 564-
 566; 569-574; 581; 582; 664; 665;
 ბასილი დიდი – 97; 193; 245; 759; 1117;
 ბასილი ეზოსმოდვარი – 528; 801; 804;
 808; 822-824; 829; 831; 1152;
 ბასილი ეპისკოპოსი – 261; 285;
 ბასილი ვანესძე – 391;
 ბასილი ზარზმელი – 1148;
 ბასილი კათალიკოსი – 231; 232;
 ბასილი კათალიკოსი (ქართლის) – 890;
 ბასილი კეისარი – 632;
 ბასილი კესარიელი – 98; 559;
 ბასილი მეფე – 510;
 ბასილი მონაზონი – 853;
 ბასილი მწიგნობართუხუცეს-ჰყონდიდელი
 – 773;
 ბასილი სოფონელი – 298; 299;
 ბასილი (ხანძთელი) – 554;
 ბასილისკ უზურპატორი – 310; 311;
 ბასკაკოვი ნ. – 67;
 ბაქარ ბატონიშვილი – 83; 1007;
 ბაქარ მეფე (შაჰ-ნავაზ ხანი) – 1005;
 ბაქარი – 220; 221;
 ბაქრაძე დიმიტრი – 192; 389; 637; 1156;
 ბაყათარ ოსი – 263;
 ბაყათარი – 102;
 ბაჰრამ ჩუბინი – 433;
 ბღეშხი არშუშა – 254; 328;
 ბებუთოვი – 732;
 ბედიანი – 801; 842; 843;
 ბეზბოროტკო – 1071;
 ბელიავეი ინოკენტი (ეგზარქოსი) – 1101;
 ბენედიქტე XIV – 712;
 ბენეშევიჩი – 1110;
 ბერი ეგნატაშვილი – 932; 940; 942; 944;
 945; 946; 950; 951; 960; 970; 975;
 1083; 1154;
 ბერქა ყაენი – 838;
 ბერძენიშვილი ნ. – 315; 441; 738; 788;
 791; 794; 814; 817; 819; 822; 826;
 960; 963; 972; 1007; 1066; 1084;
 1140; 1157;
 ბესარიონ კათალიკოსი – 717; 948; 1009;
 1045; 1060; 1074; 1075;
 ბესარიონ მამამთავარი – 946;

ბექა – 837;
 ბექა ათაბაგი – 867;
 ბექა სამცხის მთავარი – 854;
 ბეშქენ ორბელიანი – 875; 876;
 ბეშქენ ჯაყელი – 751;
 ბეჰბუთაშვილი ასლან – 726;
 ბივრიტიანი – 269; 273; 274;
 ბინქარანი ეპისკოპოსი – 261; 264; 268;
 285; 286;
 ბიზუ – 842;
 ბლაისშტაინერი რობერტ – 141;
 ბლასტარი (ბლასტარესი) მათეოს – 244;
 541; 612;
 ბოგდანოვ-პლატონოვი მოსე – 1100;
 ბოგვერაძე ა. – 680; 1157;
 ბოგოიავლენსკი ვლადიმირ ეგზ. – 1101;
 ბოგოლიუბოვ ა. – 96;
 ბოლოტოვი ვ. – 119; 1138;
 ბოლქვაძე ბიბია – 1023;
 ბორენა დედოფალი – 583;
 ბოცო ბოცოს ძე – 827;
 ბოცო სამცხის სპასალარი – 802;
 ბოცო ჯაყელი – 801;
 ბოხოჩაძე ა. – 133;
 ბროსე მარი – 386; 704; 706; 887; 985;
 1155;
 ბუბაქარი – 391;
 ბუზმიძი – 109; 396;
 ბურნ ფ. – 67;
 ბურნაშოვი – 1076;
 ბუტკევიჩი – 1108;
 ბუტკოვი პ. – 999;
 ბუღა თურქი – 497; 527; 1148;

ბ

გა – 52; 92;
 გაბაშვილი ზაქარია მღვდელი – 1050;
 1064;
 გაბაშვილი ტიმოთე – 1154;
 გაბრიელ ეპისკოპოსი – 412; 417;
 გაბრიელ კათალიკოსი – 231; 232; 407;
 410; 412; 413; 417;
 გაბრიელ მღვდელმთავარი – 1017;
 გაბრიელი – 929; 1023;

გაგარინი გრ. – 1101;
 გაგიკ კათალიკოსი – 462;
 გაიანე – 199; 200;
 გაიმ – 62; 86; 90; 203; 210;
 გაიოზ რექტორი – 1054; 1056; 1058;
 გალერიუს მაქსიმიანე – 179;
 გალერიუსი – 189; 190; 236;
 გალიენი – 131; 185; 188;
 გამბა – 736;
 გამერი – 55; 56;
 გამრეკელ-თორელი ამილახორი – 801;
 გამრეკელი ამირსპასალარი – 803; 805;
 გამყრელიძე გ. – 326; 369;
 გამყრელიძე თამაზი – 24; 70; 75;
 გარდაბოს – 61; 63; 700;
 გაჩიოს – 61; 63; 700;
 გაც – 52; 62; 86; 90; 92; 203; 210;
 გებალი – 92;
 გედევანიშვილი იონა – 1154;
 გედეონი – 945; 946;
 გევორგ კათალიკოსი (სომხეთის) – 479;
 480;
 გელამი – 55;
 გელასი კესარიელი – 23; 140; 143; 160;
 224; 225; 1142; 1143;
 გელასი კვიციელი – 160; 162; 172;
 225; 226; 1142; 1161;
 გენალი – 622;
 გეორგი კათალიკოსი – 231; 232; 481;
 გერასიმე კათალიკოსი – 879;
 გერმანე (ბერი) – 1029;
 გერმანე ეპისკოპოსი (თბილელი) – 1065;
 გერონტი ეპისკოპოსი (კესარიის) – 192;
 გვარამაძე ივ. – 192; 637; 730;
 გვახარია გ. – 337;
 გვირპელი – 539; 576;
 გიგინეიშვილი ივ. – 138;
 გიღულიანოვი პ. – 192;
 გიორგაძე ანტონ ეპისკოპოსი – 1111;
 გიორგაძე ს. – 1156;
 გიორგი – 985; 986;
 გიორგი I – 564; 565; 568; 571; 572;
 664;
 გიორგი I (ივერონის წინამძღვარი) –

- 574; 582-584;
- გიორგი II – 762; 785; 903;
- გიორგი II (ივერონის წინამძღვარი) – 583; 584;
- გიორგი III – 528; 796; 797; 799; 808; 817; 818; 822;
- გიორგი IV ლაშა – 805; 809; 819; 820; 833; 846; 847;
- გიორგი V ბრწყინვალე – 606; 833; 857; 859; 861; 862; 1154;
- გიორგი V მთავარი – 1074;
- გიორგი VII – 866; 868; 869; 872;
- გიორგი VIII – 872; 906;
- გიორგი XI (გურგენ-ხანი) – 984-987; 989; 1004; 1005; 1007; 1008;
- გიორგი XIII – 1077; 1092;
- გიორგი ამარტოლი – 1144; 1152;
- გიორგი ბატონიშვილი – 913; 932; 933;
- გიორგი ბედიელი – 632;
- გიორგი ბერი – 650;
- გიორგი გორელი – 731;
- გიორგი დაყუდებული (შეყენებული) – 1150;
- გიორგი დემეტრეს ძე – 833;
- გიორგი ეპისკოპოსი – 713; 714;
- გიორგი ვახტანგის ძე – 984;
- გიორგი კათალიკოსი – 232;
- გიორგი მერხულე – 447; 459; 489; 492; 500; 501; 513; 514; 529; 531; 540; 541; 544-546; 550; 551; 554; 662; 698; 1144; 1148;
- გიორგი მეფე – 746; 747; 858; 860; 863; 867; 873; 884; 887; 888; 909; 913; 917; 998; 1021;
- გიორგი მეფე (აფხაზთა) – 497; 567;
- გიორგი მეფე (იმერეთის) – 947; 974;
- გიორგი მეფე (ქართლის) – 931;
- გიორგი მთაწმიდელი (ათონელი) – 82; 83; 103; 105; 118; 330; 392; 558; 559; 577; 579; 580; 583; 586-598; 602; 604; 666-668; 672; 676; 702; 775; 776; 779; 780; 787; 789; 898; 902; 1138; 1149-1151; 1158; 1161; 1163;
- გიორგი მთაწმიდელის მემკვიდრე – 584;
- გიორგი მღვდელი – 939;
- გიორგი მღვდელმთავარი – 1109;
- გიორგი მცირე – 117; 350; 392; 419; 563; 598; 602; 667; 668; 676; 677; 679; 722; 1147; 1149-1151;
- გიორგი მწიგნობართუხუცესი – 693; 766; 772; 785;
- გიორგი მხედართმთავარი – 480;
- გიორგი პატრიარქი (კონსტანტინოპოლელი) – 610-612;
- გიორგი რუსი – 801-804; 806; 818; 819; 820; 827; 985;
- გიორგი საბაწმიდელ-მღვდელსაფი – 554;
- გიორგი სვიმონის ძე – 945;
- გიორგი სვინკელონი – 1144;
- გიორგი უფლისწული – 762; 849;
- გიორგი შავთელი – 1150;
- გიორგი ჭყონდიდელი – 750-752; 762; 764; 765; 1160;
- გიორგი ხუცესი (მონაზონი) – 610; 611; 1149;
- გიულდენშტედტი – 737; 738; 971;
- გიუტი – 298;
- გლონოქორ მთავარეპისკოპოსი – 228; 241; 252; 255; 284; 285; 295-297; 319; 645;
- გლუბოკოვსკი – 1108;
- გნეიუს დომიციუს კორბულონი – 113;
- გობრონი (მიქაელი) – 525; 526; 1148;
- გოგ – 44;
- გოგებაშვილი იაკობ – 1108;
- გოგოჭური დავითი – 174;
- გოზალიშვილი გ. – 97; 98; 193;
- გოილაძე ვახტანგ – 190; 192; 193; 302; 303; 333; 352; 504-506; 543; 611; 612; 1157;
- გოლიცინი – 1094;
- გომერი – 20; 39;
- გონორი – 650;
- გორგაძე გ. – 27;
- გორგაძე ს. – 120; 259;
- გორგიჯანიძე ფარსადან – 703-705; 729; 869; 913; 914; 957; 964; 1012; 1154;

გორდეზიანი რ. – 29; 30;
 გორდევკი ფლავიანე (ეგზარქოსი) – 1101;
 გონაშვილი გიორგი – 725;
 გრიგოლ ბაკურიანი – 498; 576; 700;
 გრიგოლ ბაკურიანის ძე – 103; 574; 580;
 გრიგოლ ბერი – 583;
 გრიგოლ დიაკონი – 441; 1145;
 გრიგოლ ეპისკოპოსი – 261; 285;
 გრიგოლ ეპისკოპოსი (თბილელი) – 626;
 გრიგორ ეპისკოპოსი (სიენიეთის) – 376;
 გრიგოლ ერისთავი – 269; 379;
 გრიგოლ კათალიკოსი – 231; 604; 1013; 1017; 1022; 1080;
 გრიგოლ მთავარეპისკოპოსი (სომხეთის) – 466;
 გრიგოლ მთავარი – 487; 497;
 გრიგოლ ნაზიანზელი – 97;
 გრიგოლ ნოსელი – 97; 98;
 გრიგოლ ღვთისმეტყველი – 265; 578; 674; 1117;
 გრიგოლ ხანძთელი – 103; 489; 498; 500; 506; 507; 522; 523; 528-533; 541-543; 549; 554; 662; 674; 770; 780; 1148; 1158; 1159;
 გრიგოლი – 264; 266;
 გრიგოლი (ივერონის წინამძღოლი) – 584;
 გრიგორ სომეხთა განმანათლებელი – 192-194; 309; 331; 332; 373; 374; 376; 377; 393; 395; 403; 404; 406; 408-412; 423; 455; 456; 473; 476; 477; 480; 508; 552; 553; 557; 645; 683; 699; 707;
 გრიგორი (ბერი) – 1029;
 გრიგორი დიდი – 133; 453;
 გუარამ კურაპალატი – 433-435; 441; 447; 484; 493; 517;
 გუარამ მამფალი – 541; 542; 659; 662; 663;
 გუგუშვილი პაატა – 736;
 გუდოვიჩი – 1076;
 გუზანი – 802; 805; 827;
 გულაბერიძე ნიკოლოზი – 706;

გურამ აშოტი ძე – 1144;
 გურამ ერისმთავარი – 230;
 გურამიშვილი დავითი – 1001;
 გურანდუხტი – 493-495; 752;
 გურგენ მეფე – 339; 383; 572; 574;
 გურგენიძე ვ. – 552;
 გურიელი – 858;

ღ

დადიან-გურიელ შამადავლა – 893;
 დადიანი ბეჟან – 1023;
 დადიანი მამია – 858;
 დავით II (იმამყული ხანი) – 927; 985;
 დავით IV აღმაშენებელი – 105; 106; 550; 603; 692; 693; 747-750; 754; 756; 762-772; 774; 775; 777; 779; 784-786; 789; 791-794; 796; 799; 804; 806; 807; 810; 812-814; 818; 820-826; 831; 859; 1093; 1151;
 დავით V – 799;
 დავით VI ნარინი – 833; 835; 836; 847; 848; 865;
 დავით VII ულუ – 773; 833; 835; 842; 845-849; 862; 1032;
 დავით VIII – 833; 860;
 დავით X – 1010;
 დავით ანჰალთა ჰერეთელი – 538;
 დავით არჩილის ძე – 1085;
 დავით აღმაშენებლის ისტორიკოსი (მემატიანე) – 765; 772; 784; 791; 792; 794; 830; 1151;
 დავით ბატონიშვილ – 1155;
 დავით ბეგი – 730;
 დავით გარეჯელი – 358; 386; 387; 391; 538; 555; 1029; 1032; 1148;
 დავით გარეჯელის ჰიმნოგრაფი – 554;
 დავით ეპისკოპოსი – 412; 417; 1110;
 დავით ეჯიბი – 840; 841;
 დავით იმერატორი (ტრაპეზუნტის) – 888;
 დავით კათალიკოსი – 231; 232; 885;
 დავით კახი – 962;
 დავით კურაპალატი – 564; 572; 617; 662; 663;
 დავით მეფე – 849; 854; 909; 911;

დავით მეფე (აფხაზთა) – 506;
 დავით მეფე (კახთა) – 930; 932;
 დავით მეფე (ქართლის) – 907;
 დავით მეფესადმუნე – 80; 205; 206; 216;
 747; 767; 897; 945; 947;
 დავით მონაზონი – 879;
 დავით სოსლანი – 802; 805-809; 815-
 817; 827;
 დავით უფლისწული – 796;
 დავით უძლეველი – 356; 537; 538; 1059;
 დავითი – 705; 929; 932;
 დავითი (ტარიჭანის ძმა) – 531;
 დავლიანიძე-ტატიშვილი ლ. – 468;
 დანელია კორნელი – 419; 667; 668;
 დანიელ წინასწარმეტყველი – 20; 81; 93;
 848;
 დანინა – 65;
 დარეჯან დედოფალი – 1093;
 დარიოს III – 165;
 დასაბია კათალიკოსი – 230; 254;
 დატიანოსი – 186;
 დაუდ-ხანი – 911; 956;
 დაზი – 154; 229; 240; 269; 271; 273-
 275; 315; 483;
 დედე ქორქუთი – 916;
 დევდარიანი დავით V – 1121; 1123;
 დემეტრე I – 751; 761; 769; 791; 796;
 799; 804; 806;
 დემეტრე II – 833; 839; 840; 853;
 დემეტრე (ბაგრატის ნახევარ ძმა) – 584;
 დემეტრე (ბერი) – 1029;
 დემეტრე ერისთავი – 269; 273;
 დემეტრე მეფე (აფხაზთა) – 506;
 დემნა ბატონიშვილი – 797; 799;
 დიასამიძე ევდემოზი კათალიკოსი – 709;
 725; 951; 965; 966; 1029;
 დიასამიძე იოანე კათალიკოსი – 107;
 600; 985;
 დიმიტრი ალექსანდრეს ძე – 906;
 დიმიტრიოს I პატრიარქი – 1130; 1131;
 დინარა დედოფალი – 353; 356-358; 537;
 538; 580; 607; 640; 786; 1158;
 დიოკლეტიანე – 132; 179; 189-191; 235-
 237;

დიონ კასიუსი – 108; 114; 115; 120;
 დიონისოს პერიეგეტი – 128; 325;
 დიუ სერო – 985;
 დიუბუა დე მონპერე – 179;
 დიუბუა ფედერიკო – 728;
 დოღანიმი – 20;
 დოდო გარეჯელი – 1029;
 დომენტი III კათალიკოსი – 1055;
 დომენტი კათალიკოსი – 600; 709; 717;
 980; 983; 984; 988; 1002; 1003;
 1005; 1023; 1031; 1035; 1053; 1060;
 დომენტი ბატონიშვილი (ქართლის
 კათალიკოსი) – 600;
 დომიციანე – 114; 120;
 დონ ჯუსტი პრატო – 960; 966; 969;
 970-972;
 დონდუა ვ. – 315; 565;
 დოროთე ეპისკოპოსი (ტვირელი) – 120;
 დოროთეოს პატრიარქი (ანტიოქიის) –
 889;
 დოსითეოზ ნეკრესელი – 1154;
 დოსითეოს პატრიარქი (იერუსალიმის) –
 333; 502; 505; 506; 615; 1157;
 დოსითეოს ქუთათელი – 1058; 1084;
 1093; 1097;
 დოსითეოსი (ისტორიკოსი) – 334; 335;
 588;
 დრასხანაკერტცი – 659; 660; 665;
 დრომე ე. – 38;
 დუმბაძე იაკობი – 1008;
 დუმბაძე მ. – 315;
 დურბეზ მეფე – 754;
 დურნოვო ნიკოლოზ – 1100; 1101; 1112;
 1156;

ი

ეგარსლან ბაკურციხელი – 836; 842;
 ეგროსი – 37; 56; 63; 64; 99; 148; 687;
 694;
 ევა – 17; 18;
 ევაგრე პონტოელი – 141; 161; 162; 173;
 195; 557; 558;
 ევაგრე სიცილიელი – 129;
 ევაგრე სქოლასტიკოსი – 506;

- ევაგრე – 540; 1148;
 ევგენეს ეპისკოპოსი – 412; 417;
 ევგენი პაპი – 625;
 ევდემოზ (ევდემონ) კათალიკოსი – 107;
 600; 724; 929; 976;
 ევდემონ ქუთათელი – 1024;
 ევლავი კათალიკოსი – 385; 387;
 ევლათიუსი ეპისკოპოსი – 188;
 ევლალე კათალიკოსი – 230; 231;
 ევლია ჩელები – 970;
 ევნონ კათალიკოსი – 231;
 ევსევი კესარიელი – 23; 42; 73; 119;
 128; 139; 140; 167; 1137; 1142;
 ევსტათე ანტიოქიელი – 144; 335; 336;
 509;
 ევსტათი დიდი – 277;
 ევსტათი მონაზონი – 693; 766; 772; 785;
 ევსტათი მცხეთელი – 1144; 1147;
 ევსტატე არქიეპისკოპოსი – 97;
 ევსუქ კათალიკოსი – 231; 232;
 ევტიქი (ევტიხი) – 306; 646;
 ეუეიელ წინასწარმეტყველი – 20; 39-
 42; 44; 80;
 ეზრა – 554;
 ეზრა ანხელი – 581; 582;
 ეზრა კათალიკოსი – 377; 378; 438; 459;
 534; 649; 651; 656;
 ეზრა ფარაზნაკერტელი – 458;
 ეზრას ეპისკოპოსი – 412;
 ეკატერინე II – 1072; 1094;
 ელაგეს ეპისკოპოსი – 412; 417;
 ელენე დედოფალი – 199; 212; 214; 215;
 348; 350; 514; 557; 683;
 ელენე დედოფალი (ბაგრატ IV-ის ცოლი) –
 583;
 ელენე დედოფალი (ვახტანგის ცოლი) –
 272; 274;
 ელენე (თეიმურაზ I-ის და) – 933;
 ელენე (ლუარსაბ მეფის და) – 945;
 ელია დიაკონი – 387;
 ელია კათალიკოსი – 474; 476; 477; 480;
 656; 657;
 ელია მთავარეპისკოპოსი – 228; 238;
 241;
 ელია წინასწარმეტყველი – 207; 210;
 757;
 ელიაზარი პატრიარქი (აღვანეთის) –
 462; 471; 472;
 ელიაშვილი ექვთიმე – 1108;
 ელიზავეტა პეტროვნა – 1048;
 ელიზაბედ დედოფალი – 1067;
 ელიზბარ ქსნის ერისთავი – 929; 967;
 ელიოზ მცხეთელი – 119; 185; 186; 206;
 207; 214;
 ელისაბედ იმპერატრიცა – 623;
 ელიუს სპარტიანე – 115;
 ელიფას ეპისკოპოსი – 412; 417;
 ელიშა მოციქული – 20; 462; 463; 471;
 474; 478; 480; 551;
 ელ-ომარი – 859;
 ელაზი – 754;
 ემილია – 98;
 ემონი – 163;
 ენდრონიკაშვილი ნიკოლოზ – 1039;
 ენდრონიკაშვილი ონოფრე – 1039;
 ენეს ეპისკოპოსი – 412; 417;
 ენოქ ეპისკოპოსი – 412;
 ენოში – 18;
 ეპიფანე კვიპრელი – 121; 122; 129; 130;
 ეპიფანე კონსტანტინოპოლელი – 121;
 129;
 ეპიფანე მოძღვარი (ხანძოელი) – 554;
 ერეკლე – 502; 651; 726;
 ერეკლე I (ნაზარალი ხანი) – 633; 980;
 985; 1008; 1032;
 ერეკლე II – 512; 629; 632; 633; 714;
 719; 720; 729; 735; 845; 982; 1003;
 1037; 1039; 1041; 1044; 1045;
 1047; 1049; 1050; 1051; 1053;
 1055; 1056; 1059; 1062-1073; 1075-
 1077; 1081-1085; 1091;
 ერეკლე ალექსანდრეს ძე – 909;
 ერეკლე კეისარი – 117; 154; 156; 327;
 334; 344; 347; 349; 363-366; 370;
 377; 391; 424; 430; 436-439; 441;
 445-451; 459; 469; 470; 489; 502;
 517; 522; 553; 556; 567; 577; 615;
 648-650; 656; 671; 678; 684; 696;

699; 882; 892; 900; 1140;
 ერეკლე მეფე – 737; 1042; 1043;
 ერემიანი ს. – 146; 352; 697; 796;
 ერისთავი რ. – 86;
 ერიცოვი – 163;
 ერმოლოვი – 1098;
 ესავი – 33;
 ესაია წინასწარმეტყველი – 79; 80; 97;
 ესტეგნ ეპისკოპოსი – 412;
 ევრემ დიდი – 500;
 ევრემ ეპისკოპოსი (აწყურის) – 513;
 ევრემ მაწყვერელი – 507; 662; 663;
 ევრემ მცირე – 82; 83; 119; 184; 330;
 333-336; 454; 504; 506; 509-511;
 513; 514; 580; 676; 696; 763; 769;
 892; 893; 1151; 1152; 1161;
 ექვთიმე გაენათელი – 1084; 1093; 1097;
 1117;
 ექვთიმე გრძელი – 453;
 ექვთიმე მთაწმიდელი (ათონელი) – 82;
 83; 103; 122; 558; 559; 561; 577-
 579; 582; 666; 667; 672; 674; 676;
 778; 787; 898; 902; 1149; 1154;
 1162;
 ექვთიმე მწიგნობართუხუცესი – 580;
 ექვთიმე პატრიარქი – 607;

3

ვაგან კათალიკოსი – 655;
 ვალ არშაკი – 165;
 ვალენტი – 181;
 ვარაზ თრდატი – 474;
 ვარაზ-ბაკური – 180-182; 228; 261; 263;
 264; 279; 282;
 ვარაზ-ბაქარი – 152; 181; 182; 241; 249;
 251; 262; 278; 279; 281; 286;
 ვარაზმანი – 493;
 ვარამ გაგელი – 809; 811; 820; 835;
 842;
 ვარამ მხარგრძელი – 801;
 ვარან-ხუასრო-თანგ – 261;
 ვარდან II – 648;
 ვარდან დადიანი – 801-803; 819; 827;
 875;

ვარდან დიდი – 381;
 ვარდან ერისთავი – 531;
 ვარდან ფილიპიკი – 650;
 ვარდანი – 375;
 ვარდარ ალი ფაშა – 970;
 ვარდოსანიძე სერგო – 1134;
 ვართან I – 646;
 ვარლამ ერისთავი – 1094; 1095;
 ვარლამ მიტროპოლიტი – 1093;
 ვარსკენ პიტიახში – 81; 255; 258; 354;
 1147;
 ვასაკ სიუნი – 181; 255;
 ვასილევსკი იოანე – 1100;
 ვასილი მღვდელმოწამე – 929;
 ვასილისკო (იმპერატორი) – 300; 303;
 647;
 ვაშდენ ქართველთა მთავარი – 452;
 ვახტანგ III – 872;
 ვახტანგ V შაჰნავაზი – 716; 966; 968;
 983; 984; 992; 1004; 1005; 1008;
 1060; 1069; 1081;
 ვახტანგ VI – 705; 706; 723; 927; 979-
 982; 984; 985; 987-991; 993; 995;
 996; 999-1005; 1007-1009; 1036;
 1041; 1055; 1066; 1067; 1069;
 1153;
 ვახტანგ ბატონიშვილი – 987;
 ვახტანგ გორგასალი – 52; 68; 82; 91;
 97; 102; 152-155; 228; 229; 240;
 241; 249; 251; 253-259; 261-276;
 278; 283-286; 293; 294; 302; 309;
 310; 314-316; 318-324; 326-330;
 332; 336; 337; 343; 344; 350; 365;
 366; 368-370; 381; 418; 437; 440-
 442; 445-447; 483-485; 494; 511;
 517; 523; 539; 540; 563; 565; 566;
 568; 605; 688; 696; 703; 770; 945;
 1041; 1139; 1145-1147; 1158; 1162;
 1163;
 ვახტანგ მეფე – 838; 855; 911; 947;
 ვახტანგ მეფის მემკვიდრე – 154;
 ვახტანგ უფლისწული – 796;
 ვახტანგი – 486; 496; 657;
 ვახტანგი (დავით IV-ის ძე) – 752; 799;

ვახტანგი (დავით VI-ის ძე) – 833;
 ვახტანგი (დემეტრეს ძე) – 833;
 ვახუშტი – 73; 155; 192; 193; 365; 413;
 443-445; 488; 503; 731; 736; 857-
 859; 876; 877; 879; 913; 928; 934;
 945; 946; 948; 956; 961; 966; 968;
 970; 976; 982; 988; 1004; 1005;
 1009; 1011; 1041; 1046; 1079-1081;
 1155;
 ვაშდენი – 699;
 ვაჰან მამიკონიანი – 258; 298; 381;
 ვაჰან (ვარდან) მამკუენი – 308; 372;
 374;
 ვაჰანი – 396;
 ველიამინოვი – 1097;
 ვესპასიანე – 114; 120;
 ვინკლერი პ. – 38;
 ვირო კათალიკოსი (აღვანთა) – 470;
 471; 480;
 ვირშელ ერისთავი – 866;
 ვოლინსკი ა. – 986; 991;
 ვოლკოვა ნ. – 739;
 ვოლოგი – 119;
 ვორონცოვ-დაშკოვი – 1105; 1107;
 ვოსტორგოვი – 1102; 1108;
 ვრთანეს ეპისკოპოსი (სიუნქის) – 480;
 ვრთანეს ქერდოლი – 393-398; 404; 415;
 417; 428; 430;

ზ

ზაალ ერისთავი – 725; 965; 967;
 ზაბილონი (ზაბულონი) – 197; 198;
 1129;
 ზადენი – 65; 84; 90; 92; 210;
 ზაოზერსკი – 1108;
 ზარასტუტრა (ზოროასტრი) – 87-90;
 ზაქარია – 480;
 ზაქარია I პატრიარქი – 665;
 ზაქარია ამირსპასალარი (სარგისის ძე)
 – 801; 806; 809; 814; 815; 818;
 828;
 ზაქარია ასპანს ძე – 807;
 ზაქარია ვარამის ძე – 801; 803;
 ზაქარია ეპისკოპოსი – 412; 417;

ზაქარია კათალიკოსი – 965; 966; 1049;
 ზაქარია მეისტორიე – 956;
 ზაქარია მხარგრძელი – 805; 807-809;
 815; 817;
 ზაქარია კათალიკოსი (ქართლის) – 600;
 ზებედე კათალიკოსი (ქართლის) – 600;
 ზენონ იმპერატორი – 300-302; 304; 306;
 307; 310; 311; 380; 382; 398; 401;
 429; 575; 646;
 ზენონ ივალთოელი – 387;
 ზენონი – 407; 472;
 ზოია – 571;
 ზონარა იოანე – 293; 294; 1144; 1162;
 ზოსიმე – 191;
 ზოსიმე ეპისკოპოსი (კუმურდოელი) –
 891;
 ზოსიმე სამთავნელი – 1032;
 ზურაბ ერისთავი – 961; 963;
 ზურაბაშვილი (ზურაბოვი) იოსებ – 958;

თ

თაბორ კათალიკოსი – 230;
 თაგინე – 531;
 თადეოზ მოციქული – 112; 130; 463;
 474; 480; 551; 552;
 თავდგირიძე მაქსიმე (სულეიმანი) –
 1073;
 თავდგირიძე ნ. – 1116;
 თავუფანავ კათალიკოსი – 229; 231; 232;
 თათარ-ხანი – 946;
 თათე სტეფანწმიდელი – 387;
 თალაღე – 231; 481;
 თამარ მეფე – 528; 764; 772; 795; 797;
 799-810; 812-831; 833; 875; 1152;
 თამარაშვილი მიხეილ – 196; 558; 637;
 715; 722; 727; 734-737; 928; 993;
 994; 997-999; 1062; 1091; 1139;
 1156; 1161;
 თამარი – 742; 743;
 თამარი (გიორგი II-ის ცოლი) – 903;
 თამარი (დავით IV-ის შვილი) – 751;
 თამარი (ვახტანგ V-ის ასული) – 1005;
 თამარი (ვახტანგ VI-ის ასული) – 1046;
 თამარის პირველი ისტორიკოსი – 767;
 830;

- თამარის მემკვიდრე – 806; 814; 818;
1152; 1153;
- თანდილა ზ. – 174; 175;
- თანიაშვილი ბეგთაბეგი – 1008;
- თარასი – 56;
- თარგამოსი – 37; 38; 55; 56; 57; 61; 98;
99; 680; 690; 1155;
- თარში – 55; 56; 98;
- თარშიში – 20;
- თარხანი – 263;
- თარხნიშვილი დავითი – 973;
- თარხნიშვილი მ. – 60; 441; 1146;
- თარხუჯი (კონსტანტი კახის ძე) – 527;
- თაყაიშვილი ექვთიმე – 612; 1107;
- თაჭერი – 863; 868;
- თევდორე – 750;
- თევდორე მღვდელი – 929; 946;
- თევდოსი – 531;
- თეიმურაზ I – 725; 932-938; 941-943;
945; 947; 949; 962; 980; 985; 1006;
1007; 1012; 1036; 1069;
- თეიმურაზ II – 633; 717; 720; 982; 983;
1003; 1036; 1037; 1040; 1041;
1044-1053; 1060; 1061; 1067; 1081;
- თეიმურაზ ბატონიშვილი – 71; 1045;
1155;
- თეიმურაზ ლევანის ძე – 1005;
- თეიმურაზ მეფე – 630; 720; 722; 726;
915; 950-952; 954; 959-961; 963-
966; 968; 969; 1042; 1043;
- თეირესი – 159;
- თემურ-ლენგი – 857; 862-870; 872-874;
876; 877; 912; 914;
- თეობელოსი – 159;
- თეოდორა – 303; 571; 654;
- თეოდორა დედოფალი – 598;
- თეოდორე – 529;
- თეოდორე ეპისკოპოსი (ფასოსი) – 615;
- თეოდორე ერისთავი (სომხეთის) – 378;
- თეოდორე (თეოდოსი) პატრიარქი
(ანტიოქიის) – 592-598;
- თეოდორე (თეოფანე) პატრიარქი
(ანტიოქიის) – 611;
- თეოდორე კათალიკოსი – 231; 232;
- თეოდორე კათალიკოს-პატრიარქი – 874;
875;
- თეოდორე კვირელი – 144; 1142;
- თეოდორე მოფსუტელი – 299; 300;
- თეოდორე ფარანელი – 650;
- თეოდორე ხუცესი – 610; 611;
- თეოდორიტე – 160; 277;
- თეოდორიტე კვირელი – 162; 225; 226;
1161;
- თეოდოროს ეპისკოპოსი – 412; 417;
- თეოდოსი ეპისკოპოსი (კარინის) – 472;
- თეოდოსი II (იმპერატორი) – 645; 646;
- თეოდოსი იმპერატორი – 281; 1117;
- თეოდოსი მეფე (აფხაზთა) – 497;
- თეოდოსი მცირე – 287;
- თეოდოსი პატრიარქი (ანტიოქიის) –
1151;
- თეოდოტე ეპისკოპოსი (კვირელი) – 97;
- თეოდოტიანე – 83;
- თეოზევია – 98;
- თეოკრიტე – 128; 654;
- თეოკტისტ პროტოსი – 583;
- თეოფანი (თეოფანე) – 339; 650; 1144;
- თეოფანე ანტიოქიელი – 610; 612;
- თეოფილაქტე პატრიარქი (ანტიოქიის) –
333; 504-506; 510;
- თეოფილე – 769;
- თეოფილე იმპერატორი – 654;
- თერახი (თარრა) – 31; 32;
- თირასი – 20; 39; 55;
- თობალი – 144; 145;
- თოგარმა (თოგორმა) – 20; 21; 39-41; 44;
- თომა ეპისკოპოსი – 412;
- თომა მეწოფეცი (მეწოფელი) – 67; 864;
868; 869;
- თომა მოციქული – 112; 119; 123; 128;
130;
- თომა სლაგი – 654;
- თორგამი (თორგომი) – 22; 55; 56; 59;
- თორელ-გამრეკელი – 842;
- თორლაი – 842;
- თორღვა ერისთავი – 849;
- თოხთამიშ-ხანი – 866;
- თოხთამიში – 864; 865;

თრდატი – 179; 190; 192; 194; 197; 200;
 203; 204; 228; 239; 241; 266; 329;
 704;
 თუბალ-კაენი – 22; 30; 48; 49;
 თუბალი (თობელი) – 19; 20; 22; 23; 30;
 37-41; 44; 48; 49; 53; 54;
 თუმანიშვილი მისიელი – 732;
 თუმანიშვილი-წერეთელისა ანასტასია –
 732;

ი

იაბელი (იაბალი) (იუბალი) – 22; 30; 48;
 იავანესი – 159;
 იავანი – 20; 40;
 იაკობ ეპისკოპოსი – 412; 417;
 იაკობ მამამთავარი – 599;
 იაკობ მთავარეპისკოპოსი – 227;
 იაკობ მოციქული – 667;
 იაკობ მღვდელი – 220; 222; 227; 238;
 241; 1143;
 იაკობ შემოქმედელი – 1007;
 იაკობ (ხუცესი) ცურტაველი – 81; 356;
 483; 1144; 1147;
 იაკობი – 32-35; 42; 79; 80; 847;
 იაკობი (უფლის ძმა) – 410; 423; 463;
 472; 474; 478; 480; 551;
 იაკობსონი ა. – 642;
 იაკუბ ყაენი – 902; 903;
 იამასასპოის ძე – 120;
 იარედოსი – 62;
 იაფეტი – 18; 19; 20; 21; 22; 30; 37; 39;
 48; 53; 54; 55; 56; 98; 144; 159;
 იაფეტის ძე – 56;
 იაჰია ანტიოქიელი – 564; 663;
 იბერი – 44; 114;
 იბრაჰიმ ფეჩევი – 962;
 იბრაჰიმ-ხანი – 1076;
 იბრ-ზ-ხუა – 188;
 იებოსელი – 691;
 იეზდიგერდ II – 254;
 იერემია წინასწარმეტყველი – 39; 42;
 43; 78; 79; 81; 746; 951; 1006;
 იესე – 80;
 იესე მეფე – 717; 988; 1000; 1005; 1008;

1036; 1043; 1046; 1060;
 იესე ლევანის ძე (ისა-ხანი) – 912;
 ივანე აბულეთის ძე – 796;
 ივანე ათაბაგი – 810; 811; 820; 847;
 ივანე ათაბაგის ძე – 835;
 ივანე ახალციხელი – 808; 811;
 ივანე ვარდანის ძე – 803;
 ივანე მეფე (აფხაზეთის) – 68;
 ივანე მსახურთუხუცესი (სარგისის ძე) –
 801; 803; 806; 809; 818;
 ივანე მხარგრძელი – 805; 807; 809;
 815; 817;
 ივანე ორბელი – 750; 797; 799;
 ივანე ციხისჯვარელი – 802;
 ივლიანე – 581;
 ივლიანე ჰალიკარნასელი ეპისკოპოსი –
 373;
 იზობოდ კათალიკოსი – 232;
 იზიდ-ბოზიდ კათალიკოსი – 231;
 იორუჯან – 91; 92; 203; 210;
 ილარიონ კათალიკოსი – 231; 232;
 ილარიონ ქართველი – 103; 557; 558;
 898; 920; 1148;
 ილია (ელია) I – 656;
 ილია მართალი – 54; 55; 57; 135; 163;
 636; 637; 642; 928; 948; 1018;
 1040; 1065; 1089; 1105-1109; 1113;
 1129; 1133; 1134; 1137;
 ილინსკი ევსევი – 1100;
 იმამყული ხანი – 940-942; 1027;
 ინგლორევა პავლე – 51; 60; 66; 70; 87;
 102; 120; 122; 164; 186; 222; 240;
 370; 451; 529; 530; 532; 540; 639;
 643; 687; 1144; 1146; 1157;
 ინოკენტი მარონიე – 300;
 იოაკიმ კათალიკოსი (აფხაზთა) – 893;
 იოაკიმ მეფე – 42;
 იოან ჰირკანი – 95;
 იოან-ორბუნებიანი – 673;
 იოანე I ეპისკოპოსი – 192; 193; 214-
 216; 219; 220; 241; 277;
 იოანე II გაბელენელი – 456;
 იოანე III კათალიკოსი – 648;
 იოანე VIII იმპერატორი – 624;

- იოანე XXII პაპი – 861;
 იოანე ათონელი – 787;
 იოანე არჩილის ძე – 496;
 იოანე არქიეპისკოპოსი – 342;
 იოანე ბატონიშვილი – 1059; 1155;
 იოანე ეპისკოპოსი – 228; 261; 285; 287;
 417; 517;
 იოანე ეპისკოპოსი (ბანელი) – 582;
 იოანე ეპისკოპოსი (გოთეთის) – 460;
 502;
 იოანე ეპისკოპოსი (თბილელი) – 626;
 იოანე ეპისკოპოსი (პეტრონის) – 615;
 იოანე ბოლნელი – 554;
 იოანე გაბელენელი – 374; 375;
 იოანე გუთელი – 506; 515; 543; 588;
 597;
 იოანე (დავით IV-ს მოძღვარი) – 758;
 765; 769;
 იოანე ღამბასკელი – 505;
 იოანე დიაკონი – 610; 611;
 იოანე დრასხანაკერტელი – 448;
 იოანე ზედაზნელი – 385-387; 555;
 1148;
 იოანე ზოსიმე – 554;
 იოანე იბერი – 505;
 იოანე (ივერონის აღმშენებელი) – 574;
 იოანე კათალიკოსი – 331; 332; 342;
 344; 375; 377; 456; 457; 506; 600;
 692; 693; 759; 815; 891;
 იოანე კათალიკოს-პატრიარქი – 764-766;
 768; 769; 772; 785;
 იოანე კანტაკუზენი – 1144;
 იოანე კოგოვიტელი – 375; 457; 472;
 508;
 იოანე ლაზი – 444;
 იოანე მაირაგომელი – 376-378; 458;
 459; 531; 533; 534;
 იოანე მალაღა – 504;
 იოანე მამიკონიანი – 452; 699;
 იოანე მანდაკუნი – 306;
 იოანე მარუშის ძე – 564;
 იოანე მეფე-მღვდელმთავარი – 767; 768;
 იოანე მთავარეპისკოპოსი (ანჩელი) –
 1153;
 იოანე მთაწმიდელი – 23; 103; 558; 898;
 1149;
 იოანე მოციქული – 111; 112; 119; 124;
 128; 422; 423; 473;
 იოანე მღვდელი – 571;
 იოანე მწიგნობართუხუცესი – 797;
 იოანე ნათლისმცემელი – 410;
 იოანე ორბელიანი – 768;
 იოანე ოქროპირი – 105; 645; 776; 1117;
 იოანე ოძუნელი – 381; 456; 655;
 იოანე პეტრიწი – 1059;
 იოანე საბანისძე – 82; 122; 186; 519;
 523; 554; 686; 1138; 1139; 1144;
 1147;
 იოანე სივნიელი – 472;
 იოანე ტარიჭისძე – 769;
 იოანე ცეცე – 67;
 იობ სომეხი დიაკონი (შემდგომ
 მთავარეპისკოპოსი) – 182; 228;
 241; 242; 282;
 იობი – 939;
 იობენალი (პატრიარქი) – 198;
 იოდასაფი – 101; 102;
 იოვანე I ეპისკოპოსი
 (მთავარეპისკოპოსი) – 227;
 იოვანე ეპისკოპოსი – 227; 412;
 იოვანე ერისთავი (ეგრიის მთავარი) –
 485-487;
 იოვანე კათალიკოსი – 230; 231;
 იოვანე მინჩხი – 554;
 იოვანე მტბევალი – 554;
 იოვანე ქონქოზის ძე – 554;
 იოველ კათალიკოსი – 231; 232;
 იოველ მთავარეპისკოპოსი – 228; 241;
 321;
 იონა მთავარეპისკოპოსი – 228; 241;
 იონათან მაკაბელი – 95;
 იოსებ II პატრიარქი – 625;
 იოსებ ალავერდელი – 387;
 იოსებ ეპისკოპოსი – 412; 417;
 იოსებ კათალიკოსი – 1045;
 იოსებ (ჰოსებ) კათალიკოსი (სომხეთის)
 – 297; 298;
 იოსებ მამამთავარი – 599;

იოსებ ნინოწმიდელი – 107;
 იოსებ რომაელი – 972;
 იოსებ სამთაველი – 412;
 იოსებ ფლავიუსი (ფლაბიოსი) – 37; 38;
 53; 97; 144; 159;
 იოსები – 33; 34;
 იოსელიანი პლატონ – 192; 769; 1055;
 1092; 1155;
 იოსიპოს ებრაელი – 128;
 იპოლიტე – 120;
 ირბახი ნ. – 704;
 ირინე მეფე – 654;
 ირინეოსი – 130; 131; 160; 1139;
 ისა-ხან ყორჩიბაში – 962;
 ისააკ ეპისკოპოსი – 412; 417;
 ისააკ (საპაკ) III ეგია (ილია) – 652;
 ისააკ დიდი – 645;
 ისააკი – 33; 34; 522; 523;
 ისაყ-ფაშა – 1035;
 ისე წილკნელი – 387; 1022;
 ისიდორე სამთავნელი – 387;
 ისმაილი (აბრაამის ძე) – 33; 522; 549;
 ისრაელი – 78; 81;
 ისრაელი ეპისკოპოსი (აღბანელი) –
 472;
 ისრაელი კათალიკოსი (სომეხთა) – 459;
 474; 534;
 ისქანდერ-ბეგ (ისკანდერ) მუნში – 957;
 962; 973; 977;
 იუბენალი (ეპისკოპოსი) – 291;
 იუდა – 78;
 იუდა ისკარიოტელი – 112; 121; 272;
 იუდა ლებეოსი (თადეოზი, ალფესი) –
 111;
 იუდა მაკაბი (ურო) – 95;
 იულიანე (მეფე) – 158;
 იულიუს კაპიტოლინი – 115;
 იულიუს კეისარი – 76;
 იულონი – 1093;
 იუნანი – 481;
 იუნესი – 479;
 იურიევსკი ლოლიი – 319;
 იუსიკი – 645;
 იუსტინე – 131;

იუსტინე I – 303; 647;
 იუსტინე იმპერატორი – 382; 383; 398;
 401; 407;
 იუსტინიანე – 235; 276; 339; 374; 398;
 456; 462; 466; 473; 610; 618; 619;
 647; 648;
 იუსტინიანე იმპერატორი – 387; 506;
 556;
 იუსტინიანე დიდი – 303;
 იუსტინიანე II (რინოტმიტი) – 440; 611;
 612; 651;
 იყალთოელი – 676;
 იშხანიკი – 353; 538;

ქ

კაენი – 17; 18; 22; 30; 48;
 კავად I მეფე – 308; 372; 382; 401;
 415-417; 420; 421; 435;
 კავატი ხოსროვის ძე – 470;
 კავკას – 56; 99;
 კაკაბაძე კ. – 441;
 კაკაბაძე ს. – 120; 170; 257; 346; 407;
 456; 1151; 1157;
 კარბელაშვილი დ. – 24; 25;
 კარი (იმპერატორი) – 179;
 კარსტი ი. – 58;
 კარტაშევი ა. – 250; 291; 312; 313; 363;
 556; 641; 643-645; 647; 650-653;
 656;
 კაოსი – 151;
 კატა (დავით IV-ის შვილი) – 751;
 კატრონიტე დედოფალი – 755;
 კატახაძე დავით ეპისკოპოსი – 1111;
 კახაბერ ვარდანის ძე
 (მეტურჭლეოუხუცესი) – 801; 803;
 კახაბერ კახაბერის ძე – 801;
 კახაბერ ნიანიას ძე – 747;
 კახოს – 61; 63;
 კედია სპირიდონ – 1111;
 კედრენე – 1144;
 კეკელიძე კორნელი – 60; 82; 83; 91;
 170; 191; 223; 224; 257; 349; 351;
 391; 419; 425; 427; 450; 453; 535;
 540; 606; 641; 685; 718; 976; 1056;

1059; 1061; 1064; 1143; 1145;
 1146; 1151; 1157;
 კელენჯერიძე ა. – 1054;
 კელენჯერიძე მელიტონ – 119; 1156;
 1157;
 კვიპრიანე ეპისკოპოსი – 777;
 კვიპრიანე ეპისკოპოსი (სამთავნელი) –
 1153;
 კვიპრიანე კართაგენელი – 880; 881;
 კვირიკე მეფე – 748; 749;
 კვირიონ კათალიკოსი – 232;
 კიკნაძე ი. – 1116;
 კიკნაძე ფილადელფოს – 1100;
 კიპერტი – 24;
 კირ მიტროპოლიტი – 649;
 კირ მიხაილ კომნენოსი – 837;
 კირაკოს განძაკეცი – 665;
 კირაკოსი – 811;
 კირილე – 134; 306;
 კირილე ალექსანდრიელი – 287;
 კირილე დონაური – 607;
 კირილე (კურილე) კათალიკოსი – 231;
 კირიონ I – 1158;
 კირიონ II – 543; 1090; 1108; 1110-
 1113; 1123; 1125; 1132;
 კირიონ ეპისკოპოსი – 98; 1156;
 კირიონ კათალიკოსი – 183; 329; 331;
 332; 343; 347; 363; 365; 376; 379;
 395-398; 400-411; 413-417; 419;
 420; 422-424; 427-431; 435; 443;
 444; 446-448; 451; 453; 455; 456;
 458; 464; 473; 476; 485; 487; 508;
 509; 534; 640; 648; 707; 1159;
 კირიონ კათალიკოს-პატრიარქი – 605;
 კირიონ მიტროპოლიტი – 344; 464;
 კირიონ სკუტრელი – 361;
 კირიონი – 169; 231; 362; 382; 384; 391;
 434; 436; 438; 441; 467; 472; 474;
 478; 537; 576; 699; 1055;
 კიროს ფაზისელი – 438; 443; 650;
 კლავედიუსი – 113;
 კლდია ბ. – 736;
 კლიმენტი ეპისკოპოსი (რომის) – 186;
 კლიმენტი (წმიდა პაპი) – 130; 160; 605;

კლემენტის კათალიკოსი – 231;
 კლიმენტო რომაელი – 129;
 კომიტას კათალიკოსი – 376; 377; 458;
 459;
 კონსტა II – 652;
 კონსტანტი ქართველი (კახი) – 526;
 527; 540; 554; 1148;
 კონსტანტი კახაის ჰიმნოგრაფი – 554;
 კონსტანტინე I – 237;
 კონსტანტინე I (სომხეთის მეფე) – 860;
 კონსტანტინე II – 872; 906;
 კონსტანტინე III – 439;
 კონსტანტინე IV პოლონატი – 439; 463;
 464; 609-612;
 კონსტანტინე V (კოპრონიმე, სკორე) –
 333; 504; 505; 510; 543; 653;
 კონსტანტინე VI – 654;
 კონსტანტინე VIII – 565; 569; 571; 574;
 581;
 კონსტანტინე ალექსანდრეს ძე – 932;
 კონსტანტინე დიდი – 184; 185; 188;
 191-194; 205; 208; 212; 214; 215;
 220; 225; 241; 242; 292; 312; 319;
 749; 965; 1142;
 კონსტანტინე (იმპერატორი) – 160; 161;
 312; 514; 517; 582;
 კონსტანტინე მეფე – 227; 611; 872;
 873;
 კონსტანტინე მეფე (აფხაზთა) – 497;
 498;
 კონსტანტინე მეფე (ეგრისის) – 660;
 კონსტანტინე მეფე (კახეთის) – 933;
 934;
 კონსტანტინე მონომახი (მონომაქოსი) –
 571; 586-588; 598;
 კონსტანტინე მცირე – 378;
 კონსტანტინე პორფიროგენეტი – 164;
 563; 607; 608;
 კონსტანტინუს ხლორი – 236;
 კორიუნი – 698; 700;
 კოროლევსკი – 589;
 კორნილიოსი (რომის ასისთავი) – 120;
 კოხტა ბელადი – 1044;
 კუკაბა თ. – 1051;

კუპარი შოთა – 842;
 კურდანი-კვირიკე – 554;
 კუფტინი ბ. – 47;
 კუხიანიძე ბესარიონ – 1129;
 კუხოს – 61; 63; 700;

ლ

ლაგამარი – 100;
 ლაზარ ეპისკოპოსი – 412;
 ლაზარ ფარპეცი – 254; 306; 316;
 ლაზარე – 350; 683; 684;
 ლაზარე ეპისკოპოსი – 417;
 ლაზარე კათალიკოსი – 717; 719; 722;
 ლაზარე ჭაუკელი – 1061; 1062;
 ლაზარიშვილი დიმიტრი – 1116;
 ლალაიანი – 356; 538;
 ლამეკი – 18; 30;
 ლანგი დ. – 986;
 ლასი – 736;
 ლაშა-გიორგის მემკვიდრე – 1153;
 ლალიაშვილი იოსებ – 1101;
 ლებედევი პავლე – 1101;
 ლევ III – 505; 543;
 ლევ V (სომეხი) – 654;
 ლევ ისავროსი – 489; 502; 503; 507;
 523; 652; 653;
 ლევან (ავ-გიორგის ძე) – 907;
 ლევან II დადიანი – 974; 1012; 1016;
 1057;
 ლევან დადიანი – 964; 975;
 ლევან თეიმურაზ I-ის ძე – 934; 935;
 937; 939;
 ლევან მეფე – 1005; 1008;
 ლევან მეფე (კახთა) – 904; 908; 909;
 912; 915; 917; 930;
 ლევან უფლისწული – 1062;
 ლევანი – 1061;
 ლეკ – 56; 99;
 ლემან-ჰაუპტი – 24;
 ლენორმანი – 21; 22; 24; 55;
 ლეონ I – 487; 495-497; 503; 630;
 ლეონ I (ერისთავი) – 505;
 ლეონ I (იმპერატორი) – 300; 302;
 ლეონ II – 487; 496; 505;

ლეონ გრამატიკოსი – 144;
 ლეონ დიაკონი – 1144;
 ლეონ დიდი (პაპი) – 133;
 ლეონ ერისთავი (აფხაზთა) – 486; 490-
 494;
 ლეონ მეფე (აფხაზთა) – 503; 563; 567;
 ლეონი – 154; 274; 275; 713; 723;
 ლეონი („ლეონის ტომარი“) – 396; 398;
 417; 472; 476;
 ლეონი მხედართმთავარი – 268;
 ლეონტი – 651; 680; 686; 694;
 ლეონტი ეპისკოპოსი – 192; 193;
 ლეონტი მროველი – 37; 55; 56; 57; 59;
 60; 66; 67; 71; 155; 259; 315; 323;
 324; 366; 368; 435; 447; 448; 483;
 494; 554; 678; 679; 683; 685; 687;
 693; 695; 702; 705; 909; 1138;
 1145; 1146; 1152; 1160;
 ლეუვა ლ. – 138;
 ლეუვა ნუგზარი – 1116;
 ლგოვი ბ. – 1110;
 ლია – 33;
 ლიბანიოსი – 128;
 ლიონიძე სოლომონ – 1085;
 ლიპარიტ ბაღვაში – 789;
 ლიპარიტი – 528; 586; 587; 748; 761;
 762;
 ლიპარიტი (ანტონი) – 584;
 ლიცინიუსი – 190; 191;
 ლოთი (ლოტი) – 31; 32; 690;
 ლოლაშვილი ივ. – 81; 82; 763; 1152;
 ლომინაძე ბაბილინა – 147; 237; 323;
 330; 337; 1157; 1162;
 ლომოური ნოდარ – 368; 1159-1162;
 ლომსაძე შ. – 955; 994;
 ლონგინოზ კარსნელი – 119; 185; 206;
 ლორთქიფანიძე მ. – 315; 316; 1157;
 ლორთქიფანიძე ო. – 173;
 ლუარსაბ I – 909; 911; 944;
 ლუარსაბ II – 929; 934; 945; 1036;
 ლუარსაბი ვახტანგ V-ის ძე – 1005;
 ლუარსაბ მეფე – 910; 915; 917; 935-
 937; 945-947; 949; 1009;
 ლუდოვიკო ბოლონიელი – 887; 888;

ლუკა იერუსალიმელი (მუხას ძე –
აბაშიძე) – 860; 861;

ლუკა მოციქული – 111; 423; 473;

მ

მაგოგი – 20; 39;

მაღაი – 20; 39;

მაღათოვი – 732;

მაღესი – 159;

მაღიანი – 33;

მაღინაშვილი ზაქარია – 1059;

მაეუანი (ქართლის სპასპეტი) – 680;

მავერიკ მეფე – 375;

მავერიკე – 457;

მავერიკე იმპერატორი – 341; 377; 399;
402; 422; 433; 434; 648; 653;

მაზდა – 89; 90;

მათათია – 94; 95;

მათე მოციქული – 88; 111; 112; 473;

მაიერი – 24;

მაისურაძე გ. – 719;

მაკარი ანტიოქიელი – 609; 650; 651;
973;

მაკარი ლეთეთელი – 554; 674;

მაკარი კათალიკოსი – 230; 385;

მაკარი პატრიარქი – 650;

მაკარიოსი – 334; 335;

მაკარიოსი პატრიარქი (ანტიოქიის) –
505; 506; 611;

მაკრინა – 98;

მაკრინე მონაზონი – 391;

მაღალა – 339;

მაღასა (მეფე) – 158;

მაღაქია კათალიკოსი – 947; 976; 1034;
1049; 1154;

მაღიქ შაჰი – 762;

მაღიქი – 754;

მაღიქი მაღიქშას ძე – 752;

მაღიქშა სულთანი – 746-748;

მაღხახიანცი – 300;

მამაი – 231;

მამია გიორგი II-ის ძე – 903;

მანდაკუნი – 298;

მანუილ II იმპერატორი – 624;

მანუილი – 654;

მანუჩარ ათაბაგი – 962;

მანუჩარი – 891; 903; 907; 912; 913;

მაუაქი – 165;

მარ-აბას-კატინა – 42; 140;

მართა (ლაზარეს და) – 348; 350; 684;

მართა დედოფალი – 785;

მარი ნიკო – 24; 25; 44; 49; 58; 59; 121;

160; 163; 164; 169; 170; 171; 223;

224; 330; 331; 409; 516; 534; 545;

546; 550; 608; 635-643; 674; 698;

699; 796; 1059; 1108; 1143; 1156;

მარია – 654;

მარიამ დედოფალი – 583; 586-590; 598;
602; 703; 723; 1008; 1150;

მარიამ მაგდალინელი – 202;

მარიამი (ლაზარეს და) – 348; 350; 684;

მარიამი (როსტომ-ხანის ცოლი) – 955;

მარკიანე (იმპერატორი) – 293; 429; 646;

მარკიონი – 186;

მარკოზი მოციქული – 111; 410; 423;

მარტიროსი ეპისკოპოსი (სომეხთა) –
878;

მარუშიანი (ჩუხნარი) – 801;

მატათა მოციქული – 112; 116; 119;
121-124; 127; 130; 134;

მაქსენციუსი – 237;

მაქსიმე კათალიკოსი (აფხაზეთის) –
1054;

მაქსიმე მიტროპოლიტი – 362; 1157;

მაქსიმე მიტროპოლიტი (სარდელი) –
589; 602;

მაქსიმე პატრიარქი – 291;

მაქსიმეან დაზა – 190;

მაქსიმეანე – 236;

მაქსიმეიანე იმპ. – 1139;

მაქსენსიუსი – 191;

მაღალაშვილი იასე – 1023;

მაჩაბელი – 738;

მახარე (მითრიდატეს ძე) – 98;

მაჰმედ II – 709;

მაჰრუჯანი – 350;

მეგასთენე – 42; 139; 167; 325; 366;

მედეა – 128;

- მეთოდე – 134;
 მელიტე მანაზკერტელი – 298;
 მელიტონ მიტროპოლიტი – 1130;
 მელიქიშვილი გ. – 26; 27; 46; 48; 117;
 120; 315; 369; 681; 743; 1144;
 1146;
 მელიქსეთბეგი ლ. – 1064;
 მელქისედეკ I კათალიკოსი – 565-570;
 573; 574; 582; 587; 606; 663; 1032;
 მელქისედეკი – 374;
 მელქო – 732;
 მემნა ბოცოს ძე – 851;
 მენაბდე – 918;
 მერიბანი – 180;
 მესროპ მაშტოცი – 72; 300; 408; 411;
 412; 480; 656; 670-702;
 მესხია შ. – 315; 768; 793; 795; 796;
 1157;
 მესხიშვილი ალექსი – 1050; 1056;
 მესხოსი – 159;
 მეშექი – 20; 39-41; 44;
 მეჯღუმი – 1076;
 მეპრეუანი – 669;
 მხეჭაბუკ ათაბაგი – 881; 883; 889; 890;
 მითა მეფე („მითა მესხი“) – 70;
 მითრიდატე – 113; 114; 120; 166;
 მითრიდატე III – 114; 190;
 მითრიდატე პონტოელი – 93; 96; 97; 98;
 მიმინოშვილი რ. – 636;
 მირ მეფე – 153; 413; 485-487; 490;
 491; 493-495; 524; 525;
 მირ-ვეისი – 986; 989;
 მირანდუხტი – 255; 261-263; 269;
 მირდატი – 151; 152; 154; 155; 228;
 241; 251; 252; 255; 259-261; 274;
 275; 282-286; 296;
 მირვანი – 65; 99;
 მირიან აზნაური – 542;
 მირიან მეფე – 52; 89; 90; 143; 152;
 172; 180; 183; 193-197; 203; 208;
 209; 211; 212; 214; 215; 217; 220-
 222; 238-241; 264; 266; 315; 335;
 440; 486; 680; 687; 695; 703; 1139;
 1143; 1158; 1160;
 მირიან (მირვან) სამცხელი – 662; 663;
 მიქა წინასწარმეტყველი – 80;
 მიქაელ I – 511;
 მიქაელ II – 511;
 მიქაელ IV იმპერატორი – 571; 584;
 მიქაელ V იმპერატორი – 571; 584;
 მიქაელ კათალიკოსი – 231; 232; 511;
 512; 800; 812-816; 818; 819; 879;
 მიქაელ მთავარანგელოზი – 209;
 მიქაელ მთავარეპისკოპოსი – 229; 239;
 241; 242; 253-255; 257; 261; 262;
 268; 272; 283-286; 293; 294; 296;
 298; 309; 310; 315; 318-322; 1162;
 მიქაელ მოდრეკილი – 337; 547; 549;
 550; 554; 701;
 მიქაელ პატრიარქი (ანტიოქია-
 იერუსალიმის) – 1016;
 მიქაელ ულუმბოელი – 387;
 მიქაელი (შიოს მოწაფე) – 540;
 მიქაელი – 481;
 მიქაძე ამბროსი (ნეკრესელი ეპისკოპოსი)
 – 1154;
 მიხაილ I რანგავე – 654;
 მიხაილ II ტრაველი – 654;
 მიხაილ III – 654;
 მიხანოვკა – 642;
 მიხეილ პატრიარქი (ანტიოქიის) – 891-
 893; 1160; 1161;
 მიჯინი – 309; 373;
 მიპრდატ I – 165;
 მიპრდატ II – 165;
 მიპრდატ III – 165-167;
 მიპრდატ IV – 165; 166;
 მიპრდატი – 166; 167;
 მკრტუმიანი გ. – 355;
 მნაცაკანიანი ა. – 355;
 მობილანი (მთავარეპისკოპოსი) – 255;
 261; 262; 284-286; 295-297;
 მოვაკან – 56; 99;
 მოვსეს მანაზკერტელი – 298;
 მოვსეს ხორენაცი (მოსე ხორენელი) –
 21; 42; 55; 56; 58; 59; 114; 163-
 169; 180; 182; 192; 194; 196; 280-
 282; 329; 348; 350; 351; 354; 361;

364; 389; 390; 606; 608; 669; 670;
685; 692; 1146;
მოლითორი – 667;
მოლჩანოვი ალექსი (ეგზარქოსი) – 1101;
მოსე – 413; 473; 673;
მოსე ელივარდელი – 472;
მოსე ეპისკოპოსი – 328; 361; 376; 393-
397; 399; 400; 402; 404; 405; 408;
410; 414-416; 430; 699;
მოსე ეპისკოპოსი (ტარსის) – 417;
მოსე ეპისკოპოსი (ცურტავის) – 458;
მოსე კათალიკოსი – 375; 377; 398; 402;
409; 415-417; 420; 421; 462; 508;
509;
მოსე კალანკატუელი (კალანკატუაცი) –
353; 429; 431; 437; 461; 462; 464-
468; 478; 507; 508; 551; 576; 607;
644; 655; 697; 698; 707;
მოსე მღვდელი – 939; 940;
მოსე წინასწარმეტყველი – 34; 35; 78;
92; 757; 859; 946; 1037;
მოსე ხონელი – 1006;
მოსეს ელივარდელი – 375; 457;
მოსოქი (მოსოხი) – 20; 22; 23; 37; 38;
144;
მოჰამედ თაპერი – 725;
მსხემი ზედაზნელი – 554; 555;
მურად II – 623;
მურადაშვილი – 726;
მურვან ყრუ – 485; 487; 490; 524; 529;
532;
მურთაზ ფაშა – 970;
მურთუზალ ყული-ხანი – 967;
მუსხელიშვილი დავით – 259; 323; 327;
336; 366-370; 442;
მუშელ მამკუენი – 375;
მუჰამედ წინასწარმეტყველი – 90; 522;
524; 657;
მცხეთოსი – 61; 63;
მჭედლიშვილი ბ. – 284; 314; 316;
მჭედლიძე სიმონ – 1129;
მხარგრძელები – 363;
მხეიძე დავით (არგვეთის მთავარი) – 524;
554; 557; 898; 920; 1114;

მხეიძე კონსტანტინე (არგვეთის მთავარი)
– 524; 554; 557; 898; 920; 1114;
მხეიძე ფირამ – 1023;
მხითარ სეგასტიელი – 1059;

6

ნაბუქოდონოსორი – 39; 41-44; 93; 139;
140; 165-167; 361; 367;
ნადირ-შაჰი – 710; 711; 735; 1042;
ნადირა ახალციხელი – 1023;
ნაზარი მღვდელმოწამე – 1129;
ნალიმოვი ნიკოლოზ (ეგზარქოსი) –
1101;
ნანა დედოფალი – 202; 208; 209; 211;
220; 221; 1139;
ნანაისშვილი ელიშახუ – 1028;
ნარსიძე გ. – 232; 233;
ნასარ ერისთავი – 269;
ნასყიდა – 713;
ნებროთი – 99; 209; 680;
ნერონი – 113; 120; 325; 1114;
ნერსანარი – 269;
ნერსე – 273; 381;
ნერსე I კათალიკოსი – 645;
ნერსე II – 373; 374; 376; 456; 457;
529;
ნერსე III კათალიკოსი – 651;
ნერსე ერისთავი – 68; 440; 497; 528;
613;
ნერსე იშხნელი – 378; 459; 531; 534;
538; 698;
ნერსე კათალიკოსი – 182; 228; 241;
308; 309; 373; 456; 474; 476;
ნერსე კათალიკოსი (სომეხთა) – 384;
530; 742; 743;
ნერსე მიჯინი – 380; 389; 421; 455;
ნერსეს ნერსესიანი – 493;
ნერსეს-ბაკური – 652;
ნერსესი – 308; 372; 475; 478; 480; 652;
ნერსეჰი – 179;
ნერშაპუს ეპისკოპოსი (ტარონის) – 374;
ნესტორი – 287; 299; 300; 417; 646;
ნიანია კახაბერის ძე – 748;
ნიკოფორე გრიგორი – 1144;

ნიკიფორე იმპერატორი – 654;
 ნიკიფორე კალისტო (კალისტა) – 162;
 1144; 1161;
 ნიკიფორე პატრიარქი – 1144;
 ნიკიფორე ქსანტოპულოსი – 23;
 ნიკიფორე ხონაიტი – 1144;
 ნიკოლაძე ევსევი – 196; 717; 719; 1056;
 1057; 1156;
 ნიკოლაძე იეროთეოს – 1129;
 ნიკოლაძე ნიკო – 1108;
 ნიკოლოზ I (პაპი) – 133;
 ნიკოლოზ VIII კათალიკოსი – 712;
 ნიკოლოზ გულაბერისძე – 799; 1153;
 1155;
 ნიკოლოზ გურიელი (ბერი) – 1029;
 ნიკოლოზ დვალი – 861;
 ნიკოლოზ ეპისკოპოსი (მროველი) –
 1003;
 ნიკოლოზ ირბახი – 726;
 ნიკოლოზ კათალიკოსი – 107; 853; 1161;
 ნიკოლოზ (ამილახორის ძე) კათალიკოსი
 (ქართლის) – 600;
 ნიკოლოზ მაწყვერელი – 853;
 ნიკოლოზ მისტიკოსი – 664; 665;
 ნიკოლოზ მღვდელი – 1058;
 ნიკოლოზ პატრიარქი (საქართველოს) –
 618;
 ნიკოლოზ რუსთველი – 1153;
 ნიკოლოზ ქართველთა მნათობი – 1153;
 ნიკოლოზ ქიზიყელი – 1058;
 ნიკოლსკი ისიდორე – 1100;
 ნიკონ შავმთელი – 334; 504;
 ნინოს I ჰიმნოგრაფი – 554;
 ნინოს II ჰიმნოგრაფი – 554;
 ნინოს III ჰიმნოგრაფი – 554; 555;
 ნირსელი – 860;
 ნოე – 18; 19; 21; 32; 37; 55; 98; 144;
 159;
 ნუგზარი – 934;
 ნურსალ ბეგი – 1043;
 ნუცუბიძე შ. – 141;

ნ

ნბელი – 97;
 ნობლენსკი ა. დ. – 1107;

ნოალო შარვაშის ძე – 801;
 ნონოვი პიტირიძე ეგზ. – 1101;
 ნომარ II ხალიფა – 649; 657;
 ნოპოცი ალექსი (ეგზარქოსი) – 1101;
 ნორბელიანი ვახტანგ – 715;
 ნორბელიანი ივანე – 715;
 ნორბელიანი იოანე – 1058;
 ნორბელიანი პაპუნა – 1038; 1042; 1053;
 1155;
 ნორბელიანი სულხან-საბა – 714; 715;
 993; 995; 997-999; 1004; 1008;
 1029; 1036;
 ნორესტი პატრიარქი (იერუსალიმის) –
 510;
 ნორიგენი – 119; 120;
 ნოსე ძე – 1058;
 ნოსხი – 97;
 ნოსტრომოვი – 1108;
 ნოქროპირი – 234;
 ნოქროპირი კათალიკოსი (ხუნძელი) –
 601; 606;
 ნოქროპირიძე ალექსანდრე – 1129;
 ნოქროპირიძე ლეონიდე – 1099; 1108-
 1113; 1123; 1125; 1134;
 ნოქროპირიძე პიროს – 1111;
 ნოდრხოსი – 61; 516;

პ

პაატა ბატონიშვილი – 720;
 პაატა ვახტანგის ძე – 1044;
 პავლე – 650;
 პავლე (ბერი) – 1029;
 პავლე ეგზარქოსი – 1097; 1103;
 პავლე ეპისკოპოსი (თბილელი) – 1003;
 პავლე მოციქული – 83; 111; 119; 124;
 419; 777; 847; 881; 946; 1117;
 პალადი – 558;
 პალადი ჰელენოპოლელი – 162;
 პალაგენ ეპისკოპოსი – 412; 413; 417;
 პალმოსი – 1139;
 პანდორე ალექსანდრიელი – 73;
 პაპი შალვას ძე – 860;
 პაპი (მეფე) – 181; 182; 245; 281; 645;
 პაპუაშვილი თ. – 540; 1149;

პატარიძე რამაზ – 72; 73; 75-78; 86;
519;
პატკანოვი – 163; 164; 637; 641; 642;
685;
პეროზ მეფე – 255; 258; 297; 299; 372;
პეროშავრი სივნიელი – 219; 220; 222;
პეტრე I – 1000-1002; 1067;
პეტრე I კათალიკოსი – 228; 1162;
პეტრე III პატრიარქი – 588; 591; 592;
594; 597; 598; 1162;
პეტრე დიდი – 1094;
პეტრე ეპისკოპოსი – 192; 257; 396; 414;
427-430; 508;
პეტრე იბერი – 82; 182; 444;
პეტრე კათალიკოსი – 153; 231; 232;
271-273; 375; 302; 322; 323; 337;
პეტრე კონსტანტინეპოლელი – 650;
პეტრე მოციქული – 111; 112; 118-120;
123; 124; 128; 133; 199; 272; 410;
423; 596; 597; 997; 1161;
პეტრე მკაწვრელი (ფულონი) – 300-302;
309-311; 336; 1161; 1162;
პეტრე მღვდელი – 265; 266;
პეტრე პატრიარქი (ანტიოქიის) – 300;
336; 429; 430; 587; 590; 1131;
1150;
პეტრე პრესვიტერი – 611;
პეტრე ქერდოლი – 374;
პეტრიწი – 676;
პეჩი გ. – 681;
პიეტრო დელა ვალე – 918; 939-941;
977; 985;
პითაგორე – 78;
პილატე პონტოელი – 79; 199;
პილატე პონტოელის მამა – 165;
პიმენ ხალოსი – 853;
პიროს ბრეთელი – 387;
პიროს მღვდელმთავარი – 1109;
პიროსი – 650;
პლატონი – 52;
პლინიუსი – 49; 109; 122;
პლუტარქე – 93-97;
პლუტარქოსი – 128;
პომპეუსი – 92-98; 165;

პორტა პატრიარქი – 713; 723;
პოსნოვი – 1138;
პოტიომკინი გ. – 1076;
პროკლე დიადოხოსი – 1059;
პროკოფი ბიზანტიელი – 121;
პროკოფი კესარიელი – 119; 284; 315;
339; 383; 1105;
პროხორე – 859;
პუბლიუს ლინიციუს ვალერიანე – 178;
პტოლემე ლაგე (სოტერი) – 94;

ქ

ქაკ დე ვიტრიუსი – 918;
ქან შარდენი – 971; 972; 984;
ქორდანი თელო – 154; 386; 512; 637;
884; 889; 917; 1112; 1146; 1151;
1156;
ქურული გიორგი – 1111;

რ

რადამისტი – 113;
რაფეი პალადი – 1101;
რატი ლიპარიტის ძე – 748;
რატი სურამელი – 801;
რატინი პ. – 315; 787; 788;
რაჟდენი (წმიდა) – 273; 274; 385; 390;
რახილი – 33;
რებეკა – 33;
რეე მართალი – 92; 131; 185; 881; 1139;
რევი (მირიანის ძე) – 209; 216; 218; 219;
221;
რესმაგა (მეფე) – 158;
რიგინოსი – 287;
რიფსიმე – 199; 200;
რომანოზ III – 565; 569; 571; 574; 582;
583;
რომანოზ მიტროპოლიტი – 1154;
როუდესტვენსკი პლატონ (ეგზარქოსი) –
1101; 1110;
როსტომ ერისთავი (რაჭის) – 1074;
როსტომ მეფე-ხანი – 703; 711; 713; 723-
726; 742; 903; 928; 929; 950-955;
958-960; 965-967; 969; 970; 973;
976; 980; 983; 984; 987; 995; 1004;

1036; 1057; 1060; 1069; 1081;
 როსტომის ისტორიკოსი – 957;
 როში – 41; 44;
 რუდნევი იოანიკე – 1100;
 რუსა (აღმკანდრე მეფის ბებია) – 876;
 რუსანოვი თეოფილაქტე არქიეპისკოპოსი
 – 1095; 1096; 1100;
 რუსუდან მეფე – 805; 810; 812; 817;
 820; 834; 835; 840; 846-848;
 რუსუდანი (თამარის მამიდა) – 802;
 რუფინუსი – 23; 97; 140; 143; 160; 162;
 173; 224-226; 1142;
 რუქნადინი – 808;

ს

სააკაძე გიორგი – 934-936; 943; 946;
 960; 962; 963;
 სააკაძე იოსებ თბილელი – 1007; 1008;
 სააკაძე როსტომ-ხან – 964;
 საბა განწმედილი – 82;
 საბა ეპისკოპოსი (იშხნის) – 459; 529;
 531; 539;
 საბა კათალიკოსი – 276; 387;
 საბა მტბევარი – 107; 581; 582;
 საბა ნინოწმიდელი – 1039;
 საბა სვინგელოზი – 1153;
 საბინინი (საბინაშვილი) გობრონ-მიქაელი
 – 186; 192; 1101; 1156;
 საგდუხტ დედოფალი – 255;
 საგდუხტი – 260; 261; 286;
 სადუნი – 797;
 საიათნოვა – 732;
 სალიმი – 950;
 სალომე დედოფალი – 95;
 სალომე უჯარმელი – 197; 217; 219;
 220; 222-224; 226; 1143; 1144;
 1155;
 სამოელ ეპისკოპოსი – 257; 271; 272;
 302; 322; 412; 417;
 სამოელ (სამოველ) (სამუელ)
 კათალიკოსი – 229-232; 275; 479-
 481;
 სამოელ მონაზონი – 265; 266;
 სამოელი (ოპიზის წინამძღვარი) – 529;

სამნადირი – 269;
 სამუელ ანუელი – 384;
 სამუელ მგალობელი – 554;
 სამუელი – 229;
 სამძივარი – 125;
 სანიაბაზ მეფე – 724;
 სანიბა – 956;
 სარა – 31; 33;
 სარა ბეთლემელი (ნიაფორი) – 198; 199;
 სარგის ვარამის ძე მხარგრძელი – 797;
 801; 805; 807; 814; 816;
 სარგის თმოგველი – 842;
 სარგის ციხისჯვრელი – 842;
 სარგისი – 854;
 სარგონ II – 38;
 სარგონ მეფე – 32;
 სარმაკ კათალიკოსი – 297;
 სარმეან კათალიკოსი – 231;
 სარქისიანი გ. – 296; 300; 306;
 საურმაგი – 65; 150; 180; 181; 261; 269;
 270;
 საფარ ფაშა – 970;
 საღირ მახატლის ძე – 806;
 საყვარელიძე ექვთიმე – 1010;
 საძაგლიშვილი კირიონი – იხ. კირიონ II
 საპაკ III ძორაფორეცი – 656; 657;
 საპაკ ამირა – 540;
 საპაკ ეპისკოპოსი – 412; 417;
 საპაკ დიდი – 669; 670;
 საპაკ კათალიკოსი (სომხეთის) – 296;
 297; 320;
 საპაკი – 281; 308; 372; 377; 645;
 საპლ სმბატიანი – 479;
 სეპოსი – 341; 433; 435; 457; 655;
 სევერიუსი – 303;
 სეილ ფაშა – 970;
 სელევეკ IV ფილიპატორი – 94;
 სელიმ-ხანი – 964;
 სემი – 18; 19; 21; 144;
 სენ-მარტენი – 163;
 სერაპიონ ზარზმელი – 539; 1148;
 სერგი არქიეპისკოპოსი – 119;
 სერგი პატრიარქი (კონსტანტინეპოლელი)
 – 649; 650;

- სერგი პატრიარქი (რუსეთის) – 1128;
 სვეტლოვი ე. – 88;
 სვეტლოვი პ. – 79;
 სვიდა – 560;
 სვიმახოსი – 83;
 სვიმეონ კათალიკოსი – 566;
 სვიმეონ მთავარეპისკოპოსი – 228;
 სვიმონ ლევანის ძე – 1005;
 სვიმონ მესვეტე – 386;
 სვიმონ მთავარეპისკოპოსი – 239; 241;
 სვიმონ მეფე – 913; 916; 945; 951; 969;
 970;
 სვიმონ მეფე (ქართლის) – 912;
 სვიმონ უფლისწული – 911;
 სვიმონ ჭყონდიდელ-მწიგნობართუხუცესი
 სვიმონ ჯულაეცი – 1059;
 სვიმონი (ივერონის წინამძღოლი) – 585;
 სიღამონიძე ეფრემ II – 1120; 1121;
 1123; 1128;
 სიღონია – 186;
 სიღონია (აბიათარის შვილი) – 92; 205;
 207-209; 213; 222; 1143;
 სილოვანი (ბერი) – 1029;
 სიმეონ ბეთ-არშამელი – 343;
 სიმონ I (მეფე) – 723; 913;
 სიმონ II სიმონ-ხანი – 963;
 სიმონ კანანელი – 112; 116; 118; 119;
 121-124; 127; 130; 134; 524; 563;
 567; 596; 602-604; 1138;
 სიმონ ლევანის ძე – 988;
 სიმონ ნასი – 95;
 სიმონ-პეტრე კათალიკოსი – 230;
 სიმონ-ხანი – 956; 960;
 სიმონ ჯულაეცი – 1059;
 სიროპულოსი სიღვესტეროს – 624; 625;
 სმბატ ბაგრატიონი – 406;
 სმბატ ვრკანი – 399; 400; 403-406; 408;
 415; 422;
 სმბატ მარზპანი – 451;
 სმბატი – 363; 411; 412;
 სოზომენე ერშია – 160; 162; 193; 225;
 226; 1142; 1161;
 სოკლოვი ივანე – 1108;
 სოკრატე – 160; 162; 173; 1142; 1161;
 სოკრატე სქოლასტიკოსი – 23; 140; 225;
 226;
 სოლომონ I – 1045; 1065; 1071; 1073-
 1075; 1084;
 სოლომონ II – 1075; 1085; 1096; 1097;
 სოლომონ ბრძენი – 945; 1053;
 სოლომონ მეფე – 1072; 1082;
 სოლომონი ვახტანგ V-ის ძე – 1005;
 სოლოლაშვილი ბიძინა – 959;
 სოსანა – 198; 1129;
 სოსანი – 848;
 სოსთენი – 453; 580;
 სოფიისკი ნიკონ (ეგზარქოსი) – 1101;
 1103; 1109;
 სოფრონ პალესტინელი – 650;
 სოფრონი – 120; 650;
 სოფრონი მიტროპოლიტი – 879;
 სოფრონიოსი მიტროპოლიტი
 (ნიკორწმიდელი) – 1093;
 სოფრონიუსი – 188;
 სპარამი ალბანეთის დედოფალი – 474;
 476;
 სტალინი ი. ბ. – 1120; 1121; 1126;
 სტატოფილე – 188;
 სტეფანე – 378; 651;
 სტეფანე ბიზანტიელი – 128;
 სტეფანე ეპისკოპოსი – 533; 1108;
 სტეფანე მტბევალი – 525; 526; 661;
 1148;
 სტეფანე პატრიარქი (ანტიოქიის) – 300;
 სტეფანე სანანოს ძე – 523;
 სტეფანე ჭყონდიდელი – 547; 549; 554;
 სტეფანე ხირსელი – 387;
 სტეფანოზ გურგენის ძე – 497;
 სტეფანოზ ეპისკოპოსი – 342; 377; 412;
 417;
 სტეფანოზ ერისმთავარი – 230; 231; 436;
 სტეფანოზ I ერისმთავარი – 448;
 სტეფანოზი – 342; 434; 437; 490; 491;
 517; 540;
 სტეფანოზი (მთავარი) – 391; 485;
 სტრაბონი – 38; 54; 65; 66; 85; 92; 111;
 140; 144; 170; 173; 182; 325; 326;
 328; 340; 366; 367;

სტენგენე ეპისკოპოსი – 417;
 სულეიმან II – 916;
 სულეიმან სულთანი – 917;
 სუმბატ I – 660;
 სუმბატ დავითის ძე – 564; 583; 1147;
 სუმბატ მეფე – 660;
 სუმბატ ტიუზერაკალი – 498;
 სუმბატი – 434; 449; 450;
 სურენი – 374;
 სსირტლაძე ზაზა – 355; 359; 537;

ტ

ტაბალუა ი. – 160;
 ტაბალი (თაბალი) – 53;
 ტარიჭანი – 531;
 ტაციტუსი (ტაციტი) – 108; 113; 114;
 328;
 ტერ შმოვანი – 732;
 ტერ-მკრტიჩიანი გ. – 698; 700;
 ტიბერი – 651;
 ტიბერიუსი – 123;
 ტიგრანი – 165-167;
 ტიმოთე არქიეპისკოპოსი – 1061;
 ტიმოთე ელური – 306;
 ტირიბაძე (სატრაპი) – 156; 157;
 ტირიდატი – 123;
 ტიტე მოციქული – 111;
 ტიტე ფლავიუსი – 120;
 ტოკარსკი ნ. – 641;
 ტორმასოვი – 1094; 1095;
 ტოტლევენი – 1071; 1072; 1074;
 ტრაიანე – 160; 161; 186; 605;
 ტროიცკი ს. – 131; 133; 233; 243; 244;
 246; 288; 313; 1127;
 ტურაევი – 24;

უ

უზუნ-ჰასანი – 901; 915;
 ულფილა ეპისკოპოსი – 98;
 უნდილაძე დავითი (დაუდ-ხანი) – 963;
 964;
 უობოსი – 67;
 უსლარ ჰ. – 38;
 უსუბი – 100;

უფლოს – 61;
 ურბან VIII – 965; 966;
 უხტანესი – 167; 169; 331; 332; 356; 361;
 362; 415; 417; 418; 422; 427-429;
 434; 460; 507-509; 804;

ფ

ფადლონი – 761; 762; 791; 796;
 ფათალი-ხანი – 1070;
 ფანა-ხანი – 1069;
 ფარნავაზი – 46; 47; 50; 52; 60; 61-69;
 71-73; 78; 84; 86; 87; 91; 136-138;
 147-150; 153; 155; 158; 172; 259;
 323-326; 349; 354; 366-369; 435;
 440; 447; 448; 483; 486; 499; 516-
 519; 563; 636; 677; 680; 687; 688;
 701; 702; 880; 922; 1080; 1145;
 1158;
 ფარნაოზ I – 1079;
 ფარნაჯომი – 65; 84;
 ფარსმან I – 114; 174;
 ფარსმან II (ქველი) – 109; 115; 122;
 151; 180; 687;
 ფარსმან VI – 484;
 ფასრსმან მეფე – 228; 229; 385; 514;
 517;
 ფარსმანი – 109; 110; 112-115; 120; 129;
 151; 158; 230; 241; 251; 254; 275;
 276; 282; 295; 386; 387; 484;
 ფაუსტოს ბუზანდი – 455;
 ფაუსტოსი – 331; 332;
 ფაფაზიანი იგნატი – 708;
 ფეიქარ-ხანი – 960-962;
 ფერაძე გრიგოლ – 1129; 1157;
 ფეროზი – 215; 219; 493;
 ფილიპე ბეთლემელი – 554;
 ფილიპე დიაკონი – 120;
 ფილიპე მოციქული – 111;
 ფილიპიკე (ვარდანე) – 503; 651; 652;
 ფირდოუსი – 1006;
 ფოკა – 434;
 ფოკა ეპისკოპოსი – 412; 417;
 ფოკა კეისარი – 377; 422;
 ფოტი პატრიარქი – 653; 572;

ფოტოს პატრიარქი – 665; 1152;
 ფსევდოკალისტანე – 685;
 ფსევდოპლუტარქოსი – 128;
 ფურცელაძე დ. – 1092;
 ფხალაძე მელქისედეკი III – 1120; 1123;
 1128;

ქ

ქავთარ ბარამის ძე – 749;
 ქათიბ-ჩელები – 908;
 ქაიხოსრო III – 910;
 ქაიხოსრო ათაბაგი – 915;
 ქაიხოსრო ლევანის ძე – 984-987;
 ქაიხოსრო მეფე – 1005;
 ქაიხოსრო სარდალი – 1039;
 ქამი – 18; 19; 21; 144;
 ქართამი – 117; 150; 681;
 ქართლოსი – 37; 38; 48; 56; 61; 63; 68;
 84; 99; 146; 150; 367; 516; 679; 687;
 689; 690; 694; 1155;
 ქასრე ამბარვეზი – 253; 433;
 ქეოვეან დედოფალი – 929; 930; 932; 933;
 935; 938-944; 949;
 ქერდოლ მათუსალა – 377; 378;
 ქერიმ-ხანი – 1044; 1069; 1072;
 ქერობინ აბულისძე – 885;
 ქითიმი – 20;
 ქიქოძე გაბრიელ ეპისკოპოსი – 1102;
 1114; 1129;
 ქიქოძე მ. – 1001;
 ქინიკნოვა – 732;
 ქრამ ხუარ ბორზარდ – 228; 241;
 ქრისტეფორე – 529;
 ქრისტეფორე აპაპუნელი – 458;
 ქრისტეფორე არქიეპისკოპოსი – 1003;
 ქრისტეფორე კათალიკოსი – 376; 649;
 656; 1019;
 ქრისტეფორე მთავარეპისკოპოსი – 107;
 კრიზოსტომოს მიტროპოლიტი – 1130;
 ქსენეფონტე – 50; 156-159; 297;
 ქუში – 99;
 ქუჯი – 63; 64; 136; 147-149; 155; 483;
 687;

ლ

ლეკონდი – 657;
 „ლომარო“ – 38;

ყ

ყაზან ყაენი – 838; 865;
 ყაზახ ბორჩალუ – 1043;
 ყაითმაზაშვილი ფილაძე – 732; 1050;
 1056-1059;
 ყამარი – 100;
 ყარა-ყალხანი – 725;
 ყაუხნიშვილი თ. – 159; 692;
 ყაუხნიშვილი ს. – 705;
 ყაფლანისშვილი დომენტი – 985;
 ყვარყვარე – 842; 887; 888; 901; 903;
 ყვარყვარე II ათაბაგი – 884; 885;
 ყვარყვარე III – 907;
 ყვარყვარე IV ათაბაგი – 890; 912;
 ყვარყვარე ათაბაგი – 872; 881; 883; 917;
 ყვარყვარე მთავარი (სამცხის) – 906;
 ყვარყვარე სპასალარი – 807;
 ყიფიანი დიმიტრი – 1092; 1101;
 ყიფშიძე იოსები – 49; 169;
 ყორღანაშვილი მერაბი – 959;
 ყორჩიბაში – 932;
 ყორჩიხა-ხანი – 960-962;
 ყუბანეიშვილი ს. – 346;
 ყუბასარ ამირსპასალარ-
 მანდატურთუხუცესი – 797; 800; 812;
 ყუთლუ-არსლანი – 800; 815; 816; 820;

შ

შაბურ I – 178;
 შაბურ II – 179;
 შაბური – 180; 181;
 შათი – 470; 480;
 შალვა ახალციხელი – 807; 810; 811;
 850;
 შალვა თორელი – 807;
 შალვა ქსნის ერისთავი – 929; 967;
 შალვა (ხორნაბუჯელის ძე) – 849;
 შალიკაშვილი კიკოლა – 913;
 შალიკაშვილი ოთარი – 910;

შამხალი – 937;
 შანიძე აკაკი – 103; 675;
 შანშე მანდატურთუხუცესი – 811; 835;
 შარაშიძე ქ. – 742; 743;
 შარვან შაჰი – 762;
 შარვანშა – 797; 807;
 შაჰ-აბას I – 949; 952; 972;
 შაჰ-აბას II – 949;
 შაჰ-აბასი – 704; 711; 724; 735; 913;
 931-938; 940-948; 960-963; 968; 977;
 1004; 1059; 1060;
 შაჰ-არმენ სუქმან II – 796;
 შაჰ-არმენი – 797;
 შაჰ-ისმაილი – 903; 904; 909; 918;
 შაჰ-თამაზი – 715; 910; 911; 934; 944;
 შაჰ-ნავაზ-ხანი – 983; 984;
 შაჰ-სეფი – 944; 949;
 შეთი – 18;
 შერვაშიძე – 858;
 შერვაშიძე ექვთიმე – 1098;
 შერვაშიძე ყვავ – 1028;
 შერო ალვანთა მთავარი – 474;
 შვარცი ედუარდ – 234;
 შილაკაძე ი. – 58;
 შილტბერგერი ი. – 67;
 შიო ახალი – 929; 1009;
 შიო (ბერი) – 1029;
 შიო კათალიკოს-პატრიარქი – 877;
 შიო მღვიმელი – 387; 391; 540; 1114;
 1148;
 შიოლაშვილ-ღუღუშაური ილია II –
 1121-1123; 1128-1130; 1135;
 შიოშ ბარათიანი (ბარათაშვილი) – 724;
 956;
 შმერლინგი რ. – 535;
 შოთა გრიგოლის ძე – 751;
 შოთა რუსთაველი – 824; 845; 1007;
 1009;
 შროშანა – 204;
 შტრიტერი – 67;
 შუშანია ალექსი – 1129; 1133; 1134;
 შუშანიკი – 81; 83; 224; 226; 354; 356;
 376; 400; 409; 412; 414; 483; 1147;
 შუხარდტი ჰუგო – 25;

R

ჩამჩი – 732;
 ჩამჩიანი – 447;
 ჩარმალან ნოინი – 841;
 ჩალატა ნოინი – 841; 852;
 ჩერმაგ კათალიკოსი – 275; 276; 386;
 ჩიმაგა კათალიკოსი – 229;
 ჩინგიზ ხანი – 833;
 ჩინგის ყენი – 866;
 ჩისტიაკოვი ი. – 78;
 ჩიქობავა არნოლდ – 29; 135;
 ჩიხა ერისთავი (დიმიტრის ძე) – 497;
 ჩოლოყაშვილი ბენა – 918;
 ჩოლოყაშვილი ბიძინა – 929; 967;
 ჩოლოყაშვილი ნიკოლოზ – 959; 992;
 ჩოლოყაშვილი ნიკოლოზ ამბა
 ალავერდელი – 107;
 ჩოლოყაშვილი ნიკოლოზ (ნიკიფორე
 ირბახი) – 711;
 ჩოლოყაშვილი რევაზ სახლთუხუცესი –
 960;
 ჩონჩოლ-მუსა – 1044;
 ჩორმალან ნოინი – 834;
 ჩუბინაშვილი გ. – 445; 448;
 ჩუბინაშვილი დავით – 98; 1155;
 ჩუღეცკი – 1101; 1103;
 ჩხარტიშვილი მ. – 194; 222; 226; 324;
 686; 1143; 1144;
 ჩხატარაიშვილი ქ. – 796;
 ჩხეიძე სეხნია – 1008; 1154;
 ჩხეტიძე ვედემონ I – 1010; 1154;

S

ცაგარელი აღ. – 1108; 1156;
 ცამციევი რ. – 192;
 ცეცე – 128;
 ციციკა მეფე – 43;
 ცინცაძე კალისტრატე – 511; 1103; 1116;
 1119; 1120; 1123; 1125; 1156; 1157;
 1163;
 ციციანოვი – 1094; 1095;
 ციციშვილი ბაადურ – 962;
 ციციშვილი ზაალი – 1018;

ციციშვილი ზაზა – 1018;
 ციციშვილი ნოდარ – 725; 965;
 ციციშვილი ციცი – 1018;
 ციციშვილი ქრისტეფორე – 1119; 1123;
 ცოტნე დადიანი – 842-844;
 ცქირი – 540;
 ცხადაძე ქ. – 705;

ძ

ძიდიგური შ. – 21; 25; 29; 59; 67; 70;

წ

წერეთელი აკაკი – 1108;
 წერეთელი დოსითეოსი – 1034;
 წმიდა ბასილი – 374; 939; 997;
 წმიდა გიორგი – 97; 197; 675; 754; 1153;
 წმიდა ნინო – 52; 87; 89; 97; 98; 133;
 143; 155; 160-162; 172; 183-185;
 188-195; 197-223; 226; 227; 235;
 238; 239; 241; 265; 266; 272; 278;
 315; 329; 348; 350; 354; 364; 391;
 392; 509; 524; 537; 551; 552; 554;
 555; 557; 606; 683; 686; 692; 881;
 886; 891; 893; 965; 1010; 1092;
 1139; 1143-1145; 1152; 1153; 1158-
 1161;
 წულაია გ. – 496; 516; 518; 520; 565;
 წუწუნავა იოანე ეპისკოპოსი – 1073;

ჭ

ჭავჭავაძე გარსევანი – 1076;
 ჭავჭავაძე ილია – იხ. ილია მართალი
 ჭიაბერ მანდატურთუხუცესი – 801;
 ჭიჭინაძე გ. – 1152;
 ჭიჭინაძე ზ. – 729; 732; 733;

ხ

ხამურაბ მეფე – 32;
 ხანთაძე გიორგი – 1023;
 ხახანაშვილი ალექსანდრე – 1108; 1152;
 ხახანაშვილი ბ. – 736;
 ხეთთურა – 33;
 ხელაია ამბროსი – 1110; 1111; 1113;
 1115-1120; 1123; 1125; 1129; 1157;

ხელაშვილი იოანე – 538; 1100;
 ხერხეულიძე ალათანგ – 962;
 ხერხეულიძე ნიკოლოზ – 721; 1053;
 ხერხეულიძე ომან – 1155;
 ხინთიბიძე ე. – 98; 193;
 ხონელია რ. – 636;
 ხორეშანი – 934; 945;
 ხოსრო – 269; 273; 274; 308; 340; 363;
 372; 375; 385; 434; 456; 457; 468;
 576; 648;
 ხოსრო I ანუშირვანი – 117; 308; 373;
 435; 446; 455;
 ხოსრო II ფარვიზი – 117; 341; 373; 399;
 402; 406; 420-422; 434; 436; 437;
 452;
 ხოსროვი – 179; 470; 472;
 ხრისანფი პატრიარქი – 333; 502; 505;
 506; 588; 615; 1157;
 ხრისო – 186;
 ხრუშოვი ნ. – 1120; 1121;
 ხუარა მოგვი – 209;
 ხუარან-ხუარა – 213;
 ხუარანძე – 261; 269; 273;
 ხუდაბაშოვი – 163;
 ხუდადოვი ნიკოლოზ – 732;
 ხუედიოსი – 530;
 ხუციშვილი პაპუნა – 973;

ჯ

ჯავანშირი – 726;
 ჯავახიშვილი ალექსანდრე – 642;
 ჯავახიშვილი იოსებ – 985;
 ჯავახიშვილი ივანე – 24; 29; 31; 40; 41;
 49; 67; 70-72; 75; 77; 85-87; 92; 97;
 100; 108; 131; 137; 154; 161; 163;
 170-176; 186; 196; 223; 224; 254;
 256; 257; 259; 315; 323; 327; 328;
 330; 331; 333; 339-346; 386; 387;
 390; 392; 422; 423; 427; 447; 496;
 505; 519; 526; 527; 545; 546; 550;
 603; 637; 638; 642; 643; 703; 766;
 769; 773; 775; 777-779; 781; 783;
 788; 812; 818; 830; 834; 861; 862;
 877; 889; 895; 920; 937; 949; 950;

960; 979; 1012; 1068; 1087; 1143-
1146; 1148; 1149; 1151; 1157; 1160;
1161;

ჯავახოს – 61; 516;

ჯაიანი ბეჟან – 1017;

ჯალ-ალ-ელ-დინი – 810; 811; 850;

ჯანაშვილი მოსე – 83; 637; 1055; 1156;

ჯანაშია ნ. – 251-253; 257; 316; 320;
1142;

ჯანაშია სიმონ – 26-28; 31; 38; 39; 44;
45; 47-49; 51; 52; 53; 54; 67; 68; 69;
71; 77; 249; 253; 256; 257; 314; 324;
441; 446; 447; 552; 553; 1001; 1140;
1157;

ჯანდიერი დავითი – 936;

ჯაფარი ხალიფა – 527;

ჯაფარიძე პავლე – 1116;

ჯაფარიძე ტრიფონ – 1111;

ჯაყელი – 807;

ჯაყელი ახალციხის ფაშა – 1084;

ჯაჯანიძე გერმანე – 1129;

ჯეჰან-შაჰი – 880;

ჯიბლე ხაკანი (ჯებუ ხაქანი) – 437; 468;
469; 470;

ჯილა დ. – 626;

ჯოვით პაოლო – 909;

ჯოჯიკი ვაშდენის ძე – 452; 699;

ჯუანშერ სპასპეტი – 240; 261-263; 269;
286;

ჯუანშერი – 68; 152; 154; 155; 251; 255;
256; 259; 273; 283; 284; 309; 310;
314; 315; 321; 343; 366; 368; 387;

435; 447; 483; 487; 490; 493; 494;
496; 553; 554; 1145; 1146;

ჯუანშერი ალვანთა მთავარი – 471;

კ

კაბოვი – 1076;

კაიკი – 56; 58; 59; 608; 685;

კამამი – 452;

კაოსი – 38; 56; 59; 146; 367; 680; 685-
687; 1155;

კარანი – 31;

კარმა – 55;

კარნაკი ა. – 192;

კასანბეგი – 888;

კეკელის მილეტელი – 46;

კერაკლე – 41; 42;

კერაკლე კეისარი (იმპერატორი) – იხ.
ერეკლე კეისარი

კერბერტი თომასი – 985;

კეროდე – 88; 111; 206;

კეროდოტე – 20; 38; 39; 45; 46; 53; 55;
90; 157;

კეროსი – 37; 56; 99;

კირკან II – 95;

კოვსეფი კათალიკოსი – 462;

კოვსანეს ოძნეცი – 656; 657;

კომელი ფრ. – 24;

კორაციო ჯუსტინიანო – 625;

კორმიზდი – 433;

კოპანეს კათალიკოსი – 342;

კუსეინი – 989;

ბ) გეოგრაფიულ სახელოთა

ა

აბაზგია (აბასგია) – 299; 501; 503; 515;
602; 892;

აბასაბადი – 934;

აბაშა (მდინარე) – 524;

აბოცი – 662;

აგარაკი – 273; 318; 322; 343;

აგარანი – 750; 752;

აგრიზი – 1043;

აღარბაღაგანი – 564; 837; 850;

აღიგენი – 742;

აგარეთი – 605; 606;

ავლაბარი – 878; 1037;

ავლაბრის ჭალა – 878;

ავსტრია – 1135;

ავლანეთი – 833;

- ავღანი – 1042;
 ავჭაღლა – 748; 756;
 აზატი (მდინარე) – 375; 457;
 აზერბაიჯანი – 793; 795; 797; 837; 925;
 1066; 1069; 1076; 1085; 1118;
 აზოვი – 894;
 აზოვის ზღვა – 20;
 ათენი – 244; 654;
 ათონი – 1149; 1150;
 ათონის მთა – 573; 587;
 ათონის მონასტერი – 83; 558; 583; 783;
 789; 878;
 აია სოფია – 303; 647;
 აირარატის პროვინცია – 457; 458; 707;
 აკეთი – 1021; 1049;
 აკროპოლისი – 65; 93;
 ალაგირი – 1100;
 ალავერდი – 630; 632; 783; 849; 936;
 943; 950; 966-968; 1010; 1023; 1032;
 1092; 1095; 1099;
 ალაზანი – 607; 1060;
 ალაზნისპირეთი – 838;
 ალამუთი – 841;
 ალამუთის ციხე – 852; 911; 912; 945;
 ალანია – 129; 543;
 ალბანეთი (ალვანეთი) – 45; 51; 52; 65;
 92; 94; 96; 109; 110; 113-115; 169;
 170; 172; 174; 248; 255; 256; 311;
 328; 329; 336; 343; 352-357; 361;
 363; 380; 382; 386; 388; 396; 400;
 407; 410; 414; 418; 429; 431; 442;
 452; 460-462; 465-468; 471; 472;
 474-481; 484; 502; 507-509; 513;
 537; 543; 549; 551; 576; 601; 607;
 616; 617; 640; 647; 652; 655; 657;
 671; 697; 708; 828; 873; 874; 909;
 916; 1070; 1139;
 ალბანია – 341; 440; 909;
 ალექსანდრე ნეველის ტაძარი – 1128;
 ალექსანდრია – 83; 133; 233; 234; 244;
 288; 290-293; 298; 301; 303; 306;
 312; 314; 317; 410; 423; 438; 463;
 466; 611; 615; 616; 618-623; 625;
 627; 647; 649; 653; 809; 829; 879;
 1137;
 ალვანია – 935;
 ალი – 958; 1057;
 ალიანთი (სოფელი) – 738;
 ალინჯის ციხე – 863; 867; 868;
 ალონი – 753;
 ალჟირი – 916;
 ამასია – 621; 1012;
 ამიერკავკასია – 27; 28; 45; 54; 71; 108;
 112; 117; 181; 251; 252; 254; 258;
 278; 279; 284; 321; 336; 341; 352;
 353; 358; 385; 387-389; 396; 400;
 403; 418; 420; 426; 434; 438; 440;
 451; 452; 460-462; 465; 467; 468;
 470; 496; 497; 513; 535; 544; 577;
 657; 661; 680; 681; 736; 743; 790;
 791; 793; 795; 821; 862; 864; 865;
 909; 912; 921; 931; 935; 937; 1000;
 1066; 1067; 1069-1071; 1075; 1084;
 1112; 1140; 1146; 1159;
 ამუქი (სოფელი) – 878;
 ანაკოფია – 524; 762;
 ანაკოფიის ციხე – 584;
 ანანური – 741; 1020; 1022; 1041; 1077;
 ანატოლია – 27; 762;
 ანდრიაწმიდა (სოფელი) – 1121;
 ანისი – 363; 498; 586; 603; 604; 609; 617;
 755; 763; 765; 769; 786; 794-797;
 799; 804; 809; 815; 821-823; 836;
 842; 843; 862; 872; 874; 953;
 ანკარა – 1065;
 ანკვირია – 313;
 ანტიოქია – 111; 112; 118; 132; 133; 178;
 192; 193; 205; 232-236; 238; 239;
 242-246; 250; 269; 272; 277; 278;
 287; 288; 290-293; 295; 298-303;
 311; 312; 314; 317; 333-336; 389;
 423; 439; 454; 459; 460; 464; 466;
 473; 499; 501; 503-506; 509; 511;
 514; 515; 543; 548; 563; 574; 587-
 595; 597; 598; 602; 610-612; 615;
 616; 618-623; 625; 627; 653; 666;
 680; 748; 762; 763; 784; 809; 879;
 885; 886; 888-893; 1016; 1127; 1131;

- 1138; 1150; 1151; 1161; 1162;
 ანჩის საყდარი – 540;
 ანჩისხატის ეკლესია – 1055; 1065;
 ანძიადორი (ანძიოდორი) – 64; 264;
 ანძორეთი – 264;
 ანწუხი – 606; 607;
 აპენინის ნახევარკუნძული – 24; 26;
 აპულია – 653;
 არაბეთი – 94; 96; 109; 291; 524; 555;
 754;
 არაგაწის მთა – 393;
 არაგვი – 212; 1041;
 არაგვი (მდინარე) – 61; 263; 876;
 არაგვის საერისთავო – 1020;
 არაგვის ხეობა – 47; 866; 869; 1042;
 არაღეთი (სოფელი) – 872;
 არამუნთა – 377;
 არანი – 761; 828;
 არარაღის ქვეყანა – 58;
 არარატი – 376-378; 751; 794; 795;
 არარატის მთა (მასისი) – 55; 98;
 არარატის მთები – 18; 837;
 არარატის სომხეთი – 862;
 არაქსი (მდინარე) – 53; 66; 156; 157;
 163; 194; 564; 607-609; 791; 836;
 837; 1043; 1044; 1066; 1068; 1069;
 1075;
 არგვეთი – 109; 141; 326; 327; 369-371;
 450; 488; 491; 493; 501; 503; 504;
 524; 557; 746; 789; 803; 1013; 1026;
 არღაბაგანი – 915;
 არღისი (სოფელი) – 738;
 არეზი (მდინარე) – 607-609; 963; 964;
 არზრუმში – 164; 609; 708; 797; 806; 872;
 908; 910; 914; 916; 953; 964; 970;
 1002;
 ართვინი – 49;
 არიან-ქართლი – 37; 50; 51; 52; 61; 689;
 690; 691; 694; 695;
 არმაზი (ქალაქი) – 65; 66; 92; 93; 108;
 268; 274;
 არმაზის მთა – 52; 61; 212;
 არმაზის ციხე – 93; 114; 202; 314;
 არმაზის ხევი – 109; 114;
 არმენია (არმინია) – 55; 65; 66; 114; 452;
 479; 765; 768;
 არტაანი – 151; 183; 272; 318; 322; 343;
 516; 517; 662; 709; 807; 858; 910;
 1072;
 არტაანის ნაქალაქევი – 64;
 არტანუჯი (არტანისი) – 116; 267; 746;
 858;
 არტანუჯის ციხე – 267; 528; 540;
 არტანუჯის ხევი – 267;
 არტაშატი – 113; 115; 116;
 არტაჰანი – 328;
 არქილია (არხილია) – 616; 622;
 არცახი – 311; 352; 1043;
 არსაბე (არახვე-სუ) (მდინარე) – 122;
 ასია – 119; 128; 129; 234; 242; 243; 287-
 289; 291; 292; 294; 299; 301; 313;
 322;
 ასირია – 881;
 ასისფორი – 746;
 ასპინძა – 741; 747; 1072;
 ასტარაბადი – 950; 968;
 ასტრახანი – 1001; 1047; 1056;
 ასურეთი – 40; 41; 111; 112; 374; 427;
 658; 757;
 ასურისტანი – 64;
 ატენი – 108; 448;
 ატენის სიონი – 342; 347; 485; 527; 701;
 ატენის ციხე – 944;
 ატლანტის ოკეანე – 21; 94; 710; 1057;
 ატროპატენა – 178;
 აფრიკა – 112
 აფსარი – 109; 121-123;
 აფსარი (ჭოროხი) (მდინარე) – 122;
 აფსარის ციხე-სიმაგრე – 121, 122, 130;
 აფშილეთი – 524;
 აფხაზეთი – 118; 119; 127; 128; 152-154;
 158; 161; 167-169; 263; 267; 274;
 278; 299; 323; 334; 335; 344; 347;
 351; 366; 368; 371; 442; 447; 468;
 483; 485-490; 492-496; 498-507; 514-
 518; 520; 521; 528; 544; 545; 548;
 551; 554; 558; 559; 563-565; 567;
 573; 584; 596; 599; 601-606; 613;

617; 629-632; 659; 660; 689; 747;
750; 753; 760; 771; 785; 799; 800;
802-805; 814; 818; 820; 822; 839;
843; 844; 847; 858; 859; 872; 882;
891; 892; 894-897; 924; 925; 927;
973-977; 996; 1010-1017; 1020;
1027; 1028; 1033; 1054; 1074; 1079;
1090; 1093; 1097; 1099; 1109; 1129;
1132; 1140; 1146; 1151; 1154; 1157;
1159;

აქადი – 32; 99;

აქაია-ათენი – 654;

აქილი – 622;

აშორნია – 753; 792;

აშოცი – 182;

აშრაფი – 947;

აშქეზანი – 20;

ანაბეთის ციხე – 738;

აწყური (აწყვერი) – 124; 125; 129; 188;
257; 409; 662; 853; 881; 884; 890;
891; 900; 902; 903; 923; 955; 1071;
1139;

აწყურის ტაძარი – 125; 127;

აჭარა – 109; 325; 326; 366; 367; 369;
746; 881; 895; 1073; 1090; 1117;
1129;

ახაია (ახაიე) – 653;

ახალგორი – 741;

ახალდაბა – 740;

ახალი ათონი – 122;

ახალსოფელი – 741;

ახალ-უბანი – 878;

ახალქადაქი – 723; 740-742; 1063;

ახალციხე – 714; 716; 723; 732; 736;
742; 912; 955; 961; 962; 970; 1045;
1063; 1065; 1066; 1071; 1072; 1121;

ახალციხის საფაშო – 713;

ახალციხის წმ. მარინეს ეკლესია – 742;

ახიზა – 257; 267; 272; 318; 322; 343;
517;

ახიზას ციხე – 267; 540;

ახსუ (მდინარე) – 564; 836;

ახტალა – 47; 878; 1017; 1117;

ახტამარის საკათალიკოსო – 709;

აჯამეთი – 747;

ბ

ბაბილონი – 23; 25; 30; 31; 32; 39; 40;
42-44; 58; 88; 98; 99; 549;

ბათუმი – 122; 895; 910; 996; 1015; 1074;
1120; 1128; 1129;

ბაზალეთის ტბა – 963;

ბაზელი – 624;

ბაღკანეთის ნახევარკუნძული – 24; 26;
585; 653;

ბამბაკის მთა – 47;

ბანა – 409;

ბარაღეთი – 1023;

ბარდა – 961; 962; 964; 987;

ბარდავი – 261; 433; 652; 753; 792; 795;
806; 838; 867;

ბარდაშენი – 607;

ბარეთელთა – 530;

ბარიკას კარი – 446;

ბასიანი – 377; 457; 531; 609; 666; 751;
755; 797; 808; 809;

ბაქო – 970;

ბაღდადი – 269; 450; 529; 549; 1072;

ბახრეინი – 316;

ბახტრიონი – 966; 967;

ბეღია – 148; 567; 632; 1010; 1016;

ბეთანია – 789;

ბეთ-ლაპატი – 299;

ბეთლემი – 89; 99; 119; 917;

ბელაქანი – 607; 853; 897; 933; 992;
1017; 1042; 1065; 1066; 1071; 1089;

ბელგია – 1135;

ბერბუკი (სოფელი) – 740;

ბერდუჯი (დებედა) – 51;

ბერდრუჯი (ბერდუჯისი) (მდინარე) – 260;
690;

ბერთუბანი (დავით-გარეჯა) – 1028;

ბიზანტია – 106; 117; 153; 155; 156; 182;
183; 193; 233; 237; 238; 248-251;
278-282; 284; 286; 288; 290; 295;
296; 298; 299; 302; 306; 309; 314;
316; 317; 319-323; 327; 329; 337;
339; 340; 344; 351; 362-364; 366;
369; 370; 382; 383; 387; 388; 391;

398-402; 422; 424; 427; 429; 430;
433-435; 438; 439; 445-447; 449-452;
461; 464; 465; 479; 487; 490-492;
496; 503; 505; 522; 526; 527; 532;
536; 555; 556; 564; 565; 567; 568;
571-573; 575-577; 579; 581-587; 589;
590; 592; 594; 595; 597; 598; 606;
613-615; 619; 623; 624; 627; 644;
646; 648; 650; 651; 653; 655-657;
658; 661; 664-667; 670-675; 677;
678; 686; 699; 707; 762; 786; 789;
825; 837; 886; 896; 900; 1105; 1140;
1144; 1149; 1150; 1162;

ბიზანტიონი – 290;

ბოთინია (ბოთვინია) – 119; 291; 292; 313;
652;

ბირთვისის ციხე – 528;

ბირთვისის ციხის ეკლესია – 868;

ბიჭვინთა – 188; 366; 489; 599; 602; 604;
605; 632; 893; 894; 924; 976; 1010;
1013-1018; 1021; 1023; 1027; 1033;
1080;

ბიჯნი – 379;

ბიჯნისი – 797;

ბოგდანოვკა – 741;

ბოდბე (დაბა ბოდი) – 217; 219; 220; 222;
223; 257; 315; 1095; 1099; 1143;

ბოლნისი – 257; 273; 318; 322; 327; 343;
789; 1017;

ბოჟანას წყარო – 755;

ბორი (სოფელი) – 109;

ბოროტა – 753;

ბორჩალო – 736; 1043; 1060;

ბოსნია – 916;

ბრიტანეთის კუნძული – 559;

ბულგარეთი – 244; 541; 566; 585; 616;
623; 757; 861; 916; 1126; 1127;
1131;

ბურგუნდია – 887; 888;

ბ

გაგი – 755; 803; 807;

გაღატია – 119;

განუხი – 607;

განძაკი – 1043;

განძასარი – 964;

განჯა (განძა) – 363; 754; 762; 796; 806;
807; 820; 828; 838; 851; 872; 916;
935; 937; 961; 963; 964; 1043; 1066;
1069; 1076; 1081;

განჯის კარი – 965;

გარდაბანი – 378; 446; 700;

გარდმანი – 311;

გარეჯის უდაბნოები – 537; 538; 878;
853;

გარიზინი – 92;

გარინი – 622;

გარისი – 911;

გარნისი – 377; 810;

გაჩიანი – 136; 315; 361; 700; 750; 873;
874;

გეგუთი – 802; 803;

გელათი – 750; 769; 772; 950; 976; 1010;
1046; 1055; 1098; 1113; 1123; 1152;

გელაქუნის მთები – 837;

გენუა – 1113; 1115-1117;

„გეორგია“ – 559;

გეორგიევსკი – 1067; 1091;

გერიზიმის მთა – 95;

გერმანია – 20; 981; 1120; 1125; 1135;

გილან-მაზანდარა – 947;

გილაქმა – 915;

გისის ეკლესია – 474; 478;

გიშის ციხე – 751;

გლოლა-ღების სანახები – 605;

გოგარენე – 66; 182;

გოთეთი – 515; 543; 605; 892;

გოლგოთა – 860; 878; 917;

გოლოვინო – 47;

გონია – 961; 972;

გონიო – 109; 121; 122;

გონიოს ციხე-სიმაგრე – 122;

გორი – 108; 490; 713; 715; 721; 736;

740; 794; 912; 913; 935; 955; 958;

971; 1057; 1089; 1097; 1100;

გორის ციხე – 913; 955;

გოსტიბი – 946;

გრაკალი – 740;

გრემი – 909;
 გუასპურაგანი – 228;
 გუგარქი (გუგარეთი) – 165-167; 182; 183;
 193-195; 317; 318; 327-329; 342;
 356; 358; 360-363; 370; 409; 412;
 436; 444; 446; 449; 452; 474; 485;
 487; 553; 640; 660; 682; 684; 700;
 701; 1158;
 გუდაყვა – 443; 449; 567;
 გუთეთი – 460; 544;
 გულამყალა – 948;
 გულგულა – 315;
 გულისტანი – 755;
 გუმბადი – 440;
 გუნათლე – 530;
 გურია – 145; 161; 491; 493; 501; 502;
 803; 858; 872; 895-897; 907; 910;
 914; 916; 919; 922; 971; 996; 1010;
 1011-1013; 1015; 1017; 1021; 1045;
 1049; 1055; 1073; 1074; 1078; 1079;
 1084; 1085; 1089; 1095-1099;
 გურჯისტანი – 910;

ღ

დაბისა – 540;
 დადაშენი – 786;
 დავით გარეჯა – 357-359; 929; 1010;
 1018; 1027-1029; 1032; 1055; 1095;
 დავით გარეჯის ნათლისმცემლის
 მონასტერი – 998; 1028; 1029; 1095;
 დავით გარეჯის დოღოს მონასტერი –
 1028; 1029;
 დაკია – 653;
 დამასკო – 111; 649;
 დამპალო – 1020;
 დანია – 1135;
 დარღანია – 653;
 დარიაღანი – 865; 866;
 დარიაღლი – 446; 660; 752; 864; 866;
 დარიაღლის კარი – 263; 875;
 დარუბაღ – 99;
 დარუბანდი – 797; 828; 836; 858; 864;
 867; 873; 909; 937; 1001;
 დარჩელი – 1026;

დასავლეთ იბერია – 559;
 დასარლი (სოფელი) – 878;
 დაღესტანი – 605; 606; 853; 866; 908;
 912; 931; 964; 1001; 1043;
 დებედა – 838;
 დებედას ხეობა – 931;
 დელფოსის სამისნო – 70;
 დემოთის ციხე – 151;
 დერბენდი – 357; 606; 908;
 დვალეთი – 606; 866; 973; 975; 1003;
 1041;
 დვინი – 200; 304-309; 311; 331; 362;
 373-377; 379-382; 387; 388; 398;
 399; 401; 407; 418; 421; 455; 480;
 481; 456; 459; 533; 552; 555; 575;
 647; 648; 652; 656; 671; 797; 804;
 809; 836; 862;
 დიაოხი – 47; 608; 921;
 დიაუხი – 28;
 დიდაჭარა – 125; 899;
 დიდგორი – 754; 763; 767; 793; 807;
 დიდი ბრიტანეთი – 1134;
 დიდი გარეჯვარი – 740;
 დიდი გელაქუნი – 806;
 დიდი ლიახვი – 739; 1041;
 დიდოეთი – 964;
 დივრი – 531;
 დიოსკურია – 122;
 დირბი – 740;
 დიღმის ველი – 62;
 დიღომი – 739; 748;
 დმანისი – 755; 763; 789; 796; 797; 849;
 1017;
 დმანისის ციხე – 1053;
 დუშეთი – 967;

ე

ეპეიდა – 29;
 ეგეოსის ზღვა – 710;
 ეგვიპტე – 32-35; 40; 76; 79; 88; 94; 109;
 111; 112; 292; 298; 301; 302; 312;
 314; 416; 427; 438; 444; 522; 651;
 859; 861; 878; 916; 970; 971; 1037;
 ეგრი – 1160;

ეგრისი – 51; 63; 64; 68; 110; 119; 136;
 145; 147-155; 172; 173; 181; 192;
 193; 195; 251; 258; 259; 262; 275;
 323-327; 329; 342; 365-370; 385;
 441; 442; 444-448; 450; 483-485;
 487; 488; 490; 491; 493; 496; 501;
 503-505; 516; 517; 520; 524; 557;
 659; 660; 563; 687; 688; 927; 1140;
 1159; 1160;
 ეგრისის ზღვა – 483;
 ეგრისწყალი (მდინარე) – 37; 45; 50; 52;
 64; 65; 148; 153; 154; 158; 170;
 172; 174; 195; 196; 330; 366; 367;
 442; 449; 450; 514; 687; 689; 690;
 694; 695; 1080; 1081; 1158;
 ეღესა – 299; 300;
 „ევნუქის ციხე“ – 916;
 ევფრატი – 20; 27; 28; 31; 32; 39; 163;
 608; 609;
 ევქსინის პონტო – 140; 161; 162;
 ეზინკი – 828;
 ეთიოპია – 112; 119; 121; 130;
 ეპელეცი – 64; 264;
 ეკი – 1013;
 ელადა – 96; 616; 809; 829; 1126; 1127;
 1132;
 ელაფსი – 901;
 ელარბინი (დაბა) – 201;
 ელივარდი – 377; 379;
 ელისენი – 607;
 ენგური (მდინარე) – 50; 974; 996; 1016;
 1017; 1028;
 ენისელი – 908; 931; 953;
 ეპირი – 653;
 ერასტი – 1023;
 ერაყი – 809; 962; 970; 971;
 ერევანი – 743; 931; 970; 986; 1002;
 1043; 1066; 1069; 1070; 1076;
 ერეკტი – 99;
 ერზინკანი – 564;
 ერზინჯანი – 564;
 ერზრუმი – იხ. არზრუმი
 ერთაწმიდა – 946;
 ერიღუ – 32;

ერუშეთი – 215; 257; 272; 318; 322; 343;
 517;
 ერწო – 329; 441; 876; 935; 936; 967;
 ერწუხი – 749; 774;
 ესპანეთი – 23; 94; 167; 559; 561; 937;
 963; 981; 1135;
 ეფესია – 621;
 ეფესო – 111; 199; 287; 289; 300; 305;
 466; 473; 625; 646;
 ემბოადინი – 709; 710; 716; 719; 720;
 723; 726-729; 742; 994;

3

ვაკე – 337; 365;
 ვალაშკერტი – 609; 786; 914; 953;
 ვალახეთი – 916;
 ვანი – 326;
 ვანის ნაქალაქარი – 369;
 ვანის ტბა – 28; 564; 617;
 ვანქი – 732;
 ვანქის საყდარი – 737;
 ვარდიანი – 607;
 ვარდისუბანი (სოფელი) – 739; 878;
 ვარდციხე – იხ. როდოპოლისი
 ვარციხე – 442; 450;
 ვარძია – 808; 809; 829; 885; 886; 854;
 904; 910;
 ვარზიანი (სოფელი) – 738;
 ვასპურაგანი – 375;
 ვატიკანი – 625; 727; 996;
 ვალარშაპატი – 191; 646-648;
 ვაჟა (სოფელი) – 740;
 ვაშნარი – 443-445;
 ველთა (სოფელი) – 878;
 ველი (სოფელი) – 608; 734;
 ველისციხე – 273; 847;
 ვენეცია – 624; 901;
 ვექინის ციხე – 747;
 ვერხვიანთ ზეგანი – 607;
 ვექსინის ზღვა – 691;
 ვლადიკავკაზი – 1099; 1100;
 ვლადიმირის ეპარქია – 720; 1047;
 ვლადიმირის და იეროპოლისის ეპარქია –
 1048;
 ვოლგისპირეთი – 812; 835;

ზ

ზადენ-გორა (სოფ.) – 125;
 ზადენ-ციხე – 65; 84;
 ზადენის მთა – 212;
 ზარი – 607;
 ზეგამი – 909;
 ზედაზნის ციხე – 748;
 ზემორეხი – 741;
 ზესტაფონი – 109;
 ზიგანევი – 443; 449;
 ზირკიანი (ზირკიანთ ეკლესია) – 737;
 ზოდეხი (სოფელი) – 738; 739;
 ზღუდერი – 108;

თ

თაბორის მთა – 204;
 თაგრიზი – 710; 864; 872; 880; 915; 964;
 970; 987; 1002; 1066;
 თაკვერი – 155; 337; 365; 413; 491; 493;
 501; 803;
 თასმაღური (სოფელი) – 726;
 თბილისი – 62; 83; 168; 170; 181; 228-
 230; 241; 257; 274; 275; 314; 341;
 356; 363; 364; 416; 422; 433; 436;
 437; 449; 468-471; 485; 486; 491;
 497; 512; 518; 527; 528; 540; 563;
 570; 586; 629; 633; 638; 658; 659;
 662; 710; 713; 715; 716; 720; 721;
 723; 724; 726; 729; 731-733; 737;
 741-743; 750; 754; 756; 761-763;
 765; 785-787; 789; 803; 804; 811;
 812; 821; 834-836; 849-851; 858;
 859; 861; 865; 874; 880; 901; 909;
 911; 912; 936; 947; 950; 956; 958;
 961; 963; 973; 980; 998; 1008; 1029;
 1032; 1035; 1037; 1038; 1050; 1054;
 1055; 1057; 1058; 1060; 1076-1078;
 1085; 1094; 1095; 1097; 1099; 1100;
 1110; 1112; 1113; 1121-1123; 1126;
 1130; 1131; 1156; 1164;
 თბილისის ეკლესია – 878;
 თბილისის ციხე – 279; 468; 903; 909;
 911; 983; 985; 1043;
 თბილისის წმ. ნიკოლოზის ეკლესია – 1107;

თებე – 444;
 თებელი – 738;
 თეთრიწყალი (მდინარე) – 836; 837; 908;
 1066;
 თეკლათი – 1013;
 თელავი – 741; 1054; 1056; 1099; 1100;
 თელავის ღვთისმშობლის ეკლესია – 737;
 თელეთის წმ. გიორგის ეკლესია – 737;
 თემურა – 915;
 თეოდორე-წმიდა – 379;
 თეოდოსია – 605;
 თეოდოსიოპოლისი – 459; 607;
 თერგი (მდინარე) – 263; 866;
 თესალია – 653;
 თესალონიკე – 623;
 თეძამი (მდინარე) – 958;
 თეძმის ხეობა – 869;
 თიანეთი – 441; 935; 936; 897;
 თმოგვი – 747; 800; 805;
 თორთომი – 953;
 თორთუმის ციხე – 869;
 თორღვას ციხე – 935;
 თოშეთი – 607;
 თრაკია – 233; 234; 242; 243; 287-289;
 291; 292; 294; 298; 301; 313; 314;
 322; 543; 829;
 თრიალეთი – 27; 168; 183; 328; 662;
 748; 750; 751; 754; 755; 789; 803;
 838; 869; 946; 1022; 1023;
 თურქეთი – 609; 623; 708-711; 714; 718;
 723; 728; 734; 736; 765; 912; 916-
 918; 954; 955; 957; 958; 971; 982;
 990; 992; 998; 1000; 1001; 1003;
 1045; 1072; 1073; 1075; 1084; 1089;
 1099;
 თუშეთი – 219;
 თუხარისი – 152; 153; 182; 267; 483;
 516;
 თხოთის მთა – 211; 217;

ი

იავა – 710;
 იბერია (ივერია) – 20; 39; 42; 45; 50; 51;
 53; 65; 66; 84; 92-97; 108-117; 120-

- 123; 127-131; 133; 139-141; 143;
 145; 153; 157-162; 167-172; 174;
 178; 179; 181; 182; 189; 194; 244;
 279; 299; 323; 325-328; 334; 336;
 339-341; 345; 346; 349; 354; 357;
 361; 364-366; 368; 369; 383; 422;
 433; 439-442; 446; 449-451; 479;
 483; 484; 501-503; 505; 506; 515;
 521; 541; 543; 550; 558-561; 563;
 591; 605; 607; 608; 612; 614-617;
 620-622; 624-626; 699; 892; 893;
 921; 963; 1014; 1078; 1079; 1105;
 1106; 1108; 1125; 1131; 1159; 1161;
- იბერია ზემო – 67; 501; 502; 504; 506;
 527; 563-565; 604; 616; 1014; 1078;
 1082; 1157;
- იბერია ქვემო – 501; 502; 505; 506; 527;
 544; 563; 565; 567; 604; 615; 616;
 892; 1014; 1078; 1082; 1157;
- იბერიის ნახევარკუნძული – 26;
- იერუსალიმი – 40; 42; 43; 79-81; 88; 96;
 111; 112; 119; 120; 122; 124; 126;
 129; 198; 199; 205; 206; 215; 219;
 234; 244; 269; 271; 273; 291; 292;
 313; 314; 319; 322; 331; 335; 363;
 373; 391; 397; 402; 404; 406; 410;
 411; 413; 421; 423; 434; 435; 454;
 463; 472; 473; 478; 480; 489; 500;
 509; 513-515; 527; 543; 551; 552;
 569; 576; 585; 587-589; 598; 611;
 615; 616; 618-623; 625; 627; 647;
 649; 674; 748; 757; 762; 767; 769;
 808; 809; 859; 860; 878; 879; 885;
 886; 888; 892; 893; 917; 918; 931;
 1016; 1137; 1150;
- იფრონი – 569; 573; 574; 582-587; 598;
 930; 1149;
- იფრის ხეობა – 794;
- იფრისპირეთი – 795; 838;
- იზმირი – 1065;
- იკორთა – 1010;
- ილირია – 301; 653;
- ილირიკია – 291; 292;
- ილდაზი – 792;
- იმერეთი – 145; 161; 327; 445; 488; 502;
 559; 603; 628; 630; 725; 732; 750;
 873; 887; 896-898; 903; 906; 909;
 910; 914; 916; 919; 920; 922; 924;
 935; 945; 947; 964; 966; 968; 971;
 974; 976; 983; 985; 987; 990; 996;
 1008; 1010-1013; 1017; 1022; 1045;
 1051; 1054; 1055; 1057; 1063; 1066;
 1071; 1073; 1074; 1078-1081; 1084;
 1085; 1089; 1093; 1095-1099; 1109;
 1114; 1154;
- იმერეთი (ზემო) – 340;
- იმერკავკასია – 437; 606; 738;
- იმერ ტაო – 708;
- ინგლისი – 981; 998; 1134;
- ინგუშეთი – 605; 606;
- ინდოეთი – 109; 112; 114; 123; 256; 269;
 315; 710; 768;
- ინდოეთის ოკეანე – 21; 710; 1057;
- იორი (მდინარე) – 273; 607;
- ირანი – 27; 87-89; 117; 178-183; 197;
 250; 251; 254; 255; 280; 283; 284;
 287; 295; 296; 298; 299; 302; 304;
 316; 320; 321; 351; 388; 439; 445;
 446; 451; 452; 522; 532; 546; 547;
 585; 661; 670; 686; 704; 708; 709;
 711; 715; 716; 723; 725; 728; 833;
 864; 865; 867; 901; 907-910; 912;
 913; 918; 931-933; 936; 937; 940;
 941; 953; 957; 958; 962-964; 966;
 968; 971; 973; 979; 982-990; 992;
 993; 995; 996; 998-1001; 1003-1005;
 1008; 1009; 1012; 1037; 1042-1044;
 1066; 1067; 1069; 1070; 1076; 1084;
- ირლანდია – 1135;
- ისაგრობა – 652; 829;
- ისლანდია – 1135;
- ისნის ეკლესია – 737;
- ისნის ველი – 800;
- ისნის ციხე – 851;
- ისორი (ნავსადგური) – 129;
- ისპაპანი – 704; 711; 937; 938; 989; 991;
 995;
- ისრაელი – 39-41; 88; 205; 749;

ისტროსი (მდინარე) – 325;
 იტალია – 26; 29; 54; 111; 624; 625;
 653; 710; 901; 903; 1135;
 იუდეა – 42; 43; 94-96; 111; 190;
 იუდეის ბეთლემი – 88;
 იყალთო – 1152;
 იშხანი – 529; 530; 532; 533; 539; 641;
 698;

კ

კაბადოკია – 96-98; 113; 114; 119; 123;
 166; 167; 192; 193; 198; 292; 294;
 295; 302; 313; 318; 421; 608; 645;
 646; 652; 699; 881;
 კახენი – 1010;
 კაენი – 802; 803; 806;
 კაენის ციხე – 811;
 კავთისხევი (სოფელი) – 741;
 კავკასია – 24-26; 29; 30; 41; 44-46; 49;
 56-58; 64; 68; 99; 112; 128; 136;
 138; 139; 158; 160; 164; 165; 167;
 273; 331; 339; 361; 395; 407; 431;
 449; 452; 490; 493; 525; 564; 571;
 605; 617; 650; 660; 661; 691; 708;
 743; 810; 825; 858; 859; 862-865;
 991; 992; 999; 1076; 1087; 1090;
 1102; 1106; 1109; 1110; 1131;
 კავკასია (სამხრეთი) – 58;
 კავკასიის მთა – 62; 98; 161; 165-167;
 169; 439; 490; 752; 894; 986;
 კავკასიის მთიანეთი – 378; 853; 866;
 928;
 კავკასიის უღელტეხილი – 954;
 კავკასიონის მთები – 26; 65; 101; 128;
 130; 866;
 კავკასიონის მთაგრეხილი – 1075;
 კავკასიონის ქედი – 255; 1015;
 კაიწონი – 803;
 კაკი – 570; 607; 908; 931; 953;
 კალაბრია – 653;
 კალმახი – 858;
 კალოუბანი – 1055;
 კამბეჩოვანი – 273;
 კამბეჩანი – 359; 378; 442; 471; 484;

806; 836;
 კანგარქი – 182; 183; 328;
 კაპიტოლიუმი – 115;
 კაპიტანის გავარი – 471;
 კარაგოზი – 605;
 კართაგენი – 234; 319; 1162; 1163;
 კარი – 343; 470; 808; 809; 1153;
 კარის ციხე – 762;
 კარინი – 422; 472; 652;
 კარნიფორა – 755;
 კარნუ ქალაქი – 264; 274; 377; 457;
 459; 609; 806;
 კასების საყდარი – 737;
 კასპი – 211; 261; 262; 314;
 „კასპიის ბჰე“ – 114;
 კასპიის ზღვა – 94; 98; 160; 161; 194;
 352; 365; 606; 691; 836; 909; 914;
 1000;
 კასპიის ზღვისპირეთი – 565;
 კასპიის კარი – 357;
 კასრი – 607;
 კაფა – 544; 604; 605; 894; 1015;
 კაფას ნახევარკუნძული – 605;
 კაფის ყურე – 605;
 კაწარეთი – 315; 329;
 კახეთი – 64; 145; 152; 154; 161; 219;
 220; 257; 262; 273; 275; 279; 318;
 329; 343; 344; 347; 351; 356; 413;
 439; 441; 442; 446; 448; 464; 483;
 484; 486; 487; 495; 499; 502; 517;
 525; 527; 539; 548; 554; 557-559;
 563; 564; 570; 603; 604; 606; 607;
 628; 630; 636; 658; 659; 663; 673;
 689; 703; 709-711; 714; 721; 723;
 726; 729; 732; 738; 747-750; 761;
 762; 774; 785; 786; 788-790; 799;
 803; 819; 822; 836; 838; 857; 872;
 873; 876; 896-899; 906-909; 912;
 914; 915; 919; 924; 925; 927; 930-
 938; 940; 943; 950; 952; 953; 955;
 959; 960-968; 973; 975; 979; 981;
 983-985; 987; 990-992; 994; 1003;
 1008; 1011; 1012; 1016; 1017;
 1025-1027; 1029; 1036; 1037; 1041-

1044; 1047; 1048; 1051; 1063; 1066;
 1067; 1069-1071; 1075; 1076; 1078;
 1079; 1081; 1083-1085; 1089; 1094;
 1095; 1099; 1100; 1140;
 კახი (სოფელი) – 738;
 კეთილდაბა – 878;
 კელასური (მდინარე) – 563;
 კესარია – 98; 166; 167; 178; 192; 193;
 281; 291; 292; 294; 295; 313; 318;
 374; 376; 421; 455; 456; 473; 514;
 645; 646; 699; 881;
 კესტორია (მონასტერი) – 568; 570;
 კველთა – 946;
 კვიპრეს ღაღია – 808;
 კვიპროსი – 132-234; 243; 244; 287; 288;
 290; 314; 541; 582; 585; 615; 616;
 619; 622; 757; 809; 829; 890;
 კვირიკეთი – 529;
 კილიკია – 39; 96; 111;
 კლარჯეთი – 47; 64; 109; 116; 121; 136;
 148; 151-154; 181; 182; 193-195;
 249; 251; 262; 267; 272; 275; 278;
 281; 282; 317; 318; 322; 327; 329;
 342-344; 347; 351; 354; 364; 426;
 433; 437; 448; 449; 452; 483; 486;
 487; 493; 495; 497-499; 514; 516-
 518; 520; 521; 529; 530; 532; 533;
 535; 538; 540; 548; 554; 559; 563;
 564; 570; 635; 637; 639; 641; 642;
 658; 659; 663; 666; 672; 673; 689;
 698; 699; 746; 751; 785; 790; 802;
 818; 854; 857; 858; 902; 906; 1108;
 1140; 1148; 1158;
 კლარჯქი – 183; 328; 639;
 კლდეეთი – 108-110; 528;
 კლდეკარი – 748; 750; 762; 869;
 კლიმენტისი – 574;
 კლისურა (მდინარე) – 153; 154; 329;
 330; 366; 369; 483; 485-487; 490-
 494; 501; 524; 563; 996; 1158;
 კოდორი (მდინარე) – 974; 1015-1017;
 კოზმანი – 737;
 კოლა – 570; 608; 755; 910;
 კოლბიფორი (კოლბოფორი) – 183; 328;

კოლხა – 608;
 კოლხეთი – 20; 39; 42; 44; 46; 48; 49;
 50; 54; 94; 96; 114; 115; 119-121;
 123; 129; 130; 139; 140; 154; 156;
 157; 159-161; 166; 167; 326; 340;
 369; 502; 605; 921; 1139;
 კონი – 878;
 კონსტანტინოპოლი – 82; 133; 219; 232-
 234; 236; 238; 243-246; 252; 266;
 272; 278; 287; 289-294; 297-301;
 303; 307; 312-314; 319; 320; 322;
 339; 344; 347; 364; 365; 374; 375;
 410; 422; 423; 438-440; 442; 448-
 450; 457; 463; 473; 489; 501-503;
 505-507; 515; 543; 551; 556; 566-
 568; 573; 574; 582; 583; 586; 587;
 589; 590; 592; 598; 602; 609; 611;
 612; 615; 616; 618-625; 627; 644;
 645; 647; 651-654; 674; 702; 708;
 709; 763; 808; 809; 829; 866; 872;
 879; 886; 892; 895-897; 963; 991;
 994; 1001; 1003; 1075; 1119; 1125-
 1132; 1137; 1138; 1140; 1150; 1159;
 კორეა – 833;
 კორინთო – 111;
 კოსოვოს ველი – 623;
 კოსტასთავი – 836; 842; 843;
 კრეტა – 585;
 კრწანისი – 878;
 კრჯითი ჰაშტენისა – 377;
 კულხა – 28;
 კუმისი – 741; 747;
 კუმურდოს ეკლესია – 737;
 კურუსეთი – 829;

წ

ლაგაში – 32;
 ლაგუთი – 607;
 ლახეთი – 110; 195; 452; 786; 1089;
 ლაზია – 809;
 ლაზიის სამიტროპოლიტო – 195;
 ლაზიკა – 42; 54; 109; 110; 122; 129;
 156; 339-341; 344; 363; 364; 383;
 430; 436; 437; 442; 446; 449; 464;

501; 502; 602; 615; 649; 686; 1159;
 ლაზიკის კარი – 446;
 ლაზისტანი – 1065;
 ლაკედემონია – 621;
 ლალვარი – 47;
 ლარგვისი – 1010;
 ლეკეთი – 865; 867;
 ლელინაკარი – 47;
 ლექართი – 607;
 ლეჩხუმი – 69; 444; 488;
 ლიბანი – 207; 250; 291; 809;
 ლიბია – 42; 94; 302;
 ლიგანის მურღულის ხეობა – 174;
 ლილო – 1037;
 ლიმონი – 809;
 ლიხი – 1015;
 ლიხის მთა – 64; 690; 694; 747; 748;
 753; 833; 858;
 ლიხის ქელი – 729; 367;
 ლიხთ-იმერთი – 799; 804; 814; 819-821;
 835;
 ლომსიანთა – 662; 799;
 ლორე – 603; 735; 752; 764; 791; 797;
 800; 801; 804-806; 811; 822; 823;
 874-876; 878; 908; 912; 913; 915;
 931; 953; 1017; 1089; 1117;
 ლორეს ციხე – 874;
 ლოპოტის ხევი – 273;
 ლოჭინის ხევი – 756; 961;

ა

მაზანდარი – 935;
 მაირევანი – 379;
 მაიუმი – 303;
 მაიფარიკანი – 793;
 მაკედონია – 653; 691; 809; 829;
 მამისონი – 866;
 მამრეთი – 607;
 მანა – 26;
 მანასგომნი – 755;
 მანასკერტი – 59; 374; 424; 429; 438;
 456; 457; 531; 553; 564; 655; 671;
 674;
 მანგანის მონასტერი – 763;

მანგლისი – 215; 257; 272; 318; 322;
 343; 414; 423; 754; 946;
 მანციკერტი – 585;
 მაჟაქი (ქალაქი) – 166; 167;
 მარაბდა – 962;
 მარგვეთი – 64; 149; 151; 155; 337;
 მარდინი – 792;
 მარმაშენი – 878;
 მარტვილი – 448; 612; 1010; 1021; 1034;
 მარტვილის ჯვრის ტაძარი – 447; 448;
 მარტყოფი – 850; 962; 1112;
 მასქუთეთი – 194;
 მატენადარანი – 742; 743;
 მაჯ-ფიფინეთი – 607;
 მეზია – 653;
 მეიღანი – 737;
 მელენტენი – 622;
 მელიქის საყდარი – 737;
 მენზია – 620; 621;
 მერე – 530;
 მერისა (დაბა) – 267;
 მერისა (ეკლესია) – 540;
 მესენა – 316;
 მესოპოტამია – 22; 23; 26; 28; 31-33; 37;
 96; 178; 179; 585; 916;
 მესხეთი – 47; 50; 83; 128; 129; 163;
 363; 370; 408; 409; 452; 458; 479;
 498; 502; 530; 534; 536; 538; 549;
 553; 558; 576; 603; 608; 609; 635;
 640-642; 656; 666; 682; 684; 699-
 703; 708-710; 714; 734; 735; 741;
 786; 799; 802; 804; 819; 820; 833;
 834; 837; 854; 857; 872; 873; 879;
 881-884; 886-891; 894-898; 901;
 902; 910; 912; 920; 922; 923; 927-
 929; 944; 953; 955; 962; 990; 991;
 994; 996; 1036; 1047; 1048; 1056;
 1065; 1066; 1071; 1073; 1089; 1090;
 1098; 1159;
 მეტეხის ტაძარი – 807; 849; 878; 904;
 1055;
 მეწამული ზღვა – 94;
 მეჯულის ხეობა – 738;
 მთავარ-ანგელოზისა (სოფელი) – 878;

მთაწმიდა – 757; 809; 829;
 მთაწმიდა (თბილისის) – 789; 1029;
 მთიანეთი – 540; 553; 857; 1087;
 მთიულეთი – 69; 607; 839; 867;
 მიდია – 20; 39; 96; 114; 178; 768;
 მითანი – 32;
 მილანი – 189; 191;
 მიტილენი – 622;
 მიჯნადორი – 528;
 მოგვთა ხიდი – 202; 207; 214;
 მოვაკანი – 181; 195; 260; 262; 357; 607;
 859; 1160;
 მოზლოგი – 1056;
 მოლდავეთი – 916;
 მოლდო-ვლახეთი – 625;
 მონღოლეთი – 848; 849;
 მოსაბრუნე – 964;
 მოსკოვი – 83; 463; 616; 622; 937; 938;
 941; 943; 969; 993; 1007; 1101;
 1111; 1117; 1118; 1120; 1121; 1128;
 მოქე – 567; 1016;
 მოლნინი – 737;
 მტვერის ციხე – 61; 907;
 მტკვარი – 47; 61; 65; 94; 163; 181; 194;
 204; 212; 214; 352; 355; 378; 469;
 470; 516; 527; 564; 576; 690; 705;
 748; 753; 794; 836; 838; 1066;
 მტკვრის ხეობა – 144; 692;
 მუღდუელი – 622;
 მულანი – 837; 838;
 მუსახი – 607;
 მუსრანი – 201; 211; 751; 761; 859; 935;
 1025;
 მუსურისის ხეობა – 340;
 მცირე აზია – 20; 22; 26; 28; 45; 49; 50;
 53; 70; 71; 98; 111; 112; 116; 123;
 124; 127; 163; 292; 301; 313; 314;
 487; 585; 645; 648; 708; 746; 762;
 808; 916;
 მცირე ლიახვი – 1041;
 მცირე ხაზარეთი (მდინარე) – 690; 694;
 მცხეთა – 47; 48; 52; 61; 62; 64; 65; 66;
 84; 93; 97; 99; 106; 108; 110; 114-
 116; 120; 136; 144; 148; 155; 178;

185-187; 189-191; 199; 201; 202;
 205-207; 212; 214; 217; 219; 220;
 230; 239; 242; 245; 246; 254; 257;
 259-261; 264; 268; 272; 274; 275;
 285; 286; 314; 316-318; 322; 327;
 329; 333-335; 342; 343; 356; 357;
 364; 369; 371; 401; 413; 414; 423;
 438; 440; 442; 444; 463; 485; 488-
 491; 499-501; 503; 504; 506; 507;
 511-515; 518; 541; 545; 555; 565;
 566; 588; 597; 601; 607; 610; 617;
 619; 627; 630; 661-663; 673; 690;
 691; 728; 729; 867; 869; 876-881;
 883-885; 887-891; 894; 898; 907;
 913; 924; 932; 949-951; 958; 959;
 1013; 1014; 1017; 1018; 1033; 1034;
 1038; 1046; 1053; 1054; 1092; 1095;
 1098; 1108-1110; 1113; 1121; 1122;
 1129; 1131; 1140; 1159; 1160;

მცხეთის ტაძარი – 568;

მჭადიჯვარი – 1043;

6

ნაუნევი – 1027; 1028;

ნაუნეული – 1017;

ნარის ქვაბული – 1041;

ნასტაკისი – 881;

ნასტაკისის ველი – 133;

ნაფსაის ნავსადგური – 122; 123;

ნაჭარმაგევი – 748; 751;

ნახიდური (სოფელი) – 726; 751;

ნახიჭევანი (ნახიჩევანი) – 828; 863; 867;
 872; 1043; 1044; 1066; 1069;

ნახი – 607;

ნეკრესი – 243; 315; 607; 1095;

ნეძვი – 529; 530;

ნიზიბინი – 178; 179; 299;

ნიკეა – 73; 188; 192; 193; 232; 233;

 277; 287; 288; 293; 305; 307; 317;
 621; 654; 707;

ნიკომიღია – 190; 621;

ნიკოფსი – 118; 127; 596; 602;

ნიკოფსია – 121; 122; 130; 563; 604;
 836; 858; 1015;

ნიკოფსია (მდინარე) – 563;
 ნინევე – 99;
 ნინეფია – 533;
 ნინოწმიდა – 257; 273; 315; 322; 343;
 1095;
 ნიპური – 32;
 ნიუნი-ნოვგოროდი – 1093;
 ნისანი – 512; 629; 633;
 ნიქოზი – 257; 273; 314; 315; 322; 343;
 413; 444; 605; 729; 1095;
 ნიზისი – 108;
 ნიხეპსუხი (მდინარე) – 563;
 ნოვგოროდი – 1117;
 ნორაშენი – 737;
 ნორბედი – 755;
 ნორვეგია – 1135;
 ნოჯიხევი – 1023;

მ

ოდიშელისძენი (სოფელი) – 876;
 ოდიში – 145; 858; 964; 966; 971; 972;
 974; 976; 996; 1011-1013; 1015-
 1017; 1022; 1023; 1028; 1078; 1080;
 1084; 1085;
 ოკაში – 1021;
 ოკრიბა – 1013;
 ოლთისი – 755;
 ოლნეცკი – 1117;
 ონკომ – 531;
 ოპიზა – 267; 528-530; 540; 641;
 ორბანთა – 201;
 ორბეთი – 802; 803;
 ორბისი – 61;
 ორდუ – 47; 49;
 ორი ფინიკია – 291;
 ოსეთი – 47; 119; 127-129; 262; 263;
 339; 440; 464; 566; 605; 752; 893;
 833; 975; 1041; 1042; 1099; 1117;
 ოსმალეთი – 609; 702; 713; 716; 723;
 735; 867; 878; 886; 896; 897; 907;
 910; 912; 913; 916; 927; 928; 931;
 932; 934; 935; 937; 938; 943; 944;
 949; 952; 953; 957; 960; 962-964;
 969; 971; 972; 974; 977; 979; 981-

983; 987; 990; 992; 994; 996; 1001-
 1003; 1011; 1012; 1015; 1035; 1036;
 1048; 1056-1058; 1062; 1063; 1065;
 1066; 1068; 1070-1073; 1075; 1077;
 1084; 1085; 1087; 1088; 1090;

ოფის სამიტროპოლიტო – 195;
 ოქროს ურდო – 864-866;
 ოშაკანი – 377;
 ოშკი – 83; 409; 641; 698;
 ოძრხე – 64; 65; 68; 116; 275; 516; 662;
 ოძრახის ხევი – 125;

პ

პალესტინა – 20; 96; 111; 190; 291; 301;
 303; 313; 314; 427; 439; 444; 514;
 522; 554; 647; 649; 757; 767; 808;
 829; 831; 860; 878;
 პართია – 108; 110; 113; 114; 119; 123;
 128; 178;
 პარიადრის მთა – 66;
 პარიზი – 616;
 პარკარი – 47;
 პარტავი – 462; 465; 468; 475; 476; 478;
 480;
 პარტავის ციხე – 468;
 პარხალი – 517;
 პატარა ერგნეთი – 741;
 პატარა ლიახვი – 739;
 პატარძეული – 1030;
 პატიოსანი – 111;
 პაფლაგონია – 96;
 პაჭანიკეთი – 263;
 პეკია – 616; 622;
 პელორი (მდინარე) – 94;
 პენზი – 1056;
 პეტერბურგი – 1048; 1093-1095; 1101;
 1103; 1104; 1107; 1108; 1117; 1155;
 1164;
 პეტრა – 291; 340; 341; 443-445; 449;
 პეტრას ციხე – 346;
 პეტრიწონის მონასტერი – 103; 408; 539;
 809; 829; 861;
 პეტრონი – 449; 450; 615;
 პეტროს საყდარი – 737;

პიმირა – 44;
 პირველი იუსტინიანის ეკლესია – 234;
 619;
 პირინეა – 44; 326; 691;
 პირინეის ნახევარკუნძული – 24; 26;
 პოლონეთი – 616; 1120; 1127;
 პონტო – 31; 85; 93; 96; 97; 98; 119;
 128; 129; 140; 141; 143; 153; 160;
 165; 166; 168; 199; 234; 235; 242;
 243; 245; 246; 264; 287-289; 291;
 292; 294; 295; 298; 299; 301; 313;
 314; 322; 361; 366; 543; 558; 605;
 608; 699; 893; 1161;
 პონტოს ზღვა – 42; 139; 140; 160; 162;
 164-167; 173; 690;
 „პონტოს მხარეები“ – 167;
 პორტუგალია – 1135;
 პრუსია – 710;

ქ

ქალეთი – 219; 329;

რ

რავენა – 292;
 რანი – 181; 195; 215; 260; 262; 275;
 318; 356; 357; 566; 604; 755; 786;
 796; 799; 837; 858; 859; 862; 1160;
 რაჭა – 69; 340; 365; 413; 444; 488; 803;
 842; 843; 1011; 1013; 1045; 1097;
 1098;
 რახსი (მდინარე) – 608; 751; 762; 806;
 836;
 რევ-არტაშირი – 316;
 რეხობოთ-ქალაქი – 99;
 რიზე (მდინარე) – 159; 621; 972;
 რიონი (მდინარე) – 50; 64; 116; 120;
 128; 144; 157; 159; 524;
 რიონის დაბლობი – 140; 173;
 რიონის ხეობა – 50;
 რკინის ჯვარი (მთა) – 125; 843;
 რკონი – 620; 869;
 როდოპოლისი – 116; 442; 450;
 როდოსის კუნძული – 1129;
 რომი – 76; 95; 96; 97; 108; 110-115;

117; 131-133; 158; 165; 178-182;
 184; 185; 188-191; 194; 196-199;
 233; 235; 236; 238; 242-245; 249;
 256; 277; 279; 288; 290-293; 298;
 303; 312; 316; 317; 328; 341; 348;
 364; 366; 376; 382; 410; 416; 423;
 425; 449; 463; 466; 473; 557; 589;
 591; 595; 614-616; 618-622; 624;
 626; 627; 653; 666; 681; 691; 710;
 711; 715; 721; 726; 773; 788; 813;
 825; 881; 886; 888; 916; 943; 965;
 971; 972; 984; 992-994; 1046-1049;
 1062; 1090; 1130; 1131; 1144;
 რუისი – 105; 118; 183; 257; 343; 692;
 693; 702; 729; 762; 766; 768; 770;
 772-777; 779; 780; 782; 784; 1095;
 1138; 1139; 1141; 1154; 1159; 1160;
 1161;

რუისის ღვთაების ეკლესია – 877;
 რუმინეთი – 616; 1126; 1127; 1131;
 რუსეთი – 301; 566; 605; 616; 622-625;
 637; 707; 713; 719; 720; 722; 743;
 833; 898; 912; 931-933; 935; 937;
 938; 941; 954; 958; 963; 969; 972;
 980-982; 984-987; 991-994; 998-
 1004; 1008; 1015; 1044; 1046-1049;
 1051-1056; 1062; 1066-1073; 1075;
 1076; 1084; 1085; 1087-1094; 1096-
 1104; 1106-1113; 1115-1118; 1120;
 1125-1128; 1132; 1134; 1156; 1163;
 1164;
 რუსთავი – 257; 264; 273; 274; 316; 322;
 327; 343; 358; 360; 538; 750; 751;
 761; 762; 765; 789; 805; 838; 1095;

ს

საარიშიანო – 838; 1043; 1066;
 საბა განწმედლის მონასტერი – 82;
 საბა-წმიდა (სოფელი) – 878;
 საბარათიანო – 1044;
 საბასტანი – 213;
 საბაწმიდის ლავრა – 578;
 საბაწმიდის მონასტერი – 530; 674;
 საბედიანო – 872;

- საბერეების მონასტერი – 358; 359;
 საბერძნეთი – 29; 54; 64; 78; 88; 103;
 111; 127; 153; 154; 184; 190; 205;
 208; 212; 229; 239; 241; 251; 255;
 259; 264; 267; 268; 273; 276; 278;
 280; 283; 286; 297; 305; 306; 318;
 348; 349; 372; 376-378; 382; 384;
 387; 392; 401; 416; 419; 421; 425;
 434; 439; 456; 483-485; 487; 492;
 517; 524; 526; 527; 557; 572; 576;
 577; 583; 597; 624; 651; 668; 675;
 677; 746; 748; 757; 829; 878; 916;
 930; 933; 1129; 1135; 1149;
 საბირბადი – 836;
 საგარეჯო – 1029;
 საგაშენი – 737;
 საეგრო – 802;
 საინგილო – 735; 738; 927; 931; 973;
 975; 1044; 1090; 1117;
 საისი – 443;
 საისინი – 443; 450;
 საკასტანი – 178;
 სამარა – 527;
 სამარყანდი – 868; 869;
 სამეგრელო – 68; 85; 119; 137; 147;
 148; 155; 161; 170; 172; 175; 176;
 196; 347; 502; 545; 559; 630; 643;
 687; 695; 711; 872; 894; 896; 897;
 916; 919; 972; 974; 996; 1010;
 1011; 1045; 1057; 1074; 1075; 1089;
 1095-1099; 1102; 1160;
 სამთავისი – 257; 343; 729; 1010; 1032;
 1095;
 სამთავრო – 187; 286; 413; 488; 1092;
 1095;
 სამისონი – 809;
 სამიქელაო – 1013;
 სამონ-გოგი – 20;
 სამოქალაქო – 445; 488; 746; 803;
 სამშვილდე – 61; 64; 260; 315; 446;
 750; 751; 762; 764; 765; 789; 880;
 913;
 სამცხე – 109; 116; 161; 524; 539; 540;
 662; 663; 708; 723; 735; 740; 746;
 803; 809; 836; 843; 854; 857; 858;
 881; 890; 901; 902; 906; 907; 909;
 910; 912; 913; 915; 916; 919; 923;
 1063; 1071; 1090;
 სამცხე-საათაბაგო – 464; 873; 903; 962;
 1044; 1066; 1075; 1085;
 სამცხის კარი – 446;
 სამხრეთ იტალია – 654;
 სან მარკოს ტაძარი – 901;
 სანიორე – 741;
 სანკტ-პეტერბურგი – 1155;
 სარაი – 864;
 სარატოვი – 1056;
 სარგვეში – 110;
 სარდიკია – 245;
 სართიჭალა – 741;
 საფარა – 885; 1121;
 საფარშეთი – 739;
 საფრანგეთი – 710; 981; 995; 997-999;
 საფურცლე – 907;
 საფურცლის დაბა – 201;
 საქართველო – 16; 23; 27; 31; 37; 44;
 45; 47-50; 57; 59; 60; 61; 65; 68;
 69; 70; 72; 77; 78; 82; 83; 85-87;
 90-93; 99; 105-107; 110; 112; 115-
 124; 127; 128; 130; 131; 133; 143-
 145; 149; 155; 156; 160-162; 164;
 168; 170; 172; 173; 178-189; 196;
 233; 235; 236; 238; 239; 241; 242;
 244-246; 248; 249; 251; 259; 260;
 263; 272; 273; 278; 279; 282; 284;
 286; 294; 295; 298; 299; 303-305;
 310; 313; 314; 317-320; 322-325;
 327-330; 334-337; 339; 342-347;
 349; 351; 357; 362; 363; 368; 369;
 380-383; 385-392; 394; 395; 398;
 413; 419; 421-424; 426-430; 433;
 434; 436; 437; 439-442; 445-447;
 451; 452; 460; 461; 463-465; 467;
 468; 483; 484; 486; 488-490; 492;
 494-496; 500; 502; 506; 511-513;
 516; 521; 524-526; 528; 529; 532;
 534-538; 540; 541; 548; 549; 552-
 558; 560; 561; 563; 564; 566-568;

- 570-573; 575; 576; 580-587; 589;
 590; 592-595; 597-610; 612; 613;
 615; 617-620; 623-632; 635-637;
 639; 641; 643; 647; 648; 656; 658;
 660; 666-671; 675; 677; 678; 680-
 682; 686; 688; 689; 691-695; 697;
 698; 700; 702-706; 708-711; 713-
 722; 725-738; 740-743; 746; 761;
 764-768; 770-776; 778-783; 785-797;
 799; 802-804; 806-813; 817; 818;
 820-823; 827-829; 831; 833-838;
 842-844; 846; 849; 850; 853; 854;
 857-869; 872-897; 899-902; 906-911;
 913-921; 923-925; 927-932; 934-938;
 944-950; 952-954; 956-965; 968-973;
 975-977; 979-995; 997-1004; 1006-
 1017; 1022; 1027-1029; 1032-1037;
 1039-1041; 1043-1052; 1054; 1055;
 1057-1069; 1071-1085; 1087-1097;
 1099-1120; 1122-1126; 1128-1135;
 1137-1140; 1143-1145; 1147-1164;
 საქართველო აღმოსავლეთი – 37; 45-47;
 50-52; 54; 64; 69; 86; 110; 116;
 130; 131; 135; 139; 142-145; 147-
 150; 153; 155; 159-162; 164; 165;
 168-173; 188; 195; 259; 310; 323;
 324; 326-328; 336; 340-344; 346;
 347; 364; 365; 368-370; 379; 387;
 429; 435; 439; 441-444; 446; 447;
 450; 483; 486; 489; 492; 494; 495;
 496; 499; 500; 501; 503; 520; 527;
 528; 534; 546; 550; 558-561; 563;
 565; 576; 580; 588; 599; 602-604;
 628; 629; 631; 632; 636; 660; 663;
 666; 671; 695; 717; 725; 735; 740;
 790; 811; 818; 819; 833-836; 857;
 865; 875; 876; 880; 881; 891; 893;
 898; 899; 922; 924; 925; 934; 935;
 950; 952; 958; 964; 968; 972; 973;
 975; 979; 982; 983; 987; 990; 998;
 1000; 1004; 1010; 1012; 1013; 1027;
 1036; 1054; 1056; 1057; 1067; 1074;
 1077; 1098; 1139; 1147; 1158-1161;
 საქართველო დასავლეთი – 37; 38; 45-
 48; 50-52; 54; 64; 65; 69; 86; 109;
 110; 116; 119; 121; 122; 128; 129;
 135; 136; 139-145; 147-153; 155-
 164; 167-173; 188; 195; 248; 249;
 259; 278; 310; 323; 324; 326; 327;
 329; 330; 333; 334; 336; 340-342;
 344; 346; 347; 364-371; 413; 429;
 435; 436; 438; 440-450; 479; 483;
 485-489; 491-493; 495; 496; 498;
 500; 501; 503-506; 513-515; 517;
 518; 520; 521; 524; 527-530; 544-
 546; 550; 551; 558-561; 563; 565;
 567; 588; 599; 602-605; 613; 615;
 629; 631; 632; 635-637; 639; 643;
 658; 663; 664; 688; 695; 735; 750;
 753; 802; 804; 811; 833-836; 857;
 858; 868; 872; 875; 876; 880-882;
 887; 891-895; 898; 899; 916; 917;
 920; 922; 924; 925; 927; 931; 960;
 966; 969; 971; 973-976; 983; 990;
 996; 1005; 1010-1014; 1021; 1027;
 1047; 1049; 1054; 1079; 1080-1082;
 1085; 1095-1098; 1117; 1139; 1140;
 1147; 1158-1161;
 საქართველო სამხრეთი – 45; 46; 66; 86;
 121; 278; 318; 322; 323; 327; 330;
 336; 409; 458; 499; 516-518; 520;
 529; 533; 535; 563; 572; 576; 586;
 609; 640; 643; 655; 663; 708; 713;
 714; 806; 833; 836; 857; 868; 879;
 990; 1084; 1098; 1139; 1148;
 საქართველო სამხრეთ-აღმოსავლეთი –
 395;
 საქართველო სამხრეთ-დასავლეთი – 47;
 50; 94; 131; 317; 370; 420; 534;
 669;
 საქრისი – 125; 126;
 საყიფაღეთი – 833;
 საშამხლო – 931;
 საჩინო – 1013;
 საცაიშლო – 1026;
 სახარბედიო – 1013;
 სახოისტარი – 910;
 საჯავახო – 1073;

- სეზასტია (ქალაქი) – 192;
 სეზასტოპოლისი – 116; 122; 127; 129;
 158;
 სეზანის ტბა – 352; 914;
 სერბეთი – 566; 616; 623; 1126; 1127;
 1131;
 სერბია – 916;
 სეანეთი – 68; 69; 127; 128; 137; 149;
 172; 176; 196; 326; 327; 340; 368;
 439; 446; 491; 493; 501; 502; 545;
 643; 802; 803; 805; 896; 919; 1011-
 1013; 1102;
 სეგტიცხოველი – 107; 186; 187; 272;
 322; 463; 511; 565; 566; 568-570;
 610; 617-619; 869; 876; 883; 1010;
 1025; 1034; 1038; 1040; 1100; 1109;
 1123; 1124; 1135; 1153;
 სემონწმიდის მონასტერი – 592;
 სვირი – 116;
 სვირის მონასტერი – 1117;
 სიბა – 849; 850;
 სივნიეთი – 228; 311; 508; 875; 1043;
 სინას მთა – 32; 35; 79; 601; 757; 809;
 859;
 სინას ნახევარკუნძული – 34;
 სინას ქართული მონასტერი – 606;
 სინდეთი – 269;
 სინოპი – 809;
 სიონი – 79; 80; 704; 904; 958; 959;
 სიონი (თბილისის) – 709; 851; 1035;
 1055; 1092; 1101; 1110; 1111; 1126;
 1128; 1130;
 სიონი (სამშვილდის) – 261;
 სირია – 94-96; 111-113; 123; 250; 291;
 292; 297-303; 316; 439; 444; 522;
 585; 647; 649; 652; 767; 793; 796;
 916;
 სისის საკათალიკოსო – 709;
 სიდნალი – 741; 1100;
 სიცილია – 653; 654;
 სკანდა – 340; 341; 346; 364; 371; 443;
 450; 501; 503; 949; 1140;
 სკანდის ციხე – 968;
 სკვითეთი – 111; 112; 114; 120; 127-129;
 სკვითია – 20; 39; 119; 128;
 სკვითოპოლისი – 291;
 სომხეთი – 21; 37; 47; 52; 55; 58; 60;
 65; 93; 96; 109; 110; 112-116; 129;
 146; 165; 166; 178-183; 190-194;
 196; 208; 228; 246; 248; 250; 251;
 253-256; 258; 264; 278-281; 283;
 284; 295-298; 300; 304-306; 308;
 309; 311; 316; 319; 320; 321; 328;
 336; 341-343; 350-353; 356; 359;
 360; 361; 363; 367; 371-382; 384;
 386; 390; 397-403; 406-414; 417;
 420-422; 424; 426-429; 439; 440;
 442; 451; 452; 454-462; 465-467;
 472-480; 497; 507-509; 511; 513;
 517; 530-537; 543; 544; 551-553;
 556; 658; 564; 565; 568; 576; 585;
 698; 599; 601; 604; 608; 613; 617;
 624; 628; 630; 633; 635; 638-642;
 644-646; 648; 649; 651; 652; 654-
 660; 665; 667; 669-673; 680; 681;
 685; 686; 690; 694; 695; 697-699;
 701; 702; 704; 705; 707; 715; 730;
 731; 734; 750-755; 762; 763; 765;
 768; 769; 786; 791-797; 799; 801;
 803; 804; 811; 819; 821; 828; 837;
 838; 857; 859; 862; 874; 876; 881;
 888; 895; 915; 919; 925; 953; 959;
 986; 991; 999; 1005; 1014; 1044;
 1057; 1069; 1070; 1126; 1148; 1160;
 სოსანია (სოსანგეთი) – 125; 129;
 სოფიის ტაძარი – 375;
 სოხუმი – 366; 369; 1109;
 სპარსეთი – 31; 50; 55; 60; 84; 90; 111;
 112; 114; 116; 123; 156; 179; 182;
 196; 197; 240; 249-251; 255; 258;
 266; 268; 269; 278-283; 287; 293;
 295; 296; 299; 304; 307; 310; 318-
 321; 329; 336; 339; 340; 341; 348;
 351; 353; 358; 362-364; 370-373;
 381-386; 389-391; 398-400; 403;
 404; 406-408; 412; 418; 420; 422-
 424; 426; 427; 429; 433-438; 448-
 453; 457; 459; 469; 470; 522; 524;

539; 552; 553; 555; 575; 576; 644;
655; 669-671; 678; 702; 703; 709-
711; 715; 716; 718; 723; 729; 735;
736; 752; 753; 768; 792; 796; 809;
815; 896; 915; 916; 927; 928; 931;
937-939; 941; 949-957; 959-961;
963; 969; 971; 972; 977; 979-990;
992; 1000; 1002; 1004; 1011; 1012;
1027; 1036; 1048; 1056-1058; 1060;
1062; 1063; 1065; 1068; 1069; 1071;
1072; 1075-1077; 1084; 1088; 1089;
1146; 1155;

სპარსეთის ყურე – 53;

სპარსი ბაზრი – 806;

სპერი – 154; 274; 437; 449; 516; 517;
532; 666; 807; 837; 858;

სპერის ზღვა – 51;

სტავროპოლი – 622; 1056;

სტამბოლი – 605; 896; 913; 937; 991;
1035; 1075; 1130;

სტამბოლის ციხე – 709;

სტერი – 264;

სტეფანწმიდა – 260;

სუბკარაპეტას საყდარი – 737;

სუბსარქისის საყდარი – 737;

სუზა – 316;

სურამი – 958; 1057;

სურფ-გეორგი – 737;

სუფსა (მდინარე) – 110;

სუჯეთი – 536; 537; 747;

სხვილისი (სოფელი) – 742; 1063;

სხლეხი (სოფელი) – 738;

ტ

ტაიქი – 639;

ტალინჯაქარი – 755;

ტაო – 47; 116; 121; 127; 342-344; 347;
351; 363; 377; 420; 426; 458; 459;
486; 487; 495; 498; 499; 514; 516-
518; 520; 521; 529-535; 538; 540;
548; 554; 559; 563; 564; 570; 574;
608; 635; 637; 639; 641; 642; 655;
656; 658; 659; 663; 664; 666; 669;
672; 673; 684; 689; 697-700; 751;

762; 785; 790; 803; 805; 818; 836;
854; 857; 878; 881; 902; 910; 1108;
1140; 1148; 1158;

ტაოსკარი – 164; 516; 637; 642;

ტაო – 375;

ტაონი – 456;

ტარსი – 178;

ტაშირი – 182; 183; 311; 328; 363; 640;
662; 735; 764; 785; 790; 804; 807;
878; 953; 1089;

ტაშისკარი – 609;

ტბეთი – 581; 641;

ტბეთის ციხე – 581;

ტერონაკალი – 755;

ტვიროსი – 40;

ტიბარანია – 54;

ტიბზანი – 470;

ტიგროსი – 20; 27; 31; 39;

ტიპოსი – 651;

ტობოლსკი – 1091;

ტოლოზინო – 622;

ტრაპეზუნტი – 50; 116; 122; 123; 129;
156; 158; 159; 436; 621; 622; 835;
888; 899;

ტრაპიზონი – 125; 129; 157; 572; 624;
625; 809; 861; 862; 972;

ტრაპიზონის საკეისრო – 872;

ტრიფონია – 621;

ტრტუტი (მდინარე) – 476;

ტრული – 290; 440; 450; 612; 615; 618;
619; 622; 651; 652;

ტუაფსე – 563; 604;

ტურინი – 903;

ტუსტრიცი – 622;

ტყეცხა – 315;

ტყვიავი – 741;

ტყობა-იერდი – 565; 601; 606; 625;

უ

უბეის ეკლესია – 530;

ურარტუ – 26; 31; 53; 54; 55; 57; 58;
59; 146; 367;

ურბნისი – 105; 108; 118; 183; 202; 343;
692; 693; 702; 729; 762; 766; 768;

770; 772-777; 779; 780; 782; 784;
1095; 1099; 1138; 1139; 1141; 1154;
1159; 1160; 1161;

ურდო – 838; 839; 842; 849;
ურეკი-ზღვის სანაპირო – 110;
ური – 31; 32;
ურმიის ტბა – 47;
ურუკი – 32;
ურჰა – 269; 271;
უტი – 183; 328;
უტიქი (უტიკი) – 352; 355; 356; 358;
უფლისციხე – 65; 108; 211; 314; 498;
528;
უჯარმა – 217; 219; 220; 273; 274; 322;
343; 437; 443; 444;
უჯარმის ხევი – 273;

ფ

ფაზისი (ფასისი) – 122; 128; 130; 325;
344; 398; 437; 449; 464; 503; 515;
615; 649;
ფაზისი (მდინარე) – 53; 116; 119; 122;
128; 129; 144; 156; 157;
ფაზისის ხეობა – 122; 156;
ფანასკერტი – 762; 807;
ფარავანი – 570;
ფარავნის ტბა – 201;
ფარვანი – 878;
ფარვანის-თავი – 878;
ფარცხისი – 762;
ფასილი (ფოთი) – 443;
ფასიდის სამიტროპოლიტო – 442; 502;
ფეთხანის ეკლესია – 737;
ფერარა – 616; 620; 621; 624; 625; 627;
878; 879;
ფერეიდანი – 977;
ფერიჯანი – 607;
ფილისტიმი – 269;
ფილიპინის კუნძულები – 710;
ფილოთეოს მონასტერი – 930;
ფინეთი – 1120; 1127; 1135;
ფინიკია – 88; 96;
ფირუზკობადი – 446;
ფლორენცია – 616; 620; 621; 624; 625;

627; 878; 879;

ფოთი – 128; 344; 443-445; 449; 450;
501; 515; 615; 649; 1045; 1073;
ფოკა (სოფელი) – 878;
ფორთა – 641;
ფოსტაფორი – 127;
ფრიგია – 85; 111; 112; 652;
ფუტიეთი – 1098;
ფშავი – 68; 86;

ქ

ქავაზინი – 755;
ქალაქორის ციხე – 751; 791;
ქალაზი – 99;
ქალდეა – 31; 32; 42; 45; 78; 163;
ქალკელონია – 233; 246; 279; 287; 289-
295; 298; 299; 302; 303; 305-307;
309; 310; 314; 337; 374-378; 381;
389; 393; 396; 398; 399; 401; 412;
414; 417; 421; 438; 440; 456; 472;
476; 499; 501; 507; 510; 514; 543;
556; 615; 618; 644; 646-648; 651;
1061; 1151;
ქალნე – 99;
ქამოანი (ქამოანთ ეკლესია) – 737;
ქანაანი – 19; 33;
ქართლი – 47; 51; 61-63; 65; 86; 90; 94;
99; 108; 109; 114-116; 119; 123;
136; 141; 145; 148; 150-152; 155;
161; 166; 167; 170; 172-174; 179-
186; 191-197; 202; 204; 213; 215;
216; 220; 221; 224; 225; 228-230;
241; 251-258; 260-262; 267; 268;
271; 272; 274; 275; 278-280; 282-
284; 286; 287; 296; 299; 302; 304;
309-311; 314; 315; 321-327; 329;
334; 335; 337; 339; 341-343; 346;
351; 354; 356; 357; 365; 368-371;
376; 379; 380; 382-388; 391; 392;
394; 396-398; 400; 401; 403; 404;
407; 408; 410-412; 414; 416-418;
421; 426; 429; 430; 433-437; 440-
442; 444-455; 458; 460-462; 464;
466; 468; 476; 479; 483-494; 496;

497; 501; 502; 504-507; 510; 511;
 513-515; 523; 528; 529; 537; 541-
 548; 550-555; 557-561; 564; 566;
 567; 573; 576; 594; 595; 599; 600-
 604; 606; 607; 612; 613; 617; 619;
 627-631; 636; 639; 647; 657; 660-
 662; 671; 673; 679; 680; 682; 685-
 687; 690; 691; 694; 705; 709-712;
 721-723; 725; 726; 731; 732; 736;
 738; 739; 742; 746; 748; 751; 753;
 755; 761; 762; 766; 771; 795; 799;
 800; 803; 819; 822; 836; 842; 847;
 857-859; 867; 872; 877; 891-893;
 896-899; 903; 906-915; 919; 924;
 925; 931; 934; 935; 937; 943-947;
 950-953; 955; 957-961; 963-966;
 968; 975; 976; 979-992; 994-996;
 998; 1000-1004; 1006-1012; 1014;
 1015; 1017; 1020; 1025; 1032-1037;
 1039-1044; 1046-1049; 1060; 1063;
 1066; 1067; 1069; 1070-1072; 1075-
 1079; 1081; 1083-1085; 1089; 1093-
 1095; 1099; 1140; 1143-1148; 1151;
 1153-1155; 1157; 1159; 1160; 1162;
 ქართლი ზემო – 150; 163; 464; 1042;
 ქართლი ქვემო – 181; 183; 356; 358;
 360; 361; 363; 364; 384; 400; 409;
 426; 436; 452; 474; 477; 497; 498;
 536; 538; 570; 576; 635; 640; 641;
 643; 655; 658-661; 663; 666; 682;
 697; 703; 714; 715; 731; 764; 765;
 774; 785; 786; 789; 875; 876; 897;
 909; 911; 956; 959; 1017; 1057;
 1058; 1060; 1158; 1159;
 ქართლი შიდა – 47; 50; 64; 152; 448;
 487; 495; 497; 498; 518; 559; 570;
 643; 658-661; 663; 666; 698; 702;
 703; 728; 740; 881; 909; 927; 975;
 1016; 1023; 1041; 1042;
 ქართლის სამეფო – 45; 48; 50; 51; 64;
 84; 87; 92; 114; 115; 135-140; 143;
 147-151; 153-158; 165; 181; 189;
 194; 214; 217; 219; 279; 309; 310;
 314; 315; 324; 325; 330; 357; 364;

366-370; 373; 406; 435; 441; 485-
 487; 491; 492; 495; 496; 499; 500;
 516; 517; 520; 526-528; 560; 563;
 806; 909; 910; 921; 922; 1139;
 1158;
 „ქაჯთა ქალაქი“ – 64;
 ქვათახევის მონასტერი – 869; 870; 1010;
 1095;
 ქვახვრელი (სოფელი) – 741;
 ქვენადირი – 946;
 ქინძარა – 211;
 ქირმან-ყანდაპარი – 986;
 ქირმანი – 989;
 ქიშ-ნუხი – 607;
 ქობულეთი – 895; 972; 996; 1015; 1073;
 1074;
 ქსანი – 1041;
 ქსანი (მდინარე) – 785;
 ქსნის საერისთავო – 1020;
 ქსნის ხეობა – 497; 738; 739; 866; 1003;
 1042;
 ქუთაისი – 485; 486; 491; 512; 528; 565;
 583; 629; 632; 633; 746; 751; 812;
 835; 836; 983; 1018; 1034; 1072;
 1097; 1120; 1123;
 ქუთაისის ციხე – 1022;
 ქულფარგი – 502;
 ქურთა (სოფელი) – 738;
 ქურთისტანი – 962;
 ქურმუხი – 607;
 ქუჩუკი – 605;

წ

ღადლო – 690; 843;
 ღაღისი (მდინარე) – 54; 163;
 ღართა – 211;
 ღრტილა – 580;

ყ

ყაბალა – 753; 762; 792;
 ყაბარდო-ბაღყარეთი – 47;
 ყაზანი – 1118;
 ყაზახი – 1043;
 ყანდაური – 741;

ყარა დერბენდი – 916;
 ყარაბალი – 862; 873; 880; 911; 953;
 964; 1044; 1068; 1069; 1076; 1081;
 ყარაბალის ველი – 837;
 ყარაია – 947;
 ყარასუ – 28;
 ყარაღაჯი – 964; 897;
 ყარსი – 609; 708; 743; 808; 908; 953;
 970; 1153;
 ყველისციხე – 525; 528; 746; 762;
 ყვრილა (მდინარე) – 116;
 ყიზილბაში – 950; 955;
 ყიზლარი – 730;
 ყირიმი – 605; 653; 916; 1015;
 ყოველი ქართლი – იხ. ქართლის სამეფო
 ყუბანი (მდინარე) – 64; 492; 494; 694;
 ყულევი – 443;
 ყუმი – 607; 950;

შ

შავი ზღვა – 28; 42; 44; 45; 47; 51-53;
 98; 109; 114; 139; 140; 144; 157;
 158; 161; 163; 168; 170; 172; 325;
 361; 366; 367; 369; 439; 442; 446;
 450; 470; 489; 563; 605; 687; 710;
 894; 908; 914; 1080; 1081;
 შავი მთა – 504; 585; 598; 757; 763;
 809; 829;
 შავიზღვისპირეთი – 50; 109; 114; 115;
 140; 154; 156; 158-160; 162; 164-
 169; 195; 323; 344; 347; 366; 437;
 445; 449; 567; 568; 615; 892; 1090;
 შავნაბადას ეკლესია – 737;
 შავშეთი – 497; 530; 570; 581; 641; 642;
 746; 802; 807; 854; 857;
 შამახია – 754; 755; 937; 1044; 1069;
 შამქორი – 791; 807;
 შამხალი – 912;
 შარვანი – 751; 753-755; 762; 763; 791-
 793; 795; 796; 799; 806; 915; 937;
 შარვანშა – 806;
 შარვანშეთი – 799; 822; 823;
 შატბერდი – 530; 541;
 შაქი – 356; 357; 439; 464; 606; 838;

874; 908; 909; 914; 933; 953; 1066;
 1069; 1089;
 შაჰ-არმენის სასულთნო – 828; 862;
 შაჰანშა – 812;
 შაჰანშეთი – 799;
 შემახის მთა – 836;
 შემოქმედი – 1010; 1055; 1129;
 შემოქმედის ციხე – 1098;
 შინდისი (სოფელი) – 878;
 შინდობისა – 267; 540;
 შინყარი – 19; 99;
 შიომღვიმე – 619; 763; 783; 1021;
 შირაზი – 938; 940; 942; 948;
 შირაქი – 795;
 შირვანი – 439; 464; 564; 603; 604; 606;
 796; 821-823; 828; 837; 858; 859;
 862; 865; 866; 872; 874; 908; 912;
 933; 936; 1069;
 შორაპანი – 109; 116; 340; 341; 346;
 364; 443; 450; 501; 503; 1072;
 1140;
 შოტლანდია – 1134;
 შუა აზია – 109; 254-256; 833;
 შუამდინარეთი – 29-31; 98; 179; 387;
 527; 533; 658;
 შუამთა – 448;
 შუამთიულეთი – 493;
 შულავერი (სოფელი) – 726;
 შუშა – 1077;
 შხეფი – 1013;

ჩ

ჩაქვი – 1074;
 ჩალანუსუნი – 837;
 ჩელეთი – 257; 273; 318; 322; 343;
 ჩერქეზეთი – 440; 464;
 ჩეჩნეთი – 605; 606;
 ჩეხოსლოვაკია – 1120; 1127;
 ჩილდირი – 908; 912;
 ჩილდირის ტბა – 709;
 ჩინეთი – 833;
 ჩიხორი ქალაქი – 872;
 ჩორი – 357; 462; 470; 480;
 ჩრდილო სირია – 20;

ხრდილოეთ კავკასია – 47; 67; 150; 470;
565; 599; 601; 604; 606; 617; 661;
864; 866; 927; 953; 969; 996; 1003;
1033; 1036; 1076;
ხრდილოეთ მესოპოტამია – 250;
ხრდილოეთ ოსეთი – 695;
ჩუმლაყი – 741;
ჩხარა – 1057;

ბ

ბაგერი – 1099;
ბაიში – 443; 450; 1010; 1099;
ბიხე-გოჯი – 64; 65; 172; 486; 491; 524;
ბიხედიდი (დაბა) – 215;
ბიხის საყდარი – 737;
ბიხისჯვარი – 903;
ბიხისძირი – 443; 444; 449; 450; 615;
1073; 1074;
ბროლის მთა – 37; 52; 442; 690; 694;
695;
ბურტავი – 81; 257; 315; 327; 343; 356;
360-362; 391; 393-395; 397; 399-
404; 409; 412; 414; 430; 458; 538;
ბუცხვათი – 1072;
ბხენისწყალი (მდინარე) – 525;
ბხინვალი – 738;
ბხირეთი – 725; 946;
ბხუმი – 127; 524; 1129;

ბ

ბამანარძე – 339;
ბერნა – 751;
„ბველქალაქი“ (ბრქაიოპოლისი) – 340;
ბორაგეტი – 363; 786; 807;
ბოროფორი (ბორაფორი) – 183; 311; 328;
378;

ბ

ბაგეისი (სოფელი) – 878;
ბაღკა – 723;
ბანარეთი – 168; 339; 340;
ბაღვლისთავი – 748;
ბახური – 606; 607;
ბვირიმი – 675;

ბითელი ზღვა – 53;
ბილკანი – 257; 343; 1010; 1020; 1022;
1095; 1099;
ბინა აზია – 23-30; 37; 44; 45; 50;
ბინაუბანი (სოფელი) – 878;
ბიწამური – 936;
ბობენი – 219;
ბობოფორი – 183; 328;
ბუნდა – 64; 65; 116; 136; 151; 215; 257;
272; 275; 322; 343; 858;
ბყალიგზა – 1013;
ბყარო-მრავალი (სოფელი) – 878;
ბყაროსთავის ეკლესია – 275; 530;
ბყნარი ოკეანე – 21; 710; 1057;

ჭ

ჭანეთი – 45; 605; 837; 910; 914; 1015;
ჭანიკი – 54;
ჭარი – 738; 897; 992; 1017; 1042; 1065;
1066; 1071; 1089;
ჭელიშის მონასტერი – 1118;
ჭერეთი – 739;
ჭერემი – 257; 273; 315; 318; 322; 343;
ჭერემის ციხე – 273;
ჭოროხი – 109; 122; 156; 157; 163; 325;
893; 1015;
ჭოროხი (მდინარე) – 28; 47; 751;
ჭოროხის ხეობა – 163; 164; 637; 642;
ჭურთისხევი – 738;
ჭყონდიდი – 445; 447; 489; 567; 746;
1034; 1099;

ხ

ხაზარეთი – 268; 529; 833;
ხაზარეთი (მდინარე) – 64; 492-494;
ხაღდია – 54;
ხანდაკი (ზემო) – 108;
ხანძთა – 523; 530; 541; 641;
ხარანი – 31-33;
ხატისოფელი – 913;
ხაჩენი – 873; 874;
ხახული – 409; 641; 698; 807;
ხევსურეთი – 68; 86;
ხეთა – 70;

სერთვისის ციხე – 1072;
 სერკი – 936;
 სერსონესი – 544; 605; 651; 653;
 სერსონესის ნახევარკუნძული – 1015;
 სერსონი – 460;
 სიბულა – 1026; 1028;
 სიდრის ნაციხარი – 663;
 სინო – 1073;
 სლათი – 564; 797;
 სმელთაშუა ზღვა – 24; 26; 29; 30; 710;
 სმელთაშუა ზღვისპირეთი – 54;
 სობი – 1010; 1013; 1028; 1034;
 სოირო – 1017;
 სონი – 413; 444; 445; 487; 488; 1055;
 სორასანი – 178;
 სორების მთა – 34;
 სორზენე – 66;
 სორნაბუჯი – 257; 273; 318; 322; 343;
 806;
 სოჯივანქი – 732;
 სრამი – 838;
 სრესილი – 1045;
 სუარასანი – 809;
 სუნანი – 64; 343; 753; 796;
 სუნანის ციხე – 61;
 სუნდახი – 606; 1043;
 სუნძეთი – 601; 606; 607; 617; 1014;
 „სურლას უდნე“ – 99;
 სუფა – 751;
 სუფათი – 753;

ჟ

ჯავახეთი – 116; 151; 154; 168; 269;
 272; 275; 322; 343; 433; 448; 517;
 541-543; 570; 662; 663; 723; 737;
 740; 755; 762; 803; 807; 808; 838;
 843; 906; 909; 910; 1063; 1071;
 1072; 1090;
 ჯავახეთის მთები – 201;
 ჯავახქი – 183; 328;
 ჯაზირა (ზემო შუამდინარეთი) – 658;
 ჯაზირი – 269;
 ჯგალი – 1026;
 ჯვრის მონასტერი (იერუსალიმის) – 589;

859-861; 917; 918; 1017;
 ჯვრის ტაძარი (მცხეთის) – 436; 437;
 448; 484; 485; 489; 701; 1145;
 ჯვარის ციხე – 662;
 ჯიგრაშენის ეკლესია – 737;
 ჯიქეთი – 127; 130; 263; 604; 1015;
 ჯორჯანეთი – 269;
 ჯრუჭი – 1010;
 ჯულფა – 703; 704; 710; 711;
 ჯუმათი – 1099;
 „ჯურჯანის ზღვა“ – 909;

კ

კარქის ზეგანი – 59;
 კერაკლია – 312; 543; 621; 625;
 კერეთი – 37; 51; 52; 136; 168; 170; 181;
 193-195; 220; 228; 241; 252; 257;
 284; 286; 318; 327; 329; 343; 344;
 347; 351; 353-360; 370; 384; 426;
 442; 446; 483; 484; 486; 497; 500;
 536-538; 553; 554; 559; 563; 564;
 570; 580; 603; 607; 635; 636; 640;
 658; 662-664; 666; 682; 684; 689;
 690; 694; 695; 697; 700; 701; 747;
 749; 750; 761; 762; 774; 785; 786;
 799; 803; 822; 836; 838; 857; 858;
 909; 1043; 1066; 1139; 1140; 1158-
 1160;
 კერცოგოვინა – 916;
 კვისის ნავსადგური – 121; 130;
 კირკანია – 93; 909;
 კირკანიის ზღვა – 94;
 კიჯაზი – 916;
 კოლანდია – 981;
 კური – 64; 516;

ბ) ეთნიკურ სახელობა

ა

- აბაზა – 908;
 აბაზგები – 67;
 აბაზები – 927; 974;
 აბასკები – 158;
 აბაშები – 260; 271;
 აბისინიელები – 708;
 ადარბადაგანელები – 850;
 ადილები – 895;
 ადიღელები – 927; 1015;
 ადიღურ-ჩერქეზული ტომები – 1028;
 1090;
 ადიღური ტომები – 974;
 აფარიელები – 38;
 ავსონები – 325;
 ავღანები (ავღანელები) – 985-987; 989;
 990; 999;
 აზერბაიჯანელები – 636;
 ალალები – 57;
 ალანები – 109; 114; 122; 128; 129;
 ალანთა ტომები – 111;
 აღაროდიელები (აღარდიელები)
 (აღალოდები) – 45; 46; 55; 57;
 ალბანელები – 67; 93; 94; 108; 112;
 113; 255; 258; 304; 305; 307; 332;
 352; 353; 355; 379; 388; 414; 417;
 420; 423; 431; 465; 467; 471; 473-
 480; 508; 521; 535; 549; 553; 575;
 636; 641; 646; 660; 664; 665; 686;
 697; 698; 700; 707; 838; 897; 909;
 927;
 ამაზონთა ტომები – 156;
 ამონიტები – 40;
 ამორეველები – 34;
 ამორეველთა ტომები – 32;
 ამპრევეტები – 109;
 არაბები – 55; 156; 324; 347; 349; 363;
 384; 425; 438-440; 448; 449; 452;
 465; 475-479; 486; 487; 490; 491;
 496-498; 512; 515; 516; 518; 520;
 522; 523; 525; 526; 529; 532; 533;
 539; 540; 548; 549; 551; 563; 575;
 576; 585; 613; 644; 649; 652; 655-
 658; 660; 671; 678; 688; 708; 757;
 764; 765; 768; 786; 806; 898; 971;
 1114; 1147; 1148; 1158;
 არიელები – 20;
 არმენიელები – 38; 53; 57; 59; 66; 608;
 არშაკიდების დინასტია – 178;
 ასები (იასები) (ოსები) – 67;
 ასირიელები – 643;
 ასურელები – 26; 42; 281; 349; 373;
 682; 918;
 აფსარები – 927; 1015-1017; 1027;
 აფსუები – 895; 990; 996; 998;
 აფშილები – 128; 158; 340; 341;
 აფხაზები – 67; 171; 332; 341; 436; 738;
 805; 843; 915; 972; 974; 975; 990;
 992; 995; 997; 998; 1015-1017;
 1027; 1028; 1090;
 აქეელები – 325;
 აჭარლები – 159; 1074; 1090;

ბ

- ბაბილონელები – 43;
 ბაგრატიდები – 639;
 ბაგრატიონთა დინასტია – 499;
 ბაგრატუნები – 660; 661;
 ბასკები – 26;
 ბელორუსები – 134;
 ბერძნები – 20; 26; 55; 64; 66; 70; 93;
 105; 124; 139; 144; 152; 153; 159;
 169; 178; 182; 249; 253; 262; 264-
 269; 272; 273; 275; 278; 281; 282;
 286; 296; 297; 300; 304; 305; 309;
 318; 330; 332; 334; 336; 340; 341;
 345-348; 350; 371-373; 375; 377;
 390; 391; 415; 421-423; 433; 434;
 437-439; 443; 448; 449; 457; 466;
 469; 472-474; 483; 486; 487; 503;
 507; 508; 553; 558; 559; 574; 577-
 584; 586; 587; 590; 592; 593; 595;

609; 626; 639; 645-649; 651-653;
656; 660; 666; 667; 670; 671; 674-
676; 682; 699; 722; 746; 896; 897;
938; 1071; 1149; 1151;

ბეჭირები – 128;

ბიზანტიელები – 73; 249; 251; 280; 340;
341; 363; 383; 400; 422; 434; 440;
484; 527; 532; 533; 540; 575; 582;
584; 651; 762;

ბითონები – 128;

ბიძერები – 127; 128;

„ბორჩაღუ“ (თურქმენული ტომი) – 931;

ბოსნიელები – 927;

ბრანჯნი – 197;

ბრიგები – 38; 39;

ბულგარელები – 896;

ბუნ-თურქები – 62; 690; 692; 695; 705;

ბ

განძელები – 807;

გენუელები – 894;

გერმანელები – 20; 394;

გოგ – 41;

გორგანები – 909;

გორგასლიანთა დინასტია – 339; 340; 499;

გუგარელები (გუგარქელები) – 168; 342;
361; 409; 475; 660;

გუდამაყრელები – 219;

გურზები – 909;

გურიელები – 975;

გურულები – 140; 145; 146; 159; 171;
173; 546; 638; 898; 915; 974; 1074;
1099;

ღ

დარუბანდელები – 753; 755;

დაღესტნელები – 38; 927; 936; 975;
990; 1043; 1044; 1072;

დვალელები – 67; 605; 738; 809; 861; 867;
927; 1041; 1042;

დიდოელები (დიდოები) – 809; 965;

დრილები – 158;

დურძუკები – 66; 99; 332; 687; 862;

დურძუკთა ტომები – 67;

ე

ებრაელები – 20; 34; 35; 39-42; 44; 89;
91; 94; 95; 120; 199; 202; 203; 205;
207; 208; 213; 215; 416; 682; 971;
973; 1037; 1107;

ეგვიპტელები – 34; 35; 76; 95; 759; 860;
ეგრები – 141; 368;

ეგრისელები – 64; 137; 141; 145; 150;
159; 195; 325; 367; 444; 557; 636;
660;

ელამელები – 33;

ელამელები – 54;

ელეები – 873; 966; 967;

ელინები – 38; 156; 159;

ერწო-თიანეთელები – 219; 329; 810;
1026;

ესპანელები – 135;

ესპანეთის დასავლეთის იბერები – 559;

ეტრუსკები – 26; 54;

ვ

ვაღახები – 626;

ვესტგუთები – 98; 181; 279;

ზ

ზანები – 52; 146; 159;

ზემო იბერები – 160; 161;

ზიგები – 325;

თ

თათრები – 605; 724; 733; 837; 842; 845;
849; 857-859; 898; 912; 915; 916;
921; 925; 944; 946; 950; 951; 955;
966; 967; 969; 1022;

თარასები – 755;

თეირები – 159;

თეობელები – 159;

თოველები – 37;

თორდამელები – 38;

თრაკიელები – 159;

თუბალები (თობელები) – 26; 29; 39; 45;
48; 49; 54; 70; 78; 97; 144;

თუბალ-კაინური ტომები – 49; 640;

თურქ-სელჩუკები – 1114;

თურქები – 67; 433; 585; 586; 623; 708;
 709; 713; 723; 735; 740; 746; 748;
 750; 751; 753; 756; 757; 762; 764;
 765; 767; 786; 791; 793; 794; 804-
 806; 808; 821; 823; 838; 854; 873;
 876; 886; 887; 894; 897; 910; 915;
 916; 953; 963; 969-972; 975; 986;
 996; 998; 1000; 1002; 1003; 1017;
 1035; 1045; 1057; 1071; 1073;
 1074; 1129;
 თურქმანები – 753-755; 786; 792; 872;
 თურქული ტომები – 28;
 თუშები – 966; 967;

ი

იაოშე ტომი – 67;
 იაფეტელები – 24;
 იბერები – 20; 23; 26; 29; 38; 41; 48;
 52-54; 67; 93; 97; 111; 129; 130;
 139-141; 143-145; 157; 159; 160;
 162; 167; 172; 173; 195; 225; 284;
 325; 326; 357; 366-368; 436; 479;
 558; 560; 607; 692; 909; 963; 1142;
 1161;
 იბერთა ტომები – 111; 157; 326;
 იბერიელები (ივერიელები) – 37; 38; 53;
 66; 67; 82; 93; 108; 113; 114; 122;
 160-162; 165; 167; 169-171; 326;
 340; 691; 1078; 1079;
 იბერიულ-კავკასიური ტომები – 66;
 იღუმელები – 95;
 იებუსეველები – 34;
 ივირი (ტომი) – 37;
 ილხანები – 865;
 იმერლები – 67; 140; 145; 146; 171; 173;
 546; 638; 804; 898; 915; 920; 974;
 975; 1063; 1079; 1080; 1081;
 ინგილოები – 636; 740; 1042;
 ინდოევროპელები – 24; 27; 28;
 ინდოელები – 260; 768; 986;
 ინდოირანელები – 22; 24;
 ინდუსები – 20;
 იონია – 159;
 იონიელი ბერძნები – 46;

იონები – 458;
 იონიელები – 20;
 ირანელები – 90; 178-181; 251; 252;
 254-256; 258; 279; 280; 296; 298;
 320; 336; 451; 518; 907; 909; 911;
 912; 918; 936; 986; 999; 1043;
 1075; 1147; 1158;
 ისაფროსთა დინასტია – 651;
 ისრაელიანები – 43;
 იტალიელები – 135; 473;
 იუდეველები – 94-96; 112;

კ

კაბადოკიელები – 97; 98; 144; 159;
 კაენები – 49;
 კავკასიანელები – 55;
 კავკასიელები – 54; 56-58; 478; 690;
 867; 915; 927;
 კავკასიური ტომები – 29; 67; 99; 688;
 863; 865; 998; 1017;
 კამარტები – 325;
 კარღუხები – 45; 50;
 კასკები – 29;
 კახელები – 145; 146; 171; 546; 642;
 836; 842; 843; 898; 899; 907; 915;
 936; 967; 992; 1012; 1079; 1081;
 კაჰჰადუკი (ტომი) – 38;
 კელტ-იბერები – 559;
 კიმერიელები – 48;
 კლარჯები – 121; 131; 182; 325; 516;
 517;
 კოიტები – 50;
 კოლხები – 29; 45; 46; 48; 49; 50; 53;
 54; 128; 130; 131; 156; 157; 159;
 161; 168;
 კოპტები – 643; 708;
 კხოელნი – 329;

ლ

ლაზები – 53; 109; 110; 128; 138-140;
 143; 158; 160-162; 172-174; 326;
 340; 366-368; 436; 437; 444; 558;
 615; 835; 1161;
 ლაზური ტომები – 608;

ლათინები – 918;
 ლეგეოსირები – 128;
 ლეგები – 51; 55; 64; 66; 690; 738; 755;
 853; 862; 865; 965; 990; 1000;
 1002-1004; 1016; 1027; 1042-1044;
 1050; 1066; 1071; 1072; 1075;
 1090;
 ლიბიელები – 41; 167;
 ლიხთ-იმერლები – 799;

ა

მადეების ტომი – 159;
 მაღიამელები – 34;
 მაკედონიელები – 38; 93;
 მაკრონები – 45; 46; 50; 128; 129; 158;
 მანგლისელები – 1024;
 მარგველები – 974;
 მარიანდინები – 128;
 მასუკაველები – 1139;
 მასქუთები – 194; 196; 329; 332; 354;
 606;
 მატეინები – 55;
 მეგრელები – 46; 55; 67; 85; 121; 127;
 129; 131; 136-139; 141; 142; 145-
 147; 150; 160; 167-174; 325; 342;
 368; 444; 516; 545; 546; 550; 558;
 637; 638; 642; 687-689; 690; 694;
 898; 974;
 მეგრულ-ლაზური ტომები – 121; 141;
 მეგრული ტომები – 97; 608;
 მედები – 159;
 მეღქიტები – 373;
 მესქინები – 38;
 მესხები – 26; 29; 38; 39; 45; 49; 50; 67;
 70; 97; 126; 127; 140; 172; 609;
 630; 751; 807; 834; 836; 842; 843;
 853; 887; 895; 898; 901; 902; 910;
 923; 964; 992; 1079;
 მესხენები – 159;
 მესხი (ტომი) – 38;
 მესხური ტომები – 38; 50;
 მეშხ-მოსოხები – 144;
 მთიელები – 636; 809; 864; 927; 974; 992;
 მთიულები – 215; 219; 810; 915;

მიდიელები – 20; 53; 54; 93; 108; 157;
 768; 918;
 მისიმიელები – 341;
 მიტანელები – 24; 28;
 მოგაკანელები – 55; 690;
 მონღოლები – 603; 609; 697; 738; 767;
 810; 811; 821; 833-835; 837; 838;
 840-846; 849; 852; 857; 858; 862;
 865; 873; 874; 895; 897; 908; 912;
 920; 921; 1066; 1114; 1153;
 მონღოლური ტომები – 28;
 მორსინები – 129;
 მოსინიკები – 45; 46; 50; 128;
 მოსოხები – 20;
 მოსხები (მოსქები) – 29; 38; 39; 45; 46;
 48; 325; 366;
 მოხვევები – 809;
 მულიდები – 852;
 მუსკები (მუშქები) – 26; 29; 38; 45; 50;
 78;
 მცხეთელები – 207; 1142;

ბ

ნახჭევნელები – 850;
 ნესიტები – 27;
 ნომადები – 925;

ო

ოდიშარნი – 1080;
 ოდიშები – 915; 975;
 ოთომანები – 917;
 ოკაენიტები – 49;
 ოსები – 51; 64; 66; 67; 255; 262; 263;
 269; 517; 583; 605; 738; 739; 741;
 752; 857; 858; 862; 866; 867; 969;
 972; 990; 1003; 1016; 1041; 1042;
 ოსმალები – 702; 709; 712; 714; 717;
 735; 866; 872; 887; 888; 909; 910;
 912; 913; 915-918; 931; 933; 937;
 944; 945; 969; 971; 976; 990; 991;
 994; 1000-1002; 1011; 1012; 1015;
 1036; 1042; 1044; 1045; 1047;
 1048; 1056; 1066; 1071; 1072;
 1074; 1075; 1087; 1098; 1114; 1133;

ოსტგუთები – 98;

ოქროს ურდოელები – 863;

პ

პანელინები – 325;

პართელები – 190;

პარსები – 87;

პაფლატონები – 128;

პაჭანიკები – 263; 585;

პელაზგები – 26; 54;

პირინეის ნახევარკუნძულის იბერები – 559; 561;

პონტოსპირეთის ტომები – 127;

პროტოქართელები – 23; 31;

პროტოსელები – 25; 27; 28; 32;

პტოლემეელთა დინასტია – 94;

პტოლემეელები – 95;

ქ

ქალეღნი – 1026;

ქამურელები – 861;

რ

რაბატეღნი – 201;

რანები – 55; 690;

რომაელები – 92-96; 108-110; 113; 114; 179-181; 190; 197; 205; 279; 339; 401; 402; 413; 415-417; 423; 449; 450; 553;

რუსები – 129; 134; 626; 864; 937; 938; 1001; 1068; 1071; 1072; 1075; 1076; 1087; 1090; 1092; 1094; 1097-1099; 1102; 1110; 1117; 1163;

რუსული ტომები – 357;

ს

სავრომატული ტომები – 357;

სამარიელები – 95;

სამურზაყანოელები – 638; 1045;

სამცხეელები – 542; 901;

სანები – 158;

სანიგები – 128; 158;

სარმატები – 109; 113; 128; 651;

სასანიდები – 178; 455;

სასპირები – 45; 46; 53; 55; 157;

სელევიდები – 95;

სელჯუკები – 585; 586; 762; 786; 793; 806; 821; 838;

სემიტები – 28; 31;

სემიტური ტომები – 19; 32;

სერბები – 896;

სვანები – 31; 52; 67; 85; 136-139; 141; 142; 145; 146; 163; 171-173; 326; 340; 366-368; 545; 546; 550; 637; 804; 867; 898; 915;

სივნიელები – 309; 373; 417; 421; 508;

სინდები – 260;

სირიელები – 95; 249; 300; 640; 707; 708;

სკვითები – 41; 53; 119; 127-129; 651;

სლავები – 24; 134; 135; 301; 1071;

სლავური ტომები – 357;

სოგდიანები – 129;

სომხები – 38; 55; 56; 57; 58; 59; 60;

72; 146; 164; 182; 249; 254; 255;

258; 267; 279; 280; 296; 297; 304-

309; 328; 329; 332; 349; 350; 351;

359; 362; 367; 371-374; 376; 377;

380-382; 384; 389; 390; 392-394;

409; 416; 419; 421-423; 425; 434;

438; 451; 454; 455; 466; 472-476;

478-480; 497; 498; 508; 530; 532;

535; 549; 553; 575; 576; 581; 608;

609; 635; 637; 639; 640; 643-649;

651; 652; 654-657; 664; 665; 667-

669; 673; 677; 679; 680; 682; 685;

686; 688; 690; 703; 706-711; 713-

717; 721-724; 726-728; 730-733;

735-737; 739-743; 759; 768; 814;

815; 838; 876; 895-897; 918; 919;

955; 956; 959; 971; 973; 999; 1004;

1005; 1057-1063; 1083; 1106; 1107;

1118; 1157; 1159;

სოჯნი – 329;

სპარსელები – 20; 50; 53; 84; 90; 92;

93; 157; 169; 181; 196; 206; 214;

228; 241; 248; 249; 251-253; 256;

258; 259; 264-270; 272-275; 279-

281; 283; 294; 296; 302; 308; 320;
321; 326; 328; 336; 339; 340; 341;
345-351; 354; 363; 371; 372; 374;
375; 377; 379; 381-383; 385; 387;
390; 391; 397; 398; 401; 403; 408;
411; 418; 420; 422; 425; 427; 433;
434; 436; 441; 445; 446; 449; 452;
454; 455; 457; 458; 468-471; 478;
484; 508; 533; 553; 571; 576; 607;
641; 644-648; 655; 669; 671; 677;
680; 696; 703; 707-712; 714; 715;
717; 757; 767; 768; 786; 806; 811;
840; 851; 860; 898; 909; 917; 918;
936; 939; 943; 950; 953-955; 960;
962; 965; 967-971; 973; 979; 981;
986; 987; 990; 991; 999; 1000;
1001; 1012; 1044; 1087; 1114;
1140; 1147;

სუბარები – 26;

სუგდელები – 98;

სუმერები – 28;

სუსანელები – 122;

სუჯები – 537;

ტ

ტაბალები – 29; 49; 97;

ტაოელები – 837; 842; 843;

ტაოხები – 156; 157; 159;

ტიბარანული ტომები – 54;

ტიბარეკები – 20;

ტიბარენები – 29; 45; 46; 50; 54; 128;

უ

უკრაინელები – 134;

ურარტელები (ურარტელები) – 27; 28;
31; 53-55; 57; 99;

ურიები – 726; 971;

ურუმები – 914;

უტიელები – 660;

ფ

ფარნავაზიანთა დინასტია – 66; 339;
499; 790;

ფასიანები – 156; 157;

ფერიხველები – 34;

ფილირები – 128;

ფინიკიელები – 40; 70;

ფრანგები – 135; 609; 733; 740; 748;
896; 897; 913; 937; 942; 971;

ფრანცისკანელები – 860;

ფრიგიელები (ფრიგები) – 38; 39; 70;

ფუსტები – 122; 129;

ფშავები – 38; 966; 1026;

ფხოველები – 219; 738; 809;

ქ

ქაღლები – 28;

ქაღდეველები – 31; 39; 42; 45; 78; 91;
92; 203; 708;

ქანანელები – 34;

ქართები – 46; 49; 52; 67; 136-139; 141;
145; 146; 157; 159; 170; 173; 326;
368; 518; 636; 688;

ქართველები – 16; 20; 22; 23; 26-28;

30-32; 37; 38; 40-42; 44; 45; 50-55;
57; 59-64; 66-68; 70; 72; 78; 82-87;

90-92; 97-101; 103; 105; 106; 113;
122-125; 130; 131; 135; 137; 141;

142; 144-146; 155; 163-171; 173;

182; 185; 195; 196; 226; 236; 248;

249; 251; 255; 258-261; 264; 267;

276; 279; 282; 304; 305; 307; 309;

316; 322; 325; 326; 328; 332; 339;

340; 342; 343; 347-349; 354; 357;

359; 361-363; 367; 368; 371; 376;

379; 383; 384; 387-391; 393-397;

406; 409; 410; 414; 416; 419; 422;

423; 425; 427; 430; 431; 434; 436;

443; 444; 450; 451; 453; 455; 456;

464; 472; 473; 480; 492; 501; 502;

508-511; 513; 516-518; 520; 521;

523; 527; 532-538; 544-547; 549;

553-555; 558-561; 572-581; 583-

585; 590; 592; 593; 608; 611-613;

626; 636; 637; 639-641; 643; 646-

648; 655; 658-660; 664-668; 670-

675; 678-680; 682; 684-692; 694-

717; 719-743; 747; 751; 760; 761;

765; 767; 785-787; 790; 791; 793;
794; 796; 797; 806-809; 811; 833;
836; 838-847; 850-852; 854; 855;
859-863; 865; 867-869; 872; 876;
878; 895; 897-899; 902; 907-913;
915-923; 927; 928; 933; 936-938;
945; 946; 949-951; 953; 956; 957;
959; 960; 961; 963-965; 969-975;
977; 979-986; 990-997; 999; 1000;
1002; 1013; 1016; 1027; 1036;
1039; 1043-1045; 1047; 1048; 1056-
1061; 1063; 1066; 1068; 1071;
1074; 1075; 1079-1082; 1085; 1087-
1090; 1092; 1098; 1101-1105; 1107;
1108; 1115; 1139; 1142; 1148-1153;
1156; 1157;

ქართველური (ქართული) ტომები – 27-
30; 71; 97;

ქართლელები – 145; 146; 171; 433; 546;
638; 642; 688; 836; 843; 898; 923;
933; 992; 1081;

ქართულ-მესხური ტომები – 141;

ქვემო იბერები – 160; 161;

ქინძარელნი – 201;

ქურთები – 271; 755;

ქუშანები – 254;

ღ

ღუნძ-ღლიღვნი – 738;

ღუნძები – 862;

ყ

ყაბარდოელები – 1070;

ყამონიანები (ამონიტები) – 40;

ყიფჩალები – 62; 263; 695; 705; 752; 755;
756; 761; 762; 765; 790-796; 811;

ყიზილბაშები – 711; 725; 909-912; 914-
916; 932; 933; 936; 937; 944; 945;
950; 953; 960-962; 964; 966; 984;
985; 994; 1003; 1036; 1042;

ყირიმები – 946;

ყუარელები – 329;

შ

შირვანელები – 753;

შუმერები – 24-28; 31; 32; 42; 54;

ჩ

ჩელები – 609;

ჩერქეზები – 738; 867; 895; 927; 971;
992; 995; 997; 998; 1015; 1016;
1070;

ჩერქეზულ-აბაზგური ტომები – 894;
ჩინელები – 767;

ჩრდილოკავკასიური ტომები – 38; 279;
433; 468; 605; 828; 863; 864; 927;
937; 973; 974; 990; 995; 1000;
1015; 1027; 1036; 1042; 1090;

ც

ცურტაველები – 393;

ცხავატელები – 810;

ცხრაზმელები – 809;

ძ

ძიდრიტები – 109; 114; 122; 129; 158;
159;

ძიდრიტების ტომი – 122;

ძურძუკები – 867;

წ

წილკნელები – 219;

წინარებალტიელები – 22; 24;

წინარეგერმანელები – 22; 24;

წინარეიტალიკები – 22; 24;

ჭ

ჭანები – 46; 49; 136; 171; 174; 545; 637;

ჭანური ტომები – 97;

ჭარელები – 1043;

ჭართალელები – 219; 810;

ხ

ხადელები – 809;

ხაზარები – 51; 60; 67; 468-470; 496;
680; 682; 357; 474; 873;

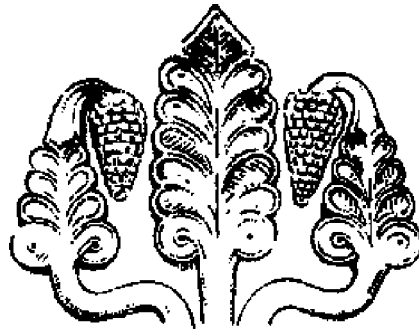
ხაღდები – 24; 28; 54;
 ხაღიბები – 28; 45; 50; 128; 156; 157;
 159;
 ხამურაბიანთა დინასტია – 32;
 ხასმონელები – 95;
 ხაჩინელები – 874;
 ხეცურები – 38; 638; 966; 1026;
 ხეთები (ხეტები) (ხატები) – 22; 24; 26-
 28; 54;
 ხეთელები – 34;
 ხეთური ტომები – 32;
 ხვარაზმელები – 810;
 ხივიელები – 34;
 ხოსროიანთა დინასტია – 499; 506; 790;
 ხურიტები – 25-27; 31; 32; 78; 99;

ჯ

ჯიქები – 263; 325; 914; 915; 1015;

კ

კენიოსები – 109; 158; 325;
 კერები – 55; 170; 309; 354-356; 373;
 421; 537; 635; 639; 640; 643; 690;
 806; 836; 842; 843; 909; 1079;
 კესპერიტები – 156; 157;
 კიბერები – 70;
 კირკანიელები – 326; 691; 692; 909;
 კონები – 461; 470-472;
 კუნიები – 255; 258;

საჩინო

ვანტანგ გოილაძის წინასიტყვაობა 5

ს ა ქ ა ზ ი მ ე ლ ო ს

ს ა მ ო ც ო ქ უ ლ ო

მ კ ლ მ ს ო ო ს

ო ს ტ ო ზ ო ა

თავი I

ქართულთა წინაპრების ბიბლიური ისტორია

აღამიდან იესომდე

სამყაროს შექმნა..... 16

ბაბილონის გოდოლის დაცემა, ენათა და ტომთა წარმოქმნა 19

მსოფლიო ენათა ოჯახები 21

პროტოქართველური ენის მატარებელი ეთნოსის განსახლება 23

აღთქმა ღმერთისა ერთან 30

თუბალი და მისოქი 37

იბერი 44

ალალი და არამი (ურარტუ და არმენია) 54

ფარნავაზი 60

ქართული საღვთისმსახურო ანბანის ფუძისდება 69

ანალი აღთქმა უფლისა 78

არმაზი, აპურამაზდა, მოლოდინი მესიისა 84

პომპეუსის ლაშქრობა ისრაელსა და იბერიაში 92

დასრულება გმირულისა და დაწყება სულიერი ეპოქისა 98

თავი II

ქართული ეკლესია I-III საუკუნეში

სახელწოდება და მიმართულება ქართული ეკლესიისა 105

საქართველო მოციქულთა დროს 108

წმიდა ანდრიასა და სხვა მოციქულების ქადაგება საქართველოში 118

წმიდა ანდრიას მიმოსვლა საქართველოში 124

იბერიასა და კავკასიას სკვითეთის ნაწილადაც მიიჩნევდნენ 127

მოციქულთა მიერ დაარსებული პირველი ავტოკეფალური ეკლესიები 130

ქართული ეკლესიის სამწყსო 134

ა) საერთო ენა 136

ბ) საერთო ტერიტორია და საერთო სახელმწიფო 138

გ) ფსიქიური წყობის ერთობა 141

დ) ეკონომიკური კავშირი დასავლეთ და აღმოსავლეთ საქართველოს შორის 144

ე) ქართველების საერთო წარმოშობა, სისხლით ნათესაობა 144

ქართული ეკლესიის იურისდიქციის საზღვრები 146

„ქართლის“ საზღვრები და ქართველთა ვინაობა ლეონტი მროველის მიხედვით 147

ჯუანშერის თანახმად ეგრისი „ქართლში“ შემავალი ქვეყანაა 152

ქართული ეკლესიის იურისდიქციის დასავლეთის საზღვრები
 ვანუშტის მიხედვით 155
 ზოგიერთი ბერძენი და რომაელი ისტორიკოსის თანახმად, კოლხეთი
 იბერიაში შემავალი ქვეყანაა 156
 ქართლი და ქართველი ერი სომეხი ისტორიკოსების მიხედვით 164
 „ქართლის ცხოვრების“ სიმართლე 169
 საერთო ქართული კოინე ენა 173

თავი III
ქართული ეკლესია IV საუკუნეში

საქართველო IV საუკუნეში 178
 გზა ქრისტიანობისა I საუკუნიდან წმიდა ნინომდე 183
 წმიდა ნინოს ცხოვრება 197
 თქმული აბიათარ მღვდელისა, რომელიც დაემოწაფა წმიდასა და ნეტარ ნინოს 205
 თქმული მისივე, აბიათარ მღვდელისა, კვართისათვის უფლისა
 ჩვენისა იესო ქრისტესი 206
 თქმული სიდონია დედაკაცისა, რომელმაც იხილა და აღწერა... 210
 თქმული მისივე ეკლესიის აღშენებისათვის 212
 აღმართებისათვის პატიოსნისა ჯვრისა 216
 წიგნი, რომელიც მისწერა რომის პატრიარქმა და ბრანჯთა
 მეფემ ნინოს, მეფე მირიანს და ქართლის ერს 218
 ქართლის მოქცევის წყაროები 221
 ქართული ეკლესიის მეთაურები 227
 ქართული ეკლესიის უფლებრივი მდგომარეობის შესახებ 232

თავი IV
ქართული ეკლესია V საუკუნეში

ქვეყნის ზოგადი მდგომარეობა V საუკუნეში 248
 ვანტანგ გორგასლის ცხოვრება 259
 „ვერ მოაწიეს საქმე ესე ჯერისაებრ სჯულისა...“
 (პროირანული საეკლესიო დაჯგუფებანი ვანტანგ გორგასლის რეფორმამდე) 276
 საეკლესიო-სარწმუნოებრივი ვითარება საქართველოს
 საკათალიკოსოს დაარსებისას 287
 საქართველოს საკათალიკოსოს დაარსება 312
 თეორიები ქართული ეკლესიის ავტოკეფალიის შესახებ 330

თავი V
ქართული ეკლესია VI საუკუნეში

ქვეყნის ზოგადი მდგომარეობა VI საუკუნეში 339
 ქართული ეკლესიის იურისდიქციის საზღვრები VI საუკუნეში 342
 საეკლესიო წინასწარმეტყველებანი ქართული სახელმწიფოს გაუქმების შემდეგ 344
 საეკლესიო ენა ალბანეთში, ჰერეთში, გუგარქსა და დასავლეთ
 საქართველოში VI-VII საუკუნეებში 352

ა) საეკლესიო ენა ალბანეთში	352
ბ) საეკლესიო ენა ჰერეთში	353
გ) საეკლესიო ენა გუგარქში, ანუ ქვემო ქართლში	360
დ) საეკლესიო ენა დასავლეთ საქართველოში	364
არსენ საფარელის თხზულება „განყოფისათვის ქართველთა და სომეხთა“	371
მონოფიზიტობის ხანგრძლივობის შესახებ საქართველოში	379
ასურელი მამები მონოფიზიტობის წინააღმდეგ	385
„ეპისტოლეთა წიგნის“ მოკლე შინაარსი	393
„ერთობა“ ქართულ და სომხურ ეკლესიათა შორის	
უხტანესის მიხედვით	414
სომხურ ეკლესიასთან ურთიერთობის მიზეზი და მისი შედეგი	418
ქართველი მონოფიზიტები და სომხური ეკლესიის წევრი	
ქართველი ქალკედონიტები	425

თავი VI

ქართული ეკლესია VII საუკუნეში

ქვეყნის ზოგადი მდგომარეობა VII საუკუნეში	433
იურისდიქციის საზღვრების ცვლილება VII საუკუნეში	440
„განყოფა“ ქართულ და სომხურ ეკლესიათა შორის	450
არსენი საფარელი „ერთობისდროინდელი“ სომეხი კათალიკოსების შესახებ	454
ქართული ეკლესიის საპატრიარქო ეკლესიად გამოცხადება VII საუკუნეში	459
მოკსეს კალანკატუაცის მიერ აღწერილი VII საუკუნის ამბები	468

თავი VII

ქართული ეკლესია VIII-X საუკუნეებში

„ქართლის“ ისტორიული გეოგრაფია VIII საუკუნისათვის	483
ქვეყნის ზოგადი მდგომარეობა VIII-X საუკუნეებში	490
აფხაზეთის საკათალიკოსოს დაარსება	501
მირონის კურთხევის შესახებ	507
აფხაზეთი და ტაო-კლარჯეთი ქართველთა ერთეული	
კონსოლიდაციის კერები	516
ქართული ეკლესიის თავდადებული ღვაწლი პირველი მაჰმადიანური	
შემოტევის წინააღმდეგ (წმიდა აბო თბილელი, წმიდა დავითი და	
კონსტანტინე, წმიდა არჩილ მეფე, წმიდა მიქაელ გობრონი,	
წმიდა კონსტანტინე ქართველი)	521
წმიდა გრიგოლ ხანძთელის სამოღვაწეო არე	528
ავტოკეფალიის არსი – „ეპისკოპოსთა კურთხევა თავისივე ეპისკოპოსების მიერ“ ...	541
აბო თბილელის „ქართველობისა“ და „ქართველთა სისხლით მონათესაობის	
ეთნიკური მომენტის“ შესახებ	544
წმიდა ნინო და მოციქული ელიშა	551
ტერმინ „ნათესავით ქართველის“ შესახებ	557
„იბერია“ – ეთნიკური შინაარსის მატარებელი ტერმინი	558

თავი VIII
ქართული ეკლესია XI საუკუნეში

საქართველოს საპატრიარქოს დაარსების პოლიტიკური
საფუძველი XI საუკუნეში 563

ქართული ეკლესიის დევნა 1021-1054 წლებში
ბიზანტია-საქართველოს ომის დროს 571

ქართული ეკლესიის საპატრიარქო დირსების აღიარება 1054-1057 წლებში 585

საქართველოს საპატრიარქოს სტრუქტურა და იურისდიქციის საზღვრები 599

ა. საქართველოს საპატრიარქოს იურისდიქციის ჩრდილო-დასავლეთი საზღვარი 604

ბ. საქართველოს საპატრიარქოს იურისდიქციის ჩრდილოეთის საზღვარი 605

გ. საქართველოს საპატრიარქოს აღმოსავლეთის საზღვარი 606

დ. საქართველოს საპატრიარქოს იურისდიქციის საზღვარი სამხრეთით 607

ქართულ ეკლესიაში მიღებული თვალსაზრისი საქართველოს
საპატრიარქოს დაარსების კანონიკური უფლების შესახებ 609

დიპტიხის შესახებ 613

საქართველოს საპატრიარქოს ადგილი მართლმადიდებლურ დიპტიხში 617

ქართული ეკლესიის VI ადგილი ფერარა-ფლორენციის
„მსოფლიო“ საეკლესიო კრებაზე 623

ქართული ეკლესიის შინაგანი დიპტიხი (ჯდომისა და დგომის წესი) 627

თავი IX
«გაქართველების» მოქმედებები თეორია

თეორია ქართული ეკლესიის მიერ საქართველოს კუთხეთა
„გაქართველების“ შესახებ 635

სომხური ეკლესიის ისტორია, მონოთელიტობა და
ნატმებრძოლობა მასთან კავშირში ა. კარტაშევის მიხედვით 643

სომხური ეკლესიის პრეტენზიები ქართული ეკლესიის დაუფლებისათვის 655

დიდი მთარგმნელები 666

„ქართლის ცხოვრების“ არმენოფილური რედაქცია 676

ქართველთა არმენიზაციის შესახებ 706

თავი X
ქართული ეკლესია XII საუკუნეში

ღაბით აღმაშენებელი

მეფეთ მეფე დავითის ცხოვრება 746

მეფე დავითი - მორჩილი ბერისა 763

რუის-ურბნისის კრება 770

ეკლესია - ქართული ქვეყნების გამაერთიანებელი 785

ციფხადთა ჩასახლება 790

თამარ მეფე

თამარ მეფის ცხოვრების ქრონიკა 799
 ჭყონდიდელი და ათაბაგი 810
 თამარი – წმიდა კეთილმსახური მეფე 821

თავი XI

ქართული ეკლესია XIII საუკუნეში

ქვეყნის ზოგადი მდგომარეობა XIII საუკუნეში 833
 სული თავდადებისა 833
 მემატიანის მიერ აღწერილი ამბები დედა ღვთისმშობლის
 მიერ ქართველთა მფარველობის შესახებ 846

თავი XII

ქართული ეკლესია XIV საუკუნეში

ქვეყნის ზოგადი მდგომარეობა XIV საუკუნეში 857
 მეფე გიორგი ბრწყინვალე 857
 ჩვიდმეტწლიანი სამამულო ომი 862

თავი XIII

ქართული ეკლესია XV საუკუნეში

ქვეყნის ზოგადი მდგომარეობა XV საუკუნეში 872
 მეფეთ მეფე მონაზონი ალექსანდრე დიდი 873
 ქართული ეკლესიის თავდადებული ბრძოლა საქართველოს
 სახელმწიფოებრივი ერთიანობისათვის 880
 ეროვნება და სარწმუნოება 894
 სასწაულთმოქმედი ხატი აწყურისა 899

თავი XIV

ქართული ეკლესია XVI საუკუნეში

საქართველო XVI საუკუნეში 906
 „იყო საქართველო უვნო მტერთაგან“ 913
 თემობრიობის აღორძინება ერთიანი ქართული სახელმწიფოს დაშლის შედეგად 919
 ეკლესია თემობრიობის აღორძინების დროს 922

თავი XV

ქართული ეკლესია XVII საუკუნეში

წმიდა დიდმოწამე ქეთევანი - მნათობი საქართველოსი 927
 წმიდა მეფე ლუარსაბ II 944
 თეიმურაზ მეფის ბრძოლა „ქართველობისათვის“ 949
 ტყვეთა სყიდვა 968

თავი XVI

ქართული ეკლესია XVIII საუკუნეში

ბრძოლა „გამოსხნისა“ და „აღდგომისათვის“ 979
 ევროპული (კათოლიკური) ორიენტაცია და მისი კრახი 990

ვანტანგ VI-ის რუსული ორიენტაცია და მისი კრახი	999
ვანტანგ VI-ისა და მუნრანელ ბაგრატიონთა დიდი ოჯახის მამულიშვილობა	1004
ეკლესიის შინაური ყოფა ანტონ პირველამდე	1010
მონონცხებულ მეფეთა ტახტის აღდგენა – „ქართველობის“ გამარჯვება	1036
საქართველო „ქართველობის“ გამარჯვების შემდეგ	1040
დიდი კათალიკოსის ეპოქა	1045
დიდი ღალატი	1065
სული ერთობისა	1077

თავი XVII
ქართული ეკლესია XIX – XX
საუკუნეში

შესავალი	1087
საქართველოს ეკლესიის ავტოკეფალიის გაუქმება	1090
სახალხო აჯანყება ავტოკეფალიის დასაცავად	1096
ეპარქიათა გაუქმებით გამოწვეული მძიმე სარწმუნოებრივი შედეგები	1098
ავტოკეფალური მოძრაობის დაწყება	1101
წმიდა ილია მართლისა და ქართველი მღვდელმთავრების ბრძოლა	
ავტოკეფალიის აღსადგენად	1103
ეკლესია ათეისტების ბატონობის დროს	1114
ავტოკეფალური მოძრაობის დაგვირგვინება	1125
ერთგვნილი სახელმწიფოსა და ერთგვნილი ეკლესიის ურთიერთობა	1132

თავი XVIII
საქართველოს ეკლესიის ისტორიის
პერიოდიზაცია

საქართველოს ეკლესიის ისტორიის პერიოდიზაცია	1137
საეკლესიო ისტორიოგრაფია I პერიოდი (I-XI სს;)(წმიდა მოციქულებიდან	
რუის-ურბნისის კრებამდე)	1142
II პერიოდი (XII-XVIII სს.) (რუის-ურბნისის კრებიდან	
ავტოკეფალიის გაუქმებამდე)	1151
III პერიოდი (XIX–XX) (ავტოკეფალიის გაუქმებიდან დღემდე)	1155
შენიშვნები (წყაროები და ლიტერატურა)	1165
საძიებლები	
ა) პირთა	1200
ბ) გეოგრაფიულ სახელთა	1229
გ) ეთნიკურ სახელთა	1253